

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחולו של מועד, לאור גילוי הנהגתו של רבי נתן אדלר מפפד"מ

(מאמר א)

מחקרי בתולדות היישוב הישן מעלה כמה פנינים שאינם קשורים ישירות לשדה המחקר, ואחד מהם הוא התעניינות של חברי הפקוא"מ באמסטרדם ובעיקר של האחים לבית משפחת לעהרן, אצל תלמידים של גדולי המקובלים בדורם, על התנהגותם בתורה ותפלה וקיום מצוות על דרך הקבלה. אחת מהשאלות שהציגו לפני מקורביהם: הייתה לגבי הנחת תפילין בחוה"מ שכנראה רצו ללמוד מהם את הדרך אשר ילכו בה, כאשר המנהג הפשוט באמסטרדם היה להניחם בברכה (בחשאי)¹. כידוע שבמדינות אירופה היו יחידי סגולה שהתנהגו על דרך הקבלה, והסתייגו מהנחת תפילין בחוה"מ – האסורה על פי קבלה באופן חמור ביותר. אחת מהתשובות שקבלו הינה עדות של אחד מתלמידי רבי נתן אדלר מפפד"מ, שרבו זה הניח תפילין ללא ברכה, עובדה המפליאה קצת, שהרי כידוע שרוב רובן של הנהגות ר' נתן אדלר היו מותאמים לגמרי על פי קבלה.

כדי להבין את השיטות השונות שהעלו גדולי ראשונים ואחרונים בנידון, מן היושר לסקור את הסוגיא מכתבי הגאונים ועד ספרי גדולי האחרונים, כן נתעמק להציב תמונה ברורה על התקופות השונות בקהילות ישראל כלפי הנחת תפילין בחוה"מ, ואת השפעת התפשטות תורת הקבלה בתוככי שינוי ההנהגה בעדת ישראל.

ניתוח הסוגיא, לאחר סקירה מקיפה, מעלה קושי רב הן בצד המעשי והיסטורי והן בצד הלמדני. הקושי בצד המעשי הוא בשלושה. א. מחסור בעדויות משך שנים רבות. ב. סתירות בעדויות בנות תקופה ומדינה אחת, הן בכתבי הראשונים והן בספרות המנהגים. ג. קושי בפיענוח ר"ת, לדוגמת 'ר"י', נתקענו בסבכה האם הכוונה לר"י הזקן, או לרבי יצחק מקורביל בעל הסמ"ק. ר"ת של 'ס"ה' האם הכוונה לספר המצוות, ספר התרומה וכן הלאה.

בצד הלמדני: הגישה לסוגיא: האם חיוב הנחת תפילין תלוי בדרגת איסור מלאכה בחוה"מ, או שהמדד הוא האם הוא נכלל ב'אות' כשבת וחג.

הקושי ההיסטורי: בכל מסכת מועד קטן, בה בשעה שחכמינו הקדישו פרקים שלמים לדינו של חול המועד, אין התייחסות לגבי מצוות הנחת תפילין, ולא עוד אלא שרוב הגאונים וחכמי הדורות הראשונים של תקופת הראשונים בספרד, ובהם המפורסמים שבהם, התעלמו לגמרי מהנהגה זו, והמועטים מהם שכן התייחסו לכך, התפצלו לשלושה נתיבים נגדיים, כשאחד אוסר, והשני אינו מחייב, ואילו השלישי מחייב, ואילו היבול העשיר הוא מכתבי ראשוני אשכנז וצרפת. נתונים אלו ועוד מקשים

¹ סדר הנהגת בית הכנסת, אמסטרדם תקע"ה, סימן א סעי' ט.

לקבל תמונה בהירה על הנוהג בתור-הזהב באירופה ובארצות הבלקן מחד, ובבל וספרד מאידך.

מבוא

יסוד הסוגיא הוא במשנה במסכת עירובין העוסקת בהיתר להכניס תפילין בשבת מרשות הרבים למקום המשתמר כדי להצילם.

במסכת עירובין דף צו ע"א², הובאה מחלוקת התנאים ביחס האם שבתות וחגים הם זמנים שאין בהם חובת הנחת תפילין. על הפסוק (שמות יג י) 'ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים ימימה' – בזמן המיועד לה, מיום ליום, מכאן שמצות תפילין היא חובת "ימים", ולא לילות. מהמילה מימים, למדים שהמצווה נוהגת רק בחלק מהימים, ולא בכל ימים, והיינו פרט לשבתות ויו"ט, דברי רבי יוסי הגלילי. רבי עקיבא למד זאת בדרך אחרת, וידרוש פסוק אחר (שם, פסוק ט) 'והיה לך לאות על ידך' "מי שצריכין אות" – היינו החיוב להניח תפילין הוא בימים שצריכים אות, יצאו ימים אלו – שבתות ויו"ט, שהן גופן אות, הרי שגם רע"ק סובר ששבת לא זמן תפילין הוא.

לעומתם רבי מאיר ורבי יהודה סוברים שבת וחג זמן תפילין. להלכה נפסקה כדעת רבי עקיבא ששבת אינה זמן תפילין הואיל ויש בה אות³. מכאן נצעד לשלב הבא, והוא שורש הסוגיא: האם ה"אות" המדובר כולל גם חוה"מ. כדי לברר זאת, יש להתעמק מהו גדרו של "אות זה".

כן יש להעיר: נחלקו קדמונים, אם למדים מ'אות' האם יש איסור בדבר, או שמא אין צורך ב'אות', אבל איסור אין בדבר. דעת רוב הקדמונים שאין איסור בדבר⁴; ויש סוברים שאף אם למדים מ'אות' יש איסור בדבר, בכך שמזלזל בה'אות' של שבת וחג⁵.

*

עיקר הסוגיא הולכת וסובבת בחקירה האם איסור מלאכה הוא ה'אות' הקובע לאי הנחת התפילין בשבת וחג, וממילא כיון שבחוה"מ מותר במלאכה מן התורה [לדעת פוסקים רבים], חייבים להניחם בחוה"מ. או שמא מאחר וימי חוה"מ שונים משאר ימים, שחייבים במצוות היום, דינם כשבת וחג. כדי לפתור חקירה זו, יש להתעמק בהבנת הראשונים בגדרו של 'האות'.

רש"י פירש: שהפטור בא בעקבות מטרת התפילין, שהינה לסמל את הקשר המיוחד שבין ישראל לקב"ה, אבל ימים אלו מסמלים בעצמם את הקשר, וממילא אין צורך בתפילין, וז"ל רש"י: מי שצריכים אות: ימים שישראל צריכים להעמיד 'אות' על עצמם להכיר שהם מחזיקים בתורתו של הקב"ה, יצא שבתות ויו"ט שהם עצמם אות בין הקב"ה לישראל; דכתיב 'כי אות היא ביני וביניכם'.

² וראה ירושלמי ברכות, פ"ב ה"ב.

³ שו"ע סי' לא סעי' א.

⁴ אשכול, הוצאת רצ"א, ח"ב עמ' 88; תוס' נדה דף נא ע"ב ד"ה ולבני מערבא; וכן צידד הב"י סוף סי' כט, וכן כתב באופן ברור בראש סי' שח. והאריך להוכיח שיטה זו בשאג"א סי' מא.

⁵ ב"י סי' לא ע"פ הזוהר, וכן פסק בשו"ע שם. מג"א בסימן כט העיר על הסתירה בדברי ב"י, וסיים, שההחמרה שלו בסימן לא היא דווקא כשהניחן לשם מצוה, אזי יש איסור של זלזול באות שבת, אבל שלא לשם מצוה – מותר.

לכאורה טעם זה תואם רק לשבת! ועל כורחך שיו"ט הוקש לשבת⁶. דא עקא, שרש"י אינו מפרש את גדרו של ה'אות', ובפשטות מתכוין לאות המובא בפסוק. אם הנחה זו נכונה, יוצא שחוק"מ אינו נכלל בתוך "היקש" זה.

את פירושו זה מביא גם בן-דורו רבינו אליקים ב"ר משולם הלוי [ד'תשי"ז – ד'תת"ס], שגם הוא מגדולי חכמי אשכנז וחותרו של ריב"א – ראש וראשון לבעלי התוספות באשכנז⁷, ששימש יחד עם רש"י את גדולי וורמייזא. אלא שרבי אליקים מוסיף פירוש שני: "שהן גופן אות שנהר סמבטיון ומעלה בזכורו מוכיחים שנחים בהם", היינו, כי מנוחת סמבטיון ושל גיהנום תעיד על מעמדם המיוחד של שבת וחג, ועל כן אין צורך בהם ב'אות' של תפילין⁸. ואילו לגבי חוק"מ, נוכל לקבוע אם ניוודע האם הגהינום שובת בחוק"מ, וכפי שמאיר רבי יצחק אור זרוע, שהוא מקור דבריו של רבינו אליקים: "וללשון שני יש להבחין ע"י נהר סמבטיון ומעלה בזכורו אם נחים בחוק"מ הוא אות ולא מחייבי בתפילין, ואם אינם נחים מחייבי בתפילין", פירושו של רבינו אליקים לתלמוד נאבד, ודבריו אלו הובאו אצל רבי יצחק או"ז מווינא⁹. את ההבדל המהותי בין שתי הבנות אלו היא: לדעת רש"י האות חל על עצם שבת וחג, ולדעת האו"ז האות מתבטא עם שביתת הטבע בימים אלו. הבנה שלישית נמצאת אצל כמה מראשוני אשכנז וצרפת, שהשביתה ממלאכה, הוא הנס "שאנו עבדיו ומקיימי חוקיו"¹⁰.

הבנה רביעית להגדרת ה'אות' נמצאת אצל רבי אליעזר ממין, תלמיד ר"ת: "בלא תפילין נודע בהן שהוא יהודי ועובד את ה' שאתה שומר אותם ומקדשם"¹¹, היינו האות חל על עם ה' שומרי שבת וחג, ויש לציין ללשון רבי דוד ב"ר שמואל הכוכבי מחכמי פרובנס: "הן עצמן אות – השבתות ויו"ט הם אות להערת מציאות ה' והשגחתו בענין התפילין"¹².

⁶ רבי זאב וואלף אב"ד ליזענסק, לשון הזהב, עירובין שם בדעת רש"י; וכיוון לדעת ראשונים: פסקי רי"ד ד"ה תניא: שכל החגים הוקשו לשבת דכתיב 'אלה מועדי השם', וכן ממה שכתוב 'את שבתותי תשמורו'; ריטב"א, ד"ה יצאו ציין לפסוק 'תשבתו שבתכם', ובניסוח שונה בחידושי למו"ק יט ע"ב. וראה עוד מ"ב ס"י לא ס"ק ג. ויש להעיר מהגדרתו של האות כפי שמתבאר אצל רבי יצחק זאב סולובייציק רבה האחרון של בריסק בביאורו לפסוק 'אך את שבתתי תשמרו כי אות היא ביני וביניכם...': "לשבת ישנה שני דברים, א. שהיא זכר ליציאת מצרים שהוא יסוד לבחירת וקדושת ישראל... וזהו ג"כ האמור כאן כי אות היא ביני וביניכם לדעת כי אני ה' מקדשכם. ב. היא זכרון למעשה בראשית, וזהו האות האמור אח"כ כי ששת ימים עשה".

והנה האות הראשון 'זכר ליציאת מצרים', בזה לאו דווקא 'שבת בראשית', כל המועדים שווים בזה, שכולם 'זכר ליציאת מצרים', והם עצמם אות, ולכן פטורים מתפילין, ולכן באות הראשון כתוב 'את שבתתי' לשון הכולל גם ימים-טובים. אבל באות השני 'זכר למעשה בראשית' כתוב "את השבת", שהוא רק בשבת בראשית לבד, חידושי רי"ז הלוי על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 46.

⁷ היה תלמיד לתלמידי רבנו גרשום מאור הגולה, ונמנה כחלק מחבורת החכמים המכונים "חכמי מגנצא", שעסקו בסידור תורת רבותיהם על התלמוד, לדוגמא פירוש רגמ"ה הוא פרי יצירתם.

⁸ רבי מאיר אריק העיר על דבריו אלו שהוא חידוש גדול, טל תורה, ווינא תרפ"א, עירובין שם.

⁹ אור זרוע, א, ס"י תקפ"ט.

¹⁰ ריא"ז לביצה, עמ' רמד; פירוש רבי יהודה ב"ר בנימין הרופא עניו מרומא, רבו של בעל שבלי הלפט, לביצה, ניו יורק תשנ"ז, עמ' תמב; וכן כתב בלבוש ר"ס לא, וממנו לפמ"ג שם.

¹¹ יראים, עמוד ז דף רטו ע"ב. וראה שפת אמת (גור), פרשת בא סוף שנת תרנ"ב.

¹² הרב משה הרשפר (מהדיר), ספר הבתים על ספר המצות, ירושלים תשמ"ג, עמ' סה.

פירוש מחודש מעלה המאירי, בכך שימות החול אדם טרוד בעסקיו, חייבו אותו בתפילין כדי להתבונן בייחוד השם, אבל שבת וחג שהם עצמם "הערה על פינות האמונה", אין צורך בהנחת תפילין, וכפי שביאר המהדיר: גדרו של האות היא כפשוטו 'בינו לבין קונו'¹³.

רוב הראשונים דנו בסוגיא זו תלו את חיוב הנחת תפילין לפי הגדרת איסור מלאכה בו. הראשון שהעלה זאת הוא ר"י הזקן - בן אחותו ותלמידו המובהק של ר"ת, אלא שמעלה הסתפקות שמא ישנו 'אות' נוספת הואיל ויש בהם איסור אכילת חמץ ומצות ישיבה בסוכה¹⁴, לאחריו צעדו רוב ראשונים אשכנז וצרפת לחייב תפילין הואיל ואין בחוה"מ אות¹⁵. הסברה שדי לנו באותות אלו של חמץ וסוכה, הוא כנראה, שמטרת שתיהן: זכר ליציאת מצרים¹⁶!

הרשב"א שהוא עומד בראש הסיעה לפטור תפילין בחוה"מ, דעתו מבוסס בכך שלשיטתו איסור מלאכה הוא מן התורה¹⁷.

ראייה מהיתר כתיבת תפילין בחולו של מועד

מברייתא שהובאה במסכת ביצה (דף יט ע"א) לגבי היתר כתיבת תפילין בחוה"מ הביאו ראשונים ראייה להנחת תפילין בהם

לשון הברייתא: כותב אדם במועד תפילין ומזוזות לעצמו. ולצורך אחרים מותר בטובה ולא בשכר, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: מערים ומוכר כדי פרנסתו משלו, היינו שמותר להשתכר ממלאכות אלו ע"י הערמה, על ידי כך שבתחילה הוא מקדים ומוכר את התפילין שלו, ורק אח"כ חוזר וכותב את

¹³ ויש להעיר מלשונו של הרב באר מים חיים לפר' כי תשא: "על כן נקרא השבת 'אות', שהוא אות וסימן לדביקות ישראל עם שמו כביכול שעל ידו מתדבקים ישראל באלוהיהם... ועל כן השבת קודש נקרא ביחוד אות, כי הוא אות ודאי לדביקות ישראל בה' אלקיכם".

ואולי אפשר להוסיף שכשם ששבת הוא יסוד האמונה בבורא יתברך שברא את העולם יש מאין, שהוציאנו ממצרים ביד חזקה, וזה היסוד שהמחלל שבת דינו לעכו"ם לגבי כמה הלכות, ומקבילו בפרשיות התפילין, וזה היסוד שכל הקורא ק"ש ללא תפילין כאילו מעיד עדות שקר, וד"ל.

ומן הצורך לציין למהלכו של רבי יהושע בנבנשתי מקושטא (ש"ן – תכ"ה), אחיו הבכור של רבי חיים בעל היכנה"ג ותלמידו של מהרי"ט, שבפסח האות הוא ע"י אכילת מצה שהוא זוכר שהקב"ה הוציאנו ממצרים, כמו בשבת שזוכר שששת ימים עשה את השמים והארץ, ושבת בשביעי. וכן בסוכות ע"י הסוכה כדכתב ריא"ז, וכן בעצרת על-ידי שמקיים כל דיני החג זוכר ייחודו של הקב"ה, שדה יהושע, קושטא תכ"ב, לירושלמי ברכות פ"ב ה"ב, דף יב טו"א.

¹⁴ מרדכי, הלכות קטנות, רמז תתקסט, דפוס ווילנא דף יג ע"א.

¹⁵ תוס' עירובין ד"ה ימים; סמ"ג, עשין כב; פסקי הרי"ד, הלכות תפילין, מכון התלמוד הישראלי, עמ' תסד; מהר"ם מרטנבורג ובירך עליהן, הובא מכת"י ע"י הרב ש"א שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, ח"א עמ' קמט; תלמידו הרא"ש, שו"ת הרא"ש כלל כג סי' ג; המכתם וריטב"א למוע"ק יט.

וכן הכריע רבי ישמעאל בן חכמון, מחכמי מצרים, ומושפע מתורתו של הרמב"ם, בביאורו לרי"ף: "יש מי שהורה מהקדמונים שחולו של מועד אינו זמן תפילין, וראינו מי שעושה [כן] על פי אותה הוראה, והוראה בטעות היא מהמורה, ומי שעושה עלפי אותה הוראה. שכיון שאין שביטה בחולו של מועד, מה 'אות' יש? עד שתהא הכירא ידועה לכל. ואע"פ שיש איסור מלאכה, כיון שאין כל מלאכה אסורה בו כימים טובים, אין שם היכר", הרב חיים מאיר שטיינברג (מהדיר), פירוש רבינו ישמעאל בן חכמון למסכת עירובין, בני ברק תשל"ד, עמ' רסה.

¹⁶ דבר חידוש העלה רבי מנחם מנדל אוירבאך אב"ד קראטשין: "מכל שכן שאין להניח תפילין בחוה"מ סוכות, שאז יש 'אות' ד' מינים נגד ד' פרשיות של תפילין. כן נראה ל"י, עטרת זקנים, דיהרנפורט תס"ב, סי' כה סע' יג, ודבריו צריכים תלמוד.

¹⁷ שו"ת הרשב"א ח"א סיק תרצ.

התפילין החדשות לעצמו. רבי יוסי אומר כותב ומוכר, אפילו ללא הערמה, עד שיהיו לו מעות כדי פרנסתו, לצורך שמחת החג. הגמרא קובעת שהלכה כרבי יוסי. מכאן הוכיחו תוספות על אתר שמניחים תפילין בחוה"מ, שאם לא היאך מותר לכתוב לעצמו, שאין בכך צורך פרנסתו. ראייה זו הועלתה בכמה כתבי ראשוני אשכנז וצרפת¹⁸.

ברם, ישנם מבעלי התוספות שהעלה דחייה לראיה זו, שמא רבי מאיר ורבי יהודה לשיטתם, בכך ששנינו בעירובין ששבת זמן תפילין הוא, לכן סוברים שכותבים תפילין במועד; אבל לדין ששבת וחג אינם זמן תפילין משום שהוא אות, אם כן מוכח שגם חוה"מ הוא עצמו אות, לכן ישנה אפשרות לצד לפטור בחוה"מ.

דחייה נוספת העלו ראשונים אחדים: שמא התירו לכתוב במועד כדי שיהא לו תפילין מזומנים תיכף אחר המועד, ולא שיצטרך לחכות עם הכתיבה¹⁹.

ראייה מהירושלמי לכתובת תפילין בחולו של מועד

לאור דברי ירושלמי במסכת מוע"ק (פ"ג ה"ד) המספר על אחד שאבד לו תפילין בחוה"מ, בא לפני רבי חננאל שהיה סופר ושלחו לפני רבי אבא בר נתן לשאול אם מותר לכתוב תפילין עבורו. ואמר לו שרבי חננאל יתן תפיליו לזה שאבד, והוא יכתוב לעצמו תפילין, שהרי שנינו 'כותב אדם תפילין לעצמו'. ובא לפני רב והתיר לו לכתוב תפילין בלא שיתן לו תפיליו, שלצורך המועד מותר לכתוב גם לאחרים, מכאן הוכיחו ראשוני אשכנז וצרפת שחוה"מ הוא זמן תפילין²⁰.

ראייה מהיתר המשנה לשליחת תפילין בחג

שנינו במסכת ביצה (יד ע"ב): אלו הבגדים שמותר לשלוח לחבירו ביו"ט: בגדים בין אם הם תפורים ומוכנים ללבישה, ובין שאינם תפורים עדיין, ואע"פ שיש בהם כלאים וזה בתנאי שהם לצורך המועד. מסכמת המשנה: עם כלל: כל דבר המוכן וראוי שנאותין בו – שמשמשים ונהנים בו משלחים אותו ביו"ט. לגבי הכלל מביאה הגמרא הוראה: רב ששת התיר לחכמים לשלוח תפילין ביו"ט; ומקשה הלא למדנו רק כל שנהנים ממנו ביו"ט מותר, והרי תפילין שאין מניחים אותו ביו"ט לכאורה אין לשלחן?

¹⁸ ספר התרומה, סי' ריא; ריצב"א, הובא במרדכי, לעיל הע' 14; תוספות למנחות לו ע"ב, ד"ה יצאו; תוספות הרא"ש לעירובין; או"ז, סי' תקפט; מכתם וחידושי הר"ן למוע"ק. וכן כתב רבי ישמעאל בן חכמון, מחכמי מצרים אחרי הרמב"ם, לעיל הע' 15.

¹⁹ מאירי, השלמה וריטב"א למוע"ק, הב"י בסי' לא כיוון מדעת-עצמו לדבריהם.

²⁰ מחזור ויטרי, סי' תקיג, עמ' 643; התרומה, סי' ריא; השלמה למוע"ק, ניו יורק תשכ"ד, עמ' קי; רבי שמחה משפירא, מאורות הראשונים, לעיל הע' 15; ר"י הבחור משנץ, תוספות מוע"ק; אחיו ר"ש משנץ, הובא בריטב"א; תלמידים ר"מ מקוצי, סמ"ג, ל"ת סי' עה; או"ז, סי' תקפט; תלמידו מהר"ם מרוטונבורג; תלמידיו: מרדכי והגהות מיימוניות, פ"ד ה"י; תלמיד מהר"ם – הרא"ש בהלכות קטנות שלו ובשו"ת שלו. כן הכריעו הלכה למעשה חכמי פרובנס: רבי משולם ב"ר משה מבדריש [נכדו של ר' משולם מלוניל], השלמה למוע"ק, ותלמידו רבי מאיר ב"ר שמעון המעילי בהלכות תפילין שלו, נספח למאורות מסכת עירובין, עמ' שס.

וכן העלו דור האחרון לחכמי ספרד: ריטב"א לעירובין, אבודרהם, ה"ל תפלות של חוה"מ, "אבל הראיה הנכונה היא מהירושלמי"; משמעות דברי רבי יצחק אבוהב 'אחרון גאוני קסטיליה', בביאורו לטור, מכוון ירושלים תש"ג, סי' כט שהעתיק את דברי הרא"ש.

ומתרצים: שיש לפרש את הכלל שהוא מתוקן כל צרכו וראוי לשימוש, אפילו אם תשמישו אינו אלא בחול, כן פירש רש"י. אולם ראשוני אשכנז צרפת פרובנס איטליה וספרד תוספות פירוש אחרת²¹, שאינם ראויים ליו"ט **אלא לחוה"מ**, ומותר לשולחם **לצורך הנחתם בחוה"מ**, ומסיימים התוספות ב"וכן עמא דבר", היינו שהמנהג הפשוט בצרפת היה שהניחו תפילין בחוה"מ.

ראייה מגרסא בתלמוד בבלי שינת עראי בתפילין בסוכה

במסכת סוכה (דף כו סוף ע"א) דנה הגמרא בחיוב לישון בסוכה אף שינת ארעי: ומביאה על כך ברייתא 'אוכלין אכילת ארעי חוץ לסוכה, ואין ישנים שינת עראי חוץ לסוכה. שואלת הגמרא: מה ההבדל בין אכילה לשינה? אמר רב אשי: גזרו מחשש בשינה שמא יירדם וישקע בשינת קבע. מקשה על זה אביי מברייתא אחרת: **ישן אדם שינת עראי בתפילין**, אבל לא שינת קבע' שמא יפיח בהם בשנתו, גם כאן נחשוש שמא ירדם ...

בדור האחרון פורסמו כתביהם של חכמי פרובנס, וגרסתם בברייתא השנייה הינה עם תוספת מילה: ישן אדם **בתפילין בסוכה** שינת עראי²² ... ומתוך כך הביאו הוכחה שחוה"מ **זמן תפילין**. לראשונה הוכיח כן רבי מאיר ב"ר שמעון המעילי, בפירושו למוע"ק²³, לאחריו אצל תלמידו המובהק, רבנו מנוח מלוניל, בפירושו לרמב"ם הלכות תפילין²⁴.

ראיה מדברי רש"י

רש"י בפירושו למסכת סוכה (דף מו ע"א) על דבריהם: היו לפני מצוות הרבה אומר: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על המצות. פירש: "מצות הרבה – ליטול לולב לישב בסוכה **להניח תפילין** ולהתעטף בציצית". רבים מהאחרונים דקדקו במילים אלו שמכאן ראייה שמניחים תפילין בחוה"מ²⁵. ברם אחרים כתבו לדחות הוכחה זו, בכך שבי' חלוקות נקט רש"י: היינו נטילת לולב וישיבה בסוכה שבאין ביחד, או

²¹ חידושי רמב"ן לשבת קכד ע"ב; תלמידו רא"ה מברצלונא, בחידושו לביצה; ספר השלמה ומאירי לביצה; אור זרוע, סי' שמא; הגהות אשרי, ביתה פ"א סי' כה; פסקי ריא"ז למסכת ביצה, מכון התלמוד הישראלי, פ"א ה"ו, עמ' יז.

²² נוסח זה מופיע: בפירוש השלמה לסוכה, מהדורת הרב משה הרשור, ירושלים תשכ"ב, עמ' 151, ולחינם הוציא את המילה 'בסוכה'; המאורות לסוכה, ניו יורק תשכ"ז, עמ' קעב.

²³ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), המאורות, מועד קטן, ניו יורק תשכ"ד, עמ' סז

²⁴ רבנו מנוח, על הרמב"ם מהדורת ר"ש פרנקל, ה' תפילין פ"ד ה"י אחרי שהביא הראייה מהירושלמי המשך: "ובפרק הישן אמרין ישן אדם בתפילין בסוכה שינת עראי, משמע נמי שחולו של מועד זמן תפילין הוא".

²⁵ הגהות רבי עקיבא איגר למשניות ברכות פ"ג מ"א; רעק"א בגילון השו"ע סי' לא; שו"ת משכנות יעקב, ווילנא תקצ"ח, או"ח סי' לו; רבי שלמה קלוגר, ספר החיים, מהדורת ירושלים תשס"ד, סי' לא; הוגד לי בשם קדוש מוהר"א מווילנא זלה"ה, ובעמוד קי העלה רמז מן-התורה להנחת תפילין בחוה"מ; רבי יעקב צבי יאליש אב"ד דינוב [מחשובי תלמידי החוזה מלובלין], הגהות 'מלא הרועים; ריעו רבי צבי אלימלך שפירא אב"ד דינוב בהגהותיו לש"ס גם הוא העיר מדעת-עצמו מדברי רש"י אלו, ותמה: "פליאה דעת ממני אשר הפוסקים הגדולים לא הביאו דברי רש"י ז"ל. ועכ"פ אותם המניחים תפילין יש להם לטענה דברי רש"י, דברים נחמדים, מהדורת ברוקלין תשס"ה, עמ' נז; רבי חיים סופר אב"ד מונקאטש, שו"ת מחנה חיים ח"ב יו"ד, סו"ס יב: "מדלא כתב 'או' באמצע"; רבי יהודה ליב צירלזוהן, שו"ת עצי הלבנון, קלויזנבורג תרפ"ב, או"ח סי' כא.

הנחת תפילין ועטיפת טלית שבאין ביחד²⁶. דחייה נוספת: שרשיי כתב כן אליבא למ"ד ששבת וחג זמן תפילין הוא²⁷. אי נמי "שרשיי מפרש כך דווקא לשיטת הת"ק הסובר שבנוסח הברכה אינו מוזכר 'תפילין' אלא 'מצוות' בלבד, אז לא הוי כפוגע בתפילין דמרי עלמא המוזכר בזוהר. מה שאין כן לדין שפוסקים כרבי יהודה שמפרטים כל מצוה בפני עצמה, ומזכירים 'תפילין' בהדיא, אין מקום להניחם"²⁸.

הפלא על אחרונים אלו שלא ציינו שדעת רש"י שדרגת איסור מלאכה בחוה"מ הוא מן התורה²⁹, ועל כן לכאורה דעתו לפטור תפילין בחוה"מ³⁰.

ראיה מהנהגתו של רבי יוחנן שהניח תפילין רק בפסח

בתלמוד ירושלמי מסכת ברכות פ"ב ראש ה"ג מסופר על רבי יוחנן שבתקופת החורף עת הרגיש בכוח חבש את התפילין של יד וגם של ראש, לעומת תקופת הקיץ עת שסבל מכאבי ראש, לבש רק בשל-יד³¹.

²⁶ ערוך לנר, סוכה; ובספרו שו"ת בנין ציון החדשות, סי' נו [אם כי הביא ראיה אלימתא מגמרא שבת וסוכה שהניחו תפילין בחוה"מ], דבריו הועתקו בשו"ת זכרון יהוסף, ח"א או"ח סי' י דף יט טו"ג; רבי שלמה קלוגר, שם; רבי אברהם וואהרמן אב"ד בוטשאטש, אשל אברהם סי' לא; רבי יצחק אייזיק מקומרנא, שלחן הטהור, סי' לא סוף ס"ק א. וראה עוד: שו"ת יד יצחק, ח"ג סי' רפט.

²⁷ רבי שמואל אביגדור תוספאה אב"ד קארלין, משיג על קודמו ברבנות העיר, כשהוא מוסיף תבלין שסתם ת"ק דרבי יהודה הוא רבי מאיר, והרי ר"מ סובר ששבת וחג זמן תפילין הוא, שו"ת שאילות שמואל, יוהנסברג תרי"ח, סי' ג; ערוך לנר, שם; וכן כתבו רבי שלמה קלוגר, שם. רבי אלעזר ברכהן אב"ד פלאצק, שו"ת משנת רבי אליעזר, ווילנא תרנ"ה, ח"א או"ח סי' ב ס"ק ד. וראה עוד: דעת תורה.

רבי אברהם צבי פרלמוטר אב"ד ראדום וראב"ד בווארשא הביא את שתי קושיות אלו של רש"י ויישבם בטוב טעם, ומסיים בהודאה על שזכה להעמיד את ראיית שני אריות אלו הגר"א ורע"א: "ודבריהם ברורים כשמש בצהרים", שו"ת דמשק אליעזר, פיטרקוב תרס"ה, סי' צח. אחיו רבי משה פרלמוטר מו"ץ בלאדז' העתיק את תשובת רבי אברהם צבי, והוסיף עוד מדיליה, שו"ת חמדת משה, ווארשא תרנ"ו, או"ח טו. וראה עוד: שו"ת תירוש ויצהר, סי' קג; שו"ת זכר יהוסף, או"ח י ס"ק ג; שהביא את דעת המשכנ"י מחד והבנין ציון מאידך.

²⁸ דברים נחמדים, שם, ומסיים: "עכ"פ אם נאמר כן, אותם המניחים בלא ברכה, יש להם על מה לסמוך".

²⁹ תוספות חגיגה דף יח ע"א בשם רש"י במוע"ק. בביאור הלכה סי' תקל ד"ה מותר הוסיף שכן משמעות רש"י במכות דף כג ע"א וסנהדרין דף צט ע"א. עוד יש לציין לשו"ת אבני נזר סי' ב שמאריך להוכיח שדעת רש"י שחוה"מ פטור מתפילין.

³⁰ הערת רבי חיים שאול קויפמאן ראש ישיבת גייטסהד, משחת שמן: שיעורים בבירור עניינים שונים, ירושלים תשס"ה, ב, סי' י ס"ק ד (התודה למכובדי הרב חיים אברהם אולמאן (גייטסהד) שהפניני לדבריו).

³¹ כן הוא בירושלמי שלנו, וכך פירש ר"ש סיריליאן. ברם, משפט זה זכה לגרסאות שונות. כגרסה שלנו: כן גרס האו"ז בסי' תקלב: וביאר שמכות החום בימות הקיץ גרם לחולשה. וכ"ה במרדכי, הלכות קטנות. ברם, ביפני משה' הביא גרסא הפוכה: שבתקופת חורף – שחש בראשו ונמנע מלגלות את ראשו מפני הקור, הניח רק בשל-יד בעקבות חשש קרירות, לעומת ימות הקיץ שהניח שניהם; וכן פירשו שאר מפרשי הירושלמי: חרדים, מהר"א פולדא, יפה מראה, פני משה (חביב), מכון ירושלים תשנ"ד, עמ' כד. כגרסא זו נמצא בכמה מכתבי הראשונים: עיטור, סוף הלכות תפילין, דף סב טו"ג; מאירי מגלה דף דף כד סוף ע"ב ויומא ז ע"ב; שו"ת הרשב"א חדשות מכת"י, מכון ירושלים תשס"ה, סי' ג; שו"ת תשב"ץ, ח"א סי' ל. מגרסא זו הוכיחו שצריך להניח את התפילין על הראש ממש בלא דבר החוצץ ביניהם, שאם לא כן היה יכול רבי יוחנן להניח תפילין של ראש במטפחת מחמת חולשתו.

הסתניגות מפשטות הבנת הירושלמי נמצאת בספר האשכול בשם 'תשובת גאון': כשהוא מחדש שהכוונה בעת שהלך בשוק: "כשיצא בשוק לא מנח, אבל בשעת ק"ש ותפילה זמן מועט, ח"ו לומר שבטל מצות תפילין", אשכול מהדורת רצב"א, הלבשטט תרכ"ח, סוף ה' תפילין, עמ' 90; וכיוון לדבריו רבי יעקב עמדין בהגהותיו להלכות קטנות לרא"ש (ש"ס ווילנא): "אפשר בכל היום קאמר".

לדברי ירושלמי אלו נמצאים עדי-נוסח שונים³², והקיצוני שבהם הוא גרסת רבי יונה והרא"ש: "רבי יוחנן לא היה מניח תפילין אלא מפסחא לפסחא, והיה מחזיק לרישיה מפסחא ועד עצרתא"³³. רבי יונה הסביר את הנהגתו זו: בכך "שחש בראשו מקרירות, ועקב כך לא הניח תפילין אלא פעם אחת בשנה, כדי שלא יזיק אותו, ואעפ"כ מפני אותו פעם בלבד היה חושש, והיה צריך לחזק ראשו מפסח ועד עצרת". תיאור 'פעם אחת' ביאר לנו הרא"ש שהיה בחג פסח עצמו, והוסיף לכך הסבר למה הניח דווקא בפסח: משום שהוא מפורש בקרא 'מצות יאכל את שבעת הימים... והגדת לבנך ביום ההוא לאמר... והיה לך לאות על ידך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך... ושמרת את החקה הזאת למועדה מימים ימימה"³⁴. הרי לנו דברים מפורשים שיש להניח את האות בחג הפסח, וכמובן שבימי החג אין מניחים תפילין, על-כורחך שרבי יוחנן הניח בחוה"מ!

רבי יוסף זכריה שטרן אב"ד שאוואל, שהתפרסם בבקיאותו המבהילה, דן בשאלת הנחת תפילין בחוה"מ, ובין השאר נז"נ בנוסחת הרא"ש, וציין לכמה מגדולי האחרונים ששקלו וטרו בראייה זו³⁵.

ראשון בקודש רבי משה פרובינצאלו (רס"ג-ש"יו), שמסר את נפשו עבור אי שינוי המנהג הקדום של הנחת תפילין בחוה"מ, בין שלל ראיותיו תמך על הנהגת רבי יוחנן, ונראה מרהיטות דבריו שכבר בזמנו שקלו וטרו בראייה זו. אחרי שהביא כמה ראיות משני התלמודים לחיוב הנחה, מסיים: "וגם מצינו לרבי יוחנן שהניח תפילין בח"ה של פסח... וכמה דחקו לעקם דברים אלו הברורים מעצמן, וברוב דברים לא יועילו להסירם מאמיתתם שהם מורים עליו"³⁶. שני בקודש: רבי משולם זלמן כהן אב"ד פיורדא, נשאל ע"י תלמידו רבי גדליה אב"ד בעריגהיים שלכאורה דברי הרא"ש סותרים, מצד אחד

דברי האשכול הובאו אצל רבי אהרן לוי אב"ד ריישא וניסה ליישב את דבריו, ברכת אהרן, דרוהוביץ תרע"ג, מסכת ברכות סע' קפ. וראה עוד: רבי אלתר שאול פפר, רב בניו יורק, שו"ת אבני זכרון, סיגוט תרצ"א, ב, ס"י ע"ס"ק ב.

³² הרב דוב בער רוטנר, אהבת ציון וירושלים, ווילנא תרס"א, א, עמ' 43-44; ר' אביגדור אפטוביצר, במאמרו המכונן של מציאת 'ספר ירושלמי, הצופה לחכמת ישראל, בודפסט, ו (תרפ"ב), עמ' 182-186. על עצם חידושו של אפטוביצר, ראה השגתו של מכובדי הרב דוד דבליצקי, מבוא לראבי"ה, בני ברק תשס"ה, עמ' 12-17.

³³ תלמידי רבינו יונה, ברכות, דף יד ע"ב מדפי הרי"ף. גרסא זו הובאה גם ב'כסף משנה' ה' תפילין פ"ד הכ"ג כגרסא פשוטה בירושלמי. כעין גרסא זו נמצא גם בדרכי משה ס"י לח בשם האו"ז, שרבי יוחנן הניח רק פעם אחת בשנה; וצ"ע שבאו"ז הגרסא כירושלמי שלנו!

כגרסת הרא"ש, כן מצאנו אצל: רבי יהושע בועז בעל שלטי גבורים [רע"ח – שט"ו], הרב שמואל דוד פרידמן (מהדיר), ספר המחלוקת, ברוקלין תשע"ב, ה' תפילין ס"ד, עמ' קיב; רבי יוסף הלוי הנזיר, אב"ד מצרים, שו"ת מטה יוסף, קושטא תע"ז, ח"ב סוף ס"ד; רבי יעקב ריישר, עיון יעקב, ווילהרמסדורף תפ"ט, יומא פו; רבי משה טייטלבוים אב"ד אוהל, ישמח משה, נ"ך – שה"ש דף לח ע"א; רבי שלמה קלוגר, נדרי זריזין, זולקווא תקצ"ט, ח"ב קונטרס כלל גדול, כלל יד.

³⁴ ברכות פ"ג ס"י לא; הלכות קטנות לרא"ש, ס"י יט. בהגהותיו למסכת ברכות שחידש בשנת תקס"ז, הטעים רבי חיים קצבי אב"ד תלמסאן את הנהגת רבי יוחנן בכך: "משום שבתפילין כתוב בהן יציאת מצרים, הניח אותן בניסן שהוא העת שיצאו ישראל ממצרים. אי נמי: הוא עת שהחום והקור מזוגים, ואינו ניזוק בהנחתן, מה שאין כן בשאר הזמנים", צרור החיים, ליוורנו תרכ"ט, חידושים לברכות דף כד ע"א, דף יד ע"א מעמודי הספר.

³⁵ שו"ת זכר יהוסף, ווארשא תרנ"ט, ס"י י ס"ק ג. גם רבי יצחק שטרנהל ממונקאטש, שהתפרסם בבקיאותו העצומה בספרות ראשונים ואחרונים, בביאורו על ה'ירושלמי הצביע, לכמה מגדולי האחרונים שהעלו הוכחה זו לחיוב תפילין בחוה"מ, כוכבי יצחק על ירושלמי, ניו יורק תשנ"ג, א, עמ' קלז-קלט.

³⁶ שו"ת רבי משה פרובינצאלו, מכון ירושלים תשמ"ט, ס"י נד, דף פז ראש טו"א. נעלם לפני המהדיר מקור גרסה זו.

מביא תשובת גאון האוסר להניחם בחוה"מ, מאידך מביא ירושלמי שרבי יוחנן הניחם בחוה"מ פסח. בתשובתו חזינן שהבנת רבה של פיורדא בעובדא של רבי יוחנן, היא כהבנת תלמידו, ופלפל בארוכה ליישב את הסתירה³⁷. והבאים אחריהם: רבי יעקב לוברבוים אב"ד ליסא המפורסם בחיבורו 'נתיבות המשפט' בשם אביו רבי יעקב משה³⁸; רבי אברהם דוד וואהרמן אב"ד בוטשאטש המפורסם בחיבורו 'אשל אברהם'³⁹.

וכן העלו אחרונים נוספים שמדברי ירושלמי אלו ראייה לחיוב הנחתם בחוה"מ:

רבי יוסף הויכגלרנטר אב"ד זאמושט⁴⁰; רבי אליהו קלצקין אב"ד לובלין⁴¹; רבי יצחק דאנציג אב"ד פטרבורג⁴²; רבי זאב וואלף טורבוביץ אב"ד קראז [קלעצק, ת"ר – קראז, תרפ"ב]⁴³; בנו רבי צבי הירש טורבוביץ רבה של אמדור⁴⁴, רבי דוד שפרבר אב"ד בראשוב⁴⁵.

לפי הבנה זו בהנהגת רבי יוחנן חידש רבי יעקב ריישר אב"ד וורמייזא ו-מיץ [פראג, ת"ל – מיץ, תצג] שבפסח יש להקפיד לחלוץ את התפילין אחרי קריאת התורה בה קוראים 'ושמרת את החקה'⁴⁶,

³⁷ שו"ת בגדי כהונה, פיורדא תקס"ז, סי' ט.

³⁸ חוות דעת, למברג תקנ"ט, אחרי הלכות רבית: חידושים מאבי המחבר: "ראיה מפורשת". וראה שו"ת בנין שלמה (להלן הע' 54) בסוף התשובה מה שהעיר על דבריו.

³⁹ כפי שמספר רבי בן ציון גאסנבויער מקומראן, מחסידי סטרעטין: רבי צבי הירש מזידיטשוב נתוועד יחד עם הרב מבוטשאטש: "ורצה האחרון להוכיחו לשיטת המחייבים תפילין בחוה"מ, והתחילו מתנגחים זה בזה בריחתא דאורייתא, עד שלבסוף הוכיחו מדברי ירושלמי אלו שהניחם בחוה"מ!

[רצ"ה מזידיטשוב השיבו על פי סוד: "רבי יוחנן בתורתו וצדקתו האיר בלבות בני ישראל עד שבאו בפסח למוחין דגדלות כמו שהיה בצאת ישראל ממצרים...". הרב בן ציון גאסנבויער, שלחן הטהור על הגדה של פסח, למברג תרס"ח, דרוש ב. האמת, שביאורו של רצ"ה מזידיטשוב העלה הוא בעצמו בישער התפילין שלו: "והנה בכל יום יש בו הנהגת כל ימי חיי אדם, ובפרט הנהגת שנה אחת כלולים ביום אחד. כמו בכל לילה השינה והקימה – דוגמת ר"ה ויה"כ. ק"ש ותפלה – דוגמת סוכות. קול ודיבור – דוגמת פסח ושבועות. וזהו סוד אמרם בירושלמי ר' יוחנן לא הניח תפילין לבר מפסחא לפסחא דהוי חייש ברישא... הכוונה שבכל יום יש מוחין השייכים לפסח, ועד שלא בא לו הארת מוחין דפסחא לא הניח תפילין, אבל וודאי בכל יום היה לו הארת מוחין אלו", פרי קודש הלולים, למברג תקצ"ג, שער התפילין פ"ז. ביאור לדבריו אצל: תלמידו רבי יצחק אייזיק מזידיטשוב, לקוטי תורה ושי"ס, מונקאטש תרמ"ג, סוף פ' בא, דף נט טו"ב; רבי דוד אלימלך ב"ר משה וייס ממונקאטש, הקדמה לספר 'כולם אהובים', סיגוט תרס"ו, ד"ה ועפ"י הניל].

⁴⁰ משנת חכמים, לבוב תקנ"ב, סי' ב יבין שמועה ס"ק ד.

⁴¹ שו"ת דבר הלכה, לובלין תרפ"א, ר"ס נב.

⁴² רהיטות דבריו בשו"ת בית יצחק, ווארשא תר"ס, ח"ב סי' לו, סוף ד"ה ואתה אחי.

⁴³ בביאורו על הרמב"ם: "לענ"ד להביא עוד ראיה נכונה לחיוב הנחתם, מדברי ירושלמי שהביא הכס"מ שר' יוחנן הניחם מפסח לפסח... הרי מפורש שהניח בחוה"מ. ומה שהניח בפסח יותר מכל ימות השנה, יש לומר שבחוה"מ פסח אנו קוראים 'קדש והיה כי יביאך', חכן הניחן אז, ושוב לא היה יכול להניחן עוד כל השנה כולה", זיו משנה, ווארשא תרס"ד, דף לח טו"א.

⁴⁴ אור צהיר על הרמב"ם, תל אביב תשכ"א, הלי' תפילין, פ"ד ה"י.

תולדות רבני משפחת טורבוביץ, אצל רבי יוסף אביגדור קסלר אב"ד ראקאוויי, חתנו של ר' זאב וואלף, חזיונות יוסף, ברוקלין תשי"ד.

⁴⁵ שו"ת אפרקסתא דעניא, מהדורת תשס"ה, ח"א סו"ס מה.

⁴⁶ חק יעקב, סי' תצ ס"ק ב.

וחידושו זה הובא אצל גדולי אחרונים ובראשם אצל גיסו רבי אליהו שפירא אב"ד פראג⁴⁷

ביאור בעל 'תרומת הדשן' בהנהגת רבי יוחנן

לפי הדעה שלבש תפילין בחול המועד הלשון 'בין פסחא לפסחא' קשה. היה צריך לומר רק שהיה לובש תפילין: בפסחא. ומהו בין פסחא לפסחא? אמנם אפשר לומר שהכוונה 'בין פסח' היינו בזמן שחיטת קרבן פסח עד לזמן אכילתו של פסח (- ליל ט"ו) או עד לזמן היום טוב של פסח (כלשון חז"ל)⁴⁸. ולפי זה נוכל לומר שלבש תפילין רק בזמן שחיטת הפסח, כידוע שחכמינו נחלקו בביאור הציווי 'למועדה מימים ימימה' האם הכוונה לתפילין או לפסח⁴⁹.

ואכן כך ביאר רבי ישראל איסרל בעל 'תרומת הדשן' [רגנסברג, ק"ן – וינר נוישטאדט, ר"כ] בדרך אגב, בתשובה לגבי מי שאכילת מצה מזיקה לו, ובין השאר העתיק את הנהגת רבי יוחנן, ומבארו שמדובר שהניח תפילין **בערב פסח**, אע"ג שהזיק לו: "כדי לקיים המצוה לכל-הפחות פעם אחת [בשנה]"⁵⁰. כדור לאחריו העלה כמוהו רבי אברהם זכות [קסטיליה, רי"ב – ירושלים, רס"ג] בספר היוחסין' שלו בערך רבי יוחנן כתב כן כדבר פשוט: "והיה בעל בשר וקר מאוד, שלא היה מניח תפילין כל השנה **אלא בערב פסח**, כמו שמבואר בירושלמי..."⁵¹.

כמה מהאחרונים שנקטו כדעת האוסרים הנחה בחוה"מ, כיוונו מדעת-עצמם לביאורם של בעל תרוה"ד והיוחסין.

ראשון המכוונים הינו רמ"ע מפאנו – בר פלוגתא של ר"מ פרובינצאלו, המעיד "שרבים מן המפרשים הביאו עובדא זו של רבי יוחנן" כדי לחזק את דעת המחייבים. אולם אי אפשר לפרשו שהניח בפסח ממש... אלא הכוונה **ליום שחיטת הפסח**, כדי לקיים המקרא [ושמרת את החקה] ככולהו תנאי, וטעמא רבה ומסתבר הוא. ועוד, הדבר ידוע שאין חג המצות וחוה"מ שבו קרוי פסח בשום מקום, אלא לילה הראשון בלשון חכמים, ויום י"ד הנקרא 'פסח' בתורה בפרשת אמור... וגדולה מזה יש לומר: שכל החורף הניח תפילין עד ערב פסח ועד בכלל. וכשאנו פוסקים מהזכרת הגשם הפסיק עד שיבואו להזכיר

⁴⁷ אליהו רבא, סוף ס' כה. תימה על רבי אביגדור מרדכי כ"ץ אב"ד אסטרין שחידש כן מדעת-עצמו, שו"ת תורת אביגדור, ווילנא תרל"א, ס' כה, ולא חש שכבר קדמוהו גדולים וטובים.

⁴⁸ ראה תוספות קדושין דף לז סוף ע"ב ששני הימים נקראים פסח "ולשון תורה לחוד ולשון נביאים לחוד ולשון חכמים לחוד".

⁴⁹ ראה 'תורה שלמה', פ' בא פרק יג פסוק י. הערה עצומה העיר רבי אריה צבי פרומר אב"ד קוויגלוב: לשיטות הסוברים שדי לנו באיסור חמץ כדי להגדיר את חוה"מ כ'אותי' ולכן פוטרים בו הנחת תפילין, א"כ בערב פסח אחר חצות שאיסור חמץ הוא מן-התורה, יהא אסור בהנחת תפילין! ואין לחלק ולומר שבחוה"מ יש איסור לאו וכתר משא"כ ערב-פסח יש רק 'עשה' של תשבתו, שהרי מכל-מקום גם בשביל 'עשה' חשיב 'אות' כמו אכילה בסוכה בימי חוה"מ, שו"ת ארץ צבי, סו"ס לד.

⁵⁰ לקט יושר, עמ' 85.

⁵¹ ספר יוחסין השלם, מהדורת צבי פיליפאווסקי, פפד"מ תרפ"ה, עמ' 151.

גבורת גשמים אחר החג⁵². לאחריו כיוונו לדבריו: רבי יחיאל מיכל היבנר אב"ד ניונוב⁵³; רבי שלמה הכהן ראב"ד ווילנא⁵⁴; רבי אריה צבי פרומר אב"ד קוזיגלוב⁵⁵.

יש אחרונים שהקשו על הנהגת רבי יוחנן שלכאורה היא סותרת את קפידתו של רבי יוחנן כפי שהעיד על עצמו (יומא פו ע"א): שאינו הולך ד' אמות בלא תורה ובלא תפילין, הרי שהניח כל היום תפילין!⁵⁶.

⁵² שו"ת רמ"ע מפאנו, סי' קח. אם כי גרס ברא"ש 'והוה מזיק לרישיה!' ונגרר אחריו רבי עמנואל חי ריקי בפרק יד של מאמרו 'תפילין דמרי עלמא' שערך נגד המניחים.

רבים מהאחרונים שצינו לשתי השיטות: אלו שצינו לירושלמי כראייה, ומאידך דיחיו של רמ"ע: רבי משולם זלמן הכהן אב"ד פיורדא, לעיל הע' 37, בסוף התשובה ציין לביאורו של רמ"ע, אבל לא קבלו. לאחריו התייחס ה'חתם סופר' לביאור הרמ"ע, ונאריך קצת ברקעם של הדברים:

אהרן חורין רבה של אראד (תקל"ו – תר"ד) ששנה ופירש החל באמצע חייו להוציא חיבורים משכיליים, וביקש לתת מהלכים לתפיסתו המשכילית, תוך שהוא עושה חוכא ואיטולא מהדת ומחכמי זמנו. לאט לאט עמדו חכמי הדור על הנגע הפושה והחלו להכותו שוק על ירך. מחיבור לחיבור החל לגלות את טלפיו שהצליח להסתיר בראשית דרכו. בחיבורו 'אגרת אל אסף' שהביא לדפוס ב-תקפ"ו, הוסיף חורין להתקיף את הרבנים בערמומיות, בכך שמצא מחברת של אחד מחכמי המזרח, היושב במדינת אלג'יר [כפי שמתואר בדף י ע"א], ודעתו מכוונת לדעת המתקדמים; בה בשעה שעטו ניכר מכל שורה ומשפט. בחיבור זה הוא מתקיף את הרבנים אשר סומכים ידיהם על 'הצרעת הנושנת' של הסדרים שאינם יאים לביה"כ, ועל שהינם ממשכים להדגיש את המצוות הטפלות על-פני העיקריות. אח"כ עובר (חורין) להתקיף את הצדיקים תלמידי הבעש"ט ואת 'האמונות הטפלות' שלהם. ברם, בהמשך הוא מחדש תיקום נוסף במערכת הרפורמה שלו. הוא היה הראשון שצייד תפילה בגילוי-ראש. הוא הציג זאת בטקטיקה ערמומית של 'מתחכם'. הנחת תפילין כפי שהיא נוהגת אינה כהלכתה, היות והכובע גורם להזזת הבית כלפי מטה, ורוב ישראל מברכים אפוא ברכה לבטלה. בכך שהשל-ראש מניחים חוץ למקומו: "ובודאי טוב ויפה שלא להניחה כלל, משיניחה שלא כמצוותה. וממשיך: "בוא וראה! בירושלמי, הביאו הרא"ש ורבנו יונה והכס"מ, אמרו שהחכם האלהי רבי יוחנן, מפני שהיה חלוש וחש בראשו, גם אויר דק מרחף עליו הזיק לו, לא הניח תפילין של ראש כ"א פעם אחת בשנה מפסח לפסח, ולא בחר להניחו למטה, מקום שאין האוויר מזיק לו..." [עכ"ל החצופה בפנים]. והמשיך בהערה מתחת לקו: "נפלאות היא בעיני כל החכמים הנזכרים, אשר טרחו למצוא ראייה מירושלמי, שמניחים תפילין בחוה"מ, לפי שעה נתעלמה הלכה זאת מעיניהם..." אגרת אל אסף, פראג תקפ"ו, דף טז.

תיכף עם פרסום החיבור, פנה רבי צבי הירש אופנהיים אב"ד טמשוור [הסמוכה לאראד] שהיה בין המתנגדים החריפים נגד חורין, ושלחו אל החת"ס כדי לקבל תגובה הולמת: ביום י"א באב תקפ"ו השיבו, וכבר בפתיחה ניכרת רתיחתו של החת"ס: "יקרתו הגיעני היום צום חמישי, ויומא קא גרים... ופאר רום מעלתו בהתלהבותו התפעל מאוד על אח"ר על חלומותיו ועל דבריו. ולא עוד אלא הביא לנו איש מצרי מאלגז'יר, רעו של בן זיט"ו שהוציא כזבים ממצרים... יען עומדים לפני מלכים פרוע ראש, ראוי לעמוד כן בבתי כנסיות", וממשיך להפריכו ולנתצו. בהמשך מתייחס החת"ס לעניינינו:

"וראייתו זה המצרי מתפאר בירושלמי שמצא שר' יוחנן לא הניח תפילין וכו'. ותמה על שלא הביאו הפוסקים ממנו ראייה לחיוב תפילין בחוה"מ. תמה אקרא! זה בא ממרחק לרדות אותנו בתוך ביתנו, ולא ידע מאי דקאמרי רבנן, ומותיב תיובתא לרבנן. הלא זהו ויכוחו של הגאון בשו"ת רמ"ע עם מהרש"ל, והוא [רמ"ע] פירש הירושלמי באופן הנאות לדעתו, שר' יוחנן הניח תפילין כל ימי הקיץ עד הקור הגדול...". שו"ת חת"ס חו"מ סי' קצא. החת"ס ציין לדברי רמ"ע אלו גם בגיליון התלמוד שלו, במסכת מנחות דף לו ע"ב, הרב אברהם סופר (מהדיר), הגהות חתם סופר על כל הש"ס, ניו יורק תשי"ט, עמ' 49; הגהות ר"צ חיות, יומא פו ע"א; ארצות החיים למלבי"ם, סי' לא ס"ק ט; בתשובתו על מנהג החסידים הקוראים ק"ש לפני התפלה, משיג רבי יצחק שמעלקיש אב"ד לבוב על כמה נקודות שהעלה רמ"ע בתשובה, ברם, על חידוש זה שכוונת הירושלמי לערב פסח, הסכים: "נכון", וכאסמכתא ציין להבנת תוספות בכתובות דף מז ששבת הכוונה לערב-שבת, שו"ת בית יצחק, לבוב תרע"ב, או"ח, סוף סי' יז.

⁵³ נחלה לישראל, למברג תרל"ו, סי' ז: שמיירי בערב פסח או פסח שני או בעונת פסח עת מזג-האוויר נוח [אותו רעיון שהובא לעיל בהע' 34].

⁵⁴ שו"ת בנין שלמה, ווילנא תרמ"ט, ח"א סוף סי' ה. ולא סבירא ליה הרעיון של תקופת פסח, שמוזג האוויר הנוח הוא הסיבה לאפשרות הנחת התפילין.

⁵⁵ שו"ת ארץ צבי, לובלין תרצ"ט, סו"ס לד.

⁵⁶ חיד"א, פתח עינים, כתובות דף צו ע"א; מהר"צ חיות הנ"ל; רבי יהודה יודל עפשטיין, תלמיד רבי חיים מוואלוז'ין כותב: "כד הוינא טליא היה קשה לי, וגם עתה דקשינא עד ארבעין ושית שנין דרדקי אנא, וקשיא לי מסתמא דגמרא דילן (דף כג ע"א): אמר רבב"ח כי הוה אזלינן בתריה דר' יוחנן כי הוה נקיט וכו' וכי הוה נקיט תפילין לא יהיב לן.

כמה יישובים הועלו לכך: רבי אברהם דוד תאומים אב"ד מיר-ירושלים בעל 'האדר"ת' יישבו על פי גרסת הרמב"ם שרב הוא שהעיד כן על עצמו, ולא רבי יוחנן⁵⁷. רבי צבי הירש חיות אב"ד זולקווא העלה שכנראה הלך בשל-יד⁵⁸, חיזוק ליישוב זה מעלה רבי שלמה כהן ראב"ד ווילנא בהקדם גרסת רבנו חננאל שלא הלך ד' אמות **בלא תפלה**, בלשון יחיד, היינו בתפלה של יד⁵⁹; וכן יישב רבי יצחק בלאזר אב"ד פטרבורג⁶⁰. רבי ראובן זעליג בנגיס אב"ד ירושלים העלה ליישב שדברי הירושלמי מיירי בעת חוליו או בערוב ימיו⁶¹.

רמז מן התורה

על הפסוק (דברים כח י) 'וראו כל עמי הארץ כי שם יהיה נקרא עליך' שחז"ל במסכת מנחות (דף לה ע"ב) רמזו את המכוון למצוות תפילין, ודרשו חסידי אשכנז מכאן אסמכתא למניין הימים שמניחים תפילין בחוצה לארץ: בכך שהאות ש' שבתפילין, נכתב 'שין' וגם ר"ת המודגש הוא ש"ין, כאילו אמרו: וראו כל עמי הארץ כי ש"ין עליך ויראו ממך. ועוד: חלוף השם הגדול בא"ת ב"ש עולה במספר ש"ין. והוא ש"ין רבתי של שיר-השירים⁶². ועוד כי **שלוש מאות ימים של הנחת תפילין הם בשנה, יצאו שבתות וימים טובים שהם ס"ה יום. היינו נ"ב שבתות, ויומיים ר"ה, א' יוהכ"פ, ד' בסוכות ונפסח ויומיים בשבועות**⁶³. הרי לנו שבחוקה"מ מניחים תפילין⁶⁴. ויש שמנו ש"א יום⁶⁵, וזה רמז למי שאינו

משמע שהניח תפילין. ודוחק גדול לומר שהיה רק בפסח. ולשון 'כי הוה אזלינן, ויכי הוה נקיט', משמע שלא היה ביום אחד, וכן לא פעם אחת. וכן ביומא שר' יוחנן לא הלך ד' אמות בלא תפילין. וגם עתה דאנא כבר חמשין ב"ה מתמהנא עלה. ומוסיף אנא קושייתא אלימתא מבי"ק (דף יז) שבכל יום נטל ידיו והניח תפיליו... ועוד לא מצאתי תרופה למבוכתי בזה", מנחת יהודה, ווארשא תרל"ז, הגהותיו לרא"ש, דף טז ע"ב. וראה אצל רא"ה קוק, חבש פאר, ווארשא תרנ"א, דרוש ד. כן יש להקשות מבי"ק דף יז ע"א: משי ידיה ומנח תפילין, הרי שהיה רגיל בתפילין.

⁵⁷ אדר"ת בהגהותיו על הרמב"ם, בני בנימין, ה' תפילין פ"ד הכ"ו.

⁵⁸ שו"ת מהר"ץ, זולקווא תר"י, ר"ס עא.

⁵⁹ בהגהותיו לר"ח בשי"ס ווילנא: "עיי' ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג ותרעה שגרסת רבנו [הר"ח] תפלה בלשון יחיד מדויק יותר"; וראה הגהות האדר"ת, פ"ד הי"א. וכך הבנת רבי מאיר שמחה מדווינסק שכוונת הרא"ש לתפלה של ראש, אור שמח, ה' תפילין פ"ד הי"ז.

ברם, אותה סוגיא נמצאת גם במועד קטן דף יז ע"א, ושם גרס רבנו חננאל: "תפילין", הערת מגדים חדשים, ברכות, מהדורת תשס"ח, עמ' רנ.

⁶⁰ שו"ת פרי יצחק, ווילנא תרמ"א, ח"א סוף סי' ה.

⁶¹ לפלגות ראובן, ירושלים תש"י, ח"ז, חידושים למסכת סוכה, דף כז ע"א מדפה"ס. ויש להוסיף, כידוע ש"א שרבי יוחנן האריך ימים!

⁶² ראה סידור רוקח, ראש עמ' קמד.

⁶³ רוקח על התורה, בני ברק תש"מ, סוף פ' בא, עמ' סז ובספרו 'החכמה', לבוב תרל"ו, דף יז ע"א; רבי יצחק ב"ר יהודה, מבעלי תוספות שני, פענח רזא, סוף פ' בא, מהדורת ווארשא תרצ"ב, דף קז ע"א; רבי אברהם ב"ר עזריאל מביהם, הביא את לשון הרוקח והאריך בחשבון הנכון במספר הימים, ערוגת הבשם, ירושלים תש"ז, ח"ב עמ' 84; רבנו יואל: למועדה - ד' ה' חול המועד בפסח ד' ימים ובסוכות ה' ימים, הרי אותיות למועדה, אלו הימים שאין מניחין תפילין, לפי שנאמר בהם אות ושבתות ויו"ט נאמר בהם אות, ואם מניחים בהם נמצא זלזול לאות שלהם. ימים שישראל מניחין בהם תפילין בשנה י"ש, והן ימי צער להם, כנגדן הקב"ה משפיע להם טובה לעול הבא י"ש עולמות", רמזי רבנו יואל, בני ברק [תשס"א], פ' בא עמ' רלט; פשטים לרבנו יעקב מווינא, מגנצא תרמ"ח, עמ' 67; פסקים לרבנו אביגדור הצרפתי, תלמיד רבי שמואל מפליזא, ירושלים תשנ"ו, פסקים למגילת רות, עמ' תעב: "א"ש ימים מניחים תפילין בשנה... נמצא שגיהנום שולט א"ש ימים... וימי הנחת תפילין מציל מהם"; רבנו בחיי [תלמיד הרשב"א], כי תבא, כח, י, וכפי שפירט בעל התויו"ט את מניין הימים, פירוש טוב טעם על רבנו בחיי, בני ברק תשנ"ב, עמ' קמט;

מניח תפילין בימים אלו, נידון באש⁶⁶.

*

קעת ניגש לשיטות רבותינו הגאונים והראשונים כפי סדר כרונולוגי, שיציג בפנינו אינדיקציה על השתלשלות ורצף המנהגים בקהילות ישראל

דעות הגאונים האוסרים הנחת תפילין בחול-המועד

לאחר סקירה מקיפה בכל כתבי הגאונים, באנו לידי תימהון, מחד רוב רובם של הגאונים לא התייחסו לשאלה זו: האם להניח בחוה"מ או לא, לא בחיבורים המרכזיים לדוגמת: שאילתות, הלכות פסוקות, הלכות גדולות⁶⁷, סידורי רבי עמרם ורבי סעדיה, וגם לא בכתבי גאוני ארץ-ישראל. עולה על כולנה התמיהה שגם באוצר הבלום - אותן אלפי התשובות שהתגלו במאה שנים האחרונות מתוך הגניזה, אין אפילו שאלה אחת המתייחסת לנידון זה. התמיהה מתעצמת: בשעה שנגלה לפנינו סיעת גאונים ש"אסרו" להניח, שהיא שיטה מקצינה, באופן טבעי היו הגאונים נושאים ונותנים בסגיגה כדת מה לעשות, והמון-עם היו פונים אליהם בהלכה למעשה, ואין כל זכר לכך. והפליאה זועקת מאליה, בכך שהחכמים אחריהם, ובתוכם המפורסמים שביניהם, התעלמו משאלה זו. ולא עוד, אלא שרוב רובם של אזכורי הגאונים מוזכרים לראשונה בכמה דורות שלאחריהם [!] ולא בחיבורים שלהם.

שיטות הגאונים: ב'שערי תשובה' שאלוניקי תקס"ב, ס"י רסו ישנה תשובה מיוחסת לרב ששנא גאון לגבי הנחת תפילין בתשעה באב, ומסתיימת במשפט קצר: "ואסור להניח תפילין בחוש"מ"⁶⁸. תשובה זו כפי שפורסמה תמוהה מכמה צדדים: א. אם השואל התעניין לגבי תשעה באב, למה ועל מה הוסיף

ארחות חיים (לוניל), ס"י כז, הביאו ב"י ס"י לב לסעיף מב, ולא העיר שאינו תואם עם שיטתו [!]; רבי שמשון ב"ר אלעזר מפראג, [שנת ק"ג לערך] בספרו המפורסם 'ברוך שאמר' על הלכות תפילין, מהדורת ירושלים תשל"ד, עמ' נז; רבי יעקב כ"ץ משפירא, חברו של מהרי"ל, הרב י"מ פלס 'פסקים ודרושים מהמהרי"ל ובני דורו', ספר זכרון לר"י זולטי, מכון ירושלים תשמ"ג, עמ' רנב; אבודרהם, הלכות תפלות של חוה"מ; מהרש"ל בספרו ים של שמה, ביצה, פ"א ס"י נא ובביאורו לסמ"ג עשין כב, מהדורת מכון ירושלים תשס"ג, עמ' סג [צויין אצל תלמידו רבי משה מת, מטה משה, הלכות תפילין ס"י כב; וכן בעטרת זקנים, ס"י לא; אליהו רבא, שם].

⁶⁴ רבי אלעזר בעל ה'רוקח' אחרי הבאת הרמז מסיים: "ומציין שמניחין תפילין בחול המועד", הרב יעקב גליס (מהדיר), תוספות השלם עה"ת, פרשת בא, עמ' קמט; רבי חיים פלטיאל, תלמיד-חבר למהר"ם מרוטנבורג, מכאן סמך שמברכים לתפילין בחי"ה, פירוש ר' חיים פלטיאל עה"ת, ירושלים תשמ"א, עמ' 229; רבי יו"ט ליפמן מילהויזן מפראג, תלמידו של ר' שמשון ב"ר אלעזר, המפורסם בחיבורו 'ספר הניצחון' בספר 'אלפא ביתא' שלו [שהב"י העתיק ממנו], אחרי הביאו הרמז ממשך: "על כן יש סמך להניח תפילין ולברך אפילו בחוה"מ מטעם זה", אלפא ביתא, פורסם לראשונה ב'קובץ ספרי סת"ם, לרבי מנחם מנדל משי-זהב, ירושלים תש"ל, עמ' רפג. וכיוונו לדבריהם: מהרש"ל הנ"ל [הביאו מטה משה' הנ"ל], הפמ"ג, משי"ז ס"י לב ס"ק לה.

⁶⁵ תוספות השלם, עמ' קמט בשם הרוקח.

⁶⁶ רבנו אפרים עה"ת [מחוגו של הרוקח], פרשת בא עמ' רט. מכאן אפשר להצביע על שורש למאמר, שהוא אצל רבי חיים או"י כשהוא מעתיק מאמרי חז"ל בשבחם את מקיימי מצוות הנחת תפילין, מביא בין השאר: "וגם אמרו שאין אור של גיהנם שולט בו", פסקי הלכה של רבי חיים אור-זרוע, ירושלים תשל"ג, עמ' 138, ולאחריו בטור ס"י לו. וראה לשונו של ר' אביגדור הצרפתי בהערה הקודמת.

⁶⁷ ראה הלכות גדולות מהדורת הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, א, עמ' 482 הע' 8.

⁶⁸ צויין בדעי"ת ובאות חיים, ס"ק א סוף ד"ה ובדברי הרמב"ם.

הנהגת חוה"מ. ב. תשובה זו נמצאת במקורות אחרים, וללא תוספת זו⁶⁹, נתונים אלו מערערים קצת את האותנטיות שלה. מאידך תשובה זו – עם התוספת - הועתקה אצל האשכול⁷⁰.

כעין זה מופיע בספר 'העתים' לרבי יצחק ממרסיי, מחכמי הדור בפרובנס, וחיבורו זה מבוסס על תורת הגאונים וחכמי ספרד הקדמונים, בהלכות תפילין שלו מעתיק ר' יצחק תשובה מגאון שניסוחה מזכיר את הדמיון לתשובת רב ששנא, אבל עם שינוי מילה אחת: "תשעה באב שגלות עתיקא הוא"⁷¹, נתחייב בתפילין, וכן מנהג בשתי ישיבות. ובחוה"מ אין מניחין כשבת ויו"ט⁷².

ראשוני ספרד המאוחרים העתיקו מספר 'תיקון תפילין' לרבי יהודה ב"ר ברזילאי מחבר 'ספר העתים' בשם 'פסק גאון' שאין להניח בחוה"מ⁷³. במקביל העתיקו בעלי התוספות פסק מספר 'הלכות גדולות' המיוחס לרבי שמעון קיירא האוסר להניח בחוה"מ⁷⁴.

בשנת תרמ"ב פורסמה לראשונה תשובה מאת רב משה [ב"ר יעקב] גאון סורא בענין זמן הנחת תפילין, ובאמצעה מתייחס גם לחוה"מ: "והלכתא אסור להניח תפילין בשבתות ויו"ט, דכתיב ושמרת את החוקה הזאת למועדה. ואסור להניח תפילין בחוש"מ"⁷⁵.

רבי שלמה ב"ר נתן אב"ד סיגילמסה (מרוקו), בדור שאחרי הרי"ף, ואשר צעד בעקבות הגאונים, כותב הלכות תפילין שלו: "זמן הנחתם – רק ביום מימי החול, פרט ללילות ולימי שבתות והמועדים, שמצות תפילין אין נוהגת בהם. וכן בימי חול המועד. וכן הורו הגאונים"⁷⁶. בהגה בתוך ספר הנייר, שהוא מסוף תקופת ראשוני צרפת, כתוב לאמר: ר"ת מתיר להניח תפילין בחוה"מ, **ורב עמרם אוסר**. ולכן נהגו להניחם בלא ברכה⁷⁷, ולא מצאנו לו חבר, בכל כתיבי רבי עמרם הנמצאים עמנו היום.

הרי לנו כמה שמועות מגאוני סורא האוסרים הנחת תפילין בחוה"מ. ומן הצורך להעיר ששמועה זו צריכה תלמוד, הרי בחז"ל לא מצאנו איסור להנחת תפילין בשבת וחג!

⁶⁹ בחיבור 'שערי תשובה' זה, בסימן קנה, וכן בתשובות הגאונים לרח"מ הורביץ, ח"א עמ' 47.

⁷⁰ באשכול מהדורת רצב"א, ה' תפילין, עמ' 88 העתיק בשם תשובת הגאון: שאסור להניח בחוה"מ, ברם, כבר הוכיח הח' ר"ש אלבק שזו תוספת מאוחרת בכ"י פריס! ראה האשכול שלו, עמ' 229, הע' טז.

⁷¹ במהדורת הדפוס הנוסחא: גלות עתיקא, והיא טעות, וצ"ל כפי שכתוב בכת"י ותיקן 143: 'אבילות', הערת ידיד הרב ישעיה אשר זעליג מילר (מונסן).

⁷² העיטור, ה' תפילין, דף ס ראש טו"ד.

⁷³ רא"ש בהלכות קטנות שלו, ה' תפילין: ובספר העתים של הרב הברצלוני ראיתי פסק לגאון: והלכתא אסור להניח תפילין בשבתות ויו"ט, ואסור להניח בחולו של מועד; שבלי הלקט, ענין תפילין, דף קצג סוף ע"א.

⁷⁴ תוספות במוע"ק ובעירובין. וצ"ב: הרי שיטת בה"ג שאיסור מלאכה בחוה"מ הוא מדרבנן.

⁷⁵ הרב חיים מאיר הורביץ, תורתן של ראשונים, פפד"מ תרמ"ב, ח"א עמ' 47; ר' יואל הכהן מילר (מהדיר), הלכות פסוקות מן הגאונים, קראקא תרנ"ג, ס"ו.

⁷⁶ סידור רבינו שלמה ברבי נתן, ירושלים תשנ"ה, עמ' קנ.

⁷⁷ ספר הנייר, מכון ירושלים תשנ"ד, עמ' נח.

דעת ראשונים המחייבים הנחת תפילין בחול-המועד

כאמור, הראשונים שהסתפקו בכך היו בעלי התוספות, האם חוה"מ נכלל גם הוא בהגדרת 'אות', ותשובתם לכך תלויה בהגדרתם החדשה לסיבת ה'אות'.

תוספות בד"ה ימים כתבו שמהאי טעמא: "לכאורה נראה שא"צ להניח בחוה"מ, שאינו צריך אות" שהרי אסור במלאכה בדבר שאינו אבוד, ועוד: הרי חייב בסוכה בחג, ובפסח אסור באכילת חמץ, ואכן כך פסקו ב'הלכות גדולות. אמנם, בהמשך הביאו שלוש ראיות להוכיח שחוה"מ חייב בתפילין כשהם מחדשים שתי הגדרות חדשות ל'אות', הראשונה היא כללית: איסור מלאכה, שאסור בחוה"מ כבחג. והשנייה היא הגדרה מיוחדת לכל חג: "מדחייב בסוכה בחג, ובפסח אסור באכילת חמץ", ולכן אין בו חיוב תפילין.⁷⁸

אולם מסקנת דבריהם היא לדחות שתי הגדרות אלו מכוח שלוש ראיות שהובאו לעיל.

אחרי שהעתיק הרא"ש ב'הלכות קטנות' שלו דברי התוספות, סיים: "הלכך מסתבר לפרש גמרא דילן שלא פליגא אירושלמי, וסבירא ליה ג"כ שחוה"מ חייב בתפילין, ונפרש 'ימים טובים' דומיא לשבת, שאות שלהם היא שמירת שבת מעשיית מלאכה, משא"כ חוה"מ שמורת במלאכה, אינו אות, וחייב באות תפילין". בהמשך דבריו מעתיק הרא"ש בשם ספר העתים בשם גאון: שאוסר להניח תפילין בחוה"מ⁷⁹, אולם הרא"ש דוחהו. ומן הצורך לברר זאת, למה שיהא אסור ללובשם, סך הכול ישנן שיטות ראשונים הפוטרים, אבל לא מצאנו בכתבי הראשונים שיאסרו.⁸⁰

לגבי ה'אות' של פסח שהוא בשב-ואל-תעשה, שלכאורה אינו דומה לשל סוכות שהוא בעשה, מן הצורך לציין לתוספות במו"ק דף יט ע"א שייסדו רבי שמואל נכד ר"י הזקן, שנקטו שה'אות' של פסח הוא הואיל ואוכל מצה, ולכן מכריע לא להניח, ודלא כבה"ג, וזה תואם להפליא עם דעת מפרשי המקרא הסוברים שמצווה לאכול מצה כל שבעה, וכן כתב החת"ס מד"ע.⁸¹

⁷⁸ אכן רבי מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג מסביר את הנפק"מ בין שני הבנות אלו ל'אות', תכלת מרדכי, למברג תרנ"ב, דף ט ע"ב. ובשם רבי חיים הלוי סולובייצ'יק אב"ד בריסק, שאינו כן, אלא תלוי בגדרו של חג ולא באיסור מלאכה, ובכך הסביר את אי-הנחתו בחוה"מ, נכדו רבי יוסף דוב מבוסטון ששמע מאביו רבי משה ששאלו לאביו ר' חיים על פשר הנהגתו, רשימת השיעורים, על מסכת סוכה, ניו יורק תש"ן, עמ' רעח. שמא יש להביא ראיה שחוה"מ אינו בגדר 'אות' בדינו של השוכח ולא הזכיר של שבת וחג בברכת המזון. הגמרא בברכות דף מט סוף ע"א דנה במי שטעה ולא הזכיר את תוספת הזכרת שבת וחג בברהמ"ז: טעה ולא הזכיר של שבת עם אמירת 'רצה והחליצנו', אומר 'ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית. ברוך מקדש השבת. ובמקרה שטעה ולא הזכיר של י"ט באמירת 'יעלה ויבוא', אומר: 'ברוך שנתן ימים טובים לעמו ישראל לשמחה ולזכרון'. ואילו את 'אות וברית' אינו מזכיר! שמא הסיבה לכך היא הואיל וחוה"מ אינו בגדר 'אות', ולכן לא הזכירוהו גם בחג, בכך שיהא באותו נוסח.

⁷⁹ ב'העתיים' שלנו, חסרות הלכות תפילין וגם חוה"מ.

⁸⁰ להוציא משמועה על ר"י הזקן שאסר להניח, סמ"ג, ס"י ע, וצ"ע, וראה לקמן בהע' 89.

⁸¹ חידושי לפסחים דף לה ע"א; דרשה לז' אדר תקפ"ז, דף קנד טו"א. ושניים מאחרוני הונגריה העלו שדעת רשב"י בזהר שאין להניח תפילין בחוה"מ תואם את שיטתו שסובר שמצווה לאכול מצה כל שבעה, כפי שביאר בפנ"י לפסחים דף כח ע"ב, השואל בשו"ת קול אריה, או"ח ס' ל [שם השואל צונזר, והפלא שכן כתב חתנו רבי מרדכי שווארץ, בהערותיו לסימן לא, זרע מרדכי, ברוקלין תשמ"ד, עמ' מה]; חתן סופר, שער הטוטפת, ס"י לד.

כדברי התוספות בעירובין המחייב הנחת תפילין: כן כתב רבי ברוך מוורמייזא מגדולי בעלי התוספות, בספר התרומה שלו כשהוא סומך על הירושלמי, ואינו דן בהגדרת איסור מלאכה בחוה"מ⁸². מי שכן דן בהגדרת האיסור, הוא רבי יצחק או"ז והבאים אחריו, הוא מוכיח כי מלאכה בחוה"מ אינו אסור מן התורה, כשיטת ר"ת ואחרים: "הלכך אחר שפירשנו שמלאכת חוה"מ מותרת מה"ת, האיך יעלה על לב לומר שהוא 'אות' ויפטר מתפילין שהם דאורייתא"⁸³. וכן דעת: רבי שמחה ב"ר שמואל משפירא, מגדולי חכמי אשכנז⁸⁴ שדברי ירושלמי מכריעים, כפי שמעיד תלמידו רבי שמואל ב"ר ברוך⁸⁵ שהניח, ומוסיף הנהגות כמה מבני דורו, וז"ל רבי יוסף שליטת את פסקי רבו – רבי שמואל הרואה: "נראה לרבינו שמחה שצריך להניח תפילין בחוה"מ... וכן משמע בירושלמי... ויש שאין מניחים, וגם הרב ר' יחיאל ב"ר יוסף שהיה נקרא שיר ווינש"⁸⁶, היה אומר שאין מניחים אותו. אבל ה"ר אליהו⁸⁷ וה"ר שמואל בן הקדוש ה"ר אלחנן⁸⁸ מפי הגאון רבי יצחק⁸⁹ היה לובשם, וכן עמא דבר"⁹⁰.

וכן נהגו חוג חסידי אשכנז: רבי יהודה ב"ר קלונימוס משפירא מח"ס יחוסי תנאים ואמוראים⁹¹, ובנו רבי אלעזר בעל ה'רוקח'⁹²; וכן נהג תלמידיהם אחריהם: רבי אברהם ב"ר עזריאל מביהם⁹³. וכן נהג רבי יהודה ב"ר יצחק שירליאון המכונה ר' יהודה מפריס (ד' תתקכ"ו – ד' תתקפ"ד) תלמיד מובהק לדודו

⁸² ספר התרומה, הלכות תפילין, ס"י ר"ג, דף עג טו"ד, כל לשונו הועתקה אצל רבי אברהם ב"ר עזריאל מראשוני חכמי ביהם, ערוגת הבשם, ח"ב עמ' 83-84.

⁸³ או"ז, לעיל הע' 9.

⁸⁴ תלמיד מובהק לרבי יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, וכן למד אצל רבי אליעזר ממיץ, רבי אברהם ב"ר שמואל החסיד. עמד בקשר אמיץ עם חכמי זמנו: ראב"ה, רבי יהודה החסיד. מתלמידיו: בעל 'אור זרוע' ורבי ישעיה די טראני.

⁸⁵ רבי ברוך ב"ר שמואל ממגנצא, תלמיד רבי משה הכהן ממגנצא [תלמיד ר"ת] ורבי יהודה ב"ר קלונימוס משפירא, תלמיד ריה"ח ומח"ס יחוסי תנאים ואמוראים. חיבר את 'ספר החכמה' שלא הגיע לידינו. הבן – רבי שמואל, מכונה 'שמואל הרואה', למד אצל אביו ואצל רבי אליעזר ממיץ, בעל ה'יראים', ועמד בקשר שאלות עם רבי שמחה משפירא ועם הראב"ה.

⁸⁶ כנראה שהכוונה לרבי יחיאל מפריז. ב'פסקי רבינו יחיאל מפאריש', מכון ירושלים תשל"ב, אין התייחסות לשאלה זו.

⁸⁷ רבי אליהו ב"ר יהודה מפאריס.

⁸⁸ רבי אלחנן מדמפיר – בנו ותלמידו של ר"י הזקן, שנהרג על קדה"ש בחיי אביו, מח"ס תוספות לע"ז. ועוד חיבר 'על תיקון התפילין'.

⁸⁹ כנראה שמדובר בר"י הזקן. ואכן במרדכי הביא בשמו שמיירושלמי ראה גמורה לחייב תפילין בחוה"מ. לעומתם ישנה מסורת הפוכה, שר"י לא הניח, ראה לקמן הע' 115, הובאה מסורת חכמי צרפת שלא הניח, וכן הובא בהגהות מיימונית בהלכות תפילין ר"י לא הניח.

⁹⁰ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), פסקי רבנו יוסף, בתוך שיטת הקדמונים, ניו יורק תשנ"ב, עמ' של; הרב שמואל אליעזר שטרן (עורך), מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב, עמ' קנ.

הפלא שבספר הרוקח, אין אזכור על שאלה זו, הלא היה מעניקי הרוח בוורמייזא, הרי מדינות שו"ם התעמקו ביתר שאת בסוגיא זו. ברם, בשניים מספריו [לעיל ראש הע' 63] הובא רמז לשלוש מאות ימים בשנה בהם מניחים תפילין, ולפי החשבון יוצא שחוה"מ כלולים בתוכו [הובא גם ב'ערוגת הבשם' לרבי אברהם ב"ר עזריאל, ב, עמ' 84]; כן בפסקי תוספות למנחות, סע' קכא מביא שבעל הרוקח הניחם.

⁹¹ תלמידו דודו רבי אברהם ב"ר שמואל [אחיו של ריה"ח], שגם עליו ישנה עדות שהניח.

⁹² פסקי תוספות מנחות, ס"י קכא.

⁹³ לעיל הע' 63.

ר"י הזקן⁹⁴, וכן נהג הר"ש משנץ, גם הוא תלמיד ר"י הזקן⁹⁵ וכן נהג רבי ישעיה די טראני, תלמיד מובהק לרבי שמחה משפיירא⁹⁶, ונכדו רבי ישעיה די טראני אחרון (ה' פ"ו)⁹⁷.

וכן נהגו: רבי יצחק או"ז מווינא, תלמידו של רבי שמחה משפיירא ובעל 'ערוגת הבשם'⁹⁸; ותלמידו רבי מאיר מרוטנבורג [ד' תתק"פ – ה' נ"ג] ומאחרוני בעלי התוספות, שדברי ירושלמי מכריעים, ומן התורה חוה"מ מותר במלאכה, ולכן הניח בברכה⁹⁹.

וכן נהגו חכמי פרובנס: רבי משולם מבדריש¹⁰⁰, תלמיד בעל המאור והראב"ד; ותלמידו רבי מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונא [ה' כ"ד]¹⁰¹; וכן נהג רבי דוד ב"ר לוי מאחרוני חכמי נרבונא [ה' נ"ן]¹⁰².

הרי לנו דעת רוב רובם של ראשוני אשכנז וצרפת¹⁰³ ואיטליה¹⁰⁴ ופרובנס¹⁰⁵, שיש להניח. רמב"ם לא פירש את דעתו לגבי שאלה זו, ודעת רוב האחרונים, שדעתו להניח¹⁰⁶. ויש להניח שכן היה המנהג

⁹⁴ ריטב"א למוע"ק.

⁹⁵ "וכן פסקו רבינו שמשון ב"ר אברהם ורבינו ברוך ב"ר יצחק [מורמייזא, מח"ס 'התרומה']", שו"ת הרא"ש, כלל כג סי' ט.

⁹⁶ פסקי הרי"ד, מכון התלמוד הישראלי, עירובין, עמ' קעד, מו"ק י"ט ע"א [עמ' שצג], על פי הירושלמי; תוספות רי"ד מהד"ת, עירובין, דף צו [הובא אצל רבי אברהם ב"ר עזריאל, מבית מדרשו של ריה"ח, ערוגת הבשם, ירושלים תש"ז, ח"ב עמ' 84]; מנהג טוב, בודפסט תרפ"ט, סעי' לב.

⁹⁷ ריא"ז, בהלכות תפילין שלו, בתוך פסקי ריא"ז, ירושלים תשל"ז, עמ' רמד.

⁹⁸ אור זרוע, ח"א סי' תקפט, ח"ב סי' שמא.

⁹⁹ מאורות הראשונים, עמ' קמט: "וכן ראה רבותיו נוהגים להניחו בחול המועד"; וכן כתב בשמו תלמידו המרדכי, בהלכות קטנות שלו, דפוס ווילנא דף יג ע"א. [והיה לפני הבי"ח הכותב: "אנן במלכותינו נוהגים להניחם ולברך עליהם כמהר"ם והרא"ש"]; הגהות מיימוניות, הל' תפילין, פ"ד, בשם רבנו שמשון וספר התרומה ורבנו שמחה; וראה ערוגת הבשם, ב, עמ' 84;

¹⁰⁰ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), ספר השלמה, ניו יורק תשכ"ד, מו"ק, עמ' קי.

¹⁰¹ הרב משה יהודה בלוי (מהדיר) המאורות, ניו יורק תשכ"ד, מו"ק.

¹⁰² הרב משה יהודה בלוי (מהדיר), המכתם, ניו יורק תשכ"ב, מו"ק, עמ' רז-רח.

¹⁰³ וכן נראה דעת: רבי משה מקוצי [חברו של רבי יחיאל מפריס], סמ"ג, עשין כב [עמ' עד במהדורת ר' אליקים שלזינגר]; רבנו מנחם המאירי מפרובנס [ה' ט – ה' ע"ה]: "וכן שמענו שנוהגים בצרפת להניח", מאירי למוע"ק; אגודה, עירובין, סעי' צו; מו"ק סעי' לח, מנחות, סעי' יא; הגהות אשרי, ביצה דף טו ע"א; תלמידו רבי שלום מנוישטט, הניח עם ברכה, כפי שיבואר להלן.

¹⁰⁴ וכן העידו חסידי איטליה: שרוב גאוני עולם מניחים, מנהג טוב, בודפסט תרפ"ט, סעי' לב: "וכן ראיתי מה"ר משה במה"ר מאיר ז"ל בחוה"מ של פסח שנת לי"ג, שהיה פה עמנו, שהניח. ואמר שרוב גאוני עולם מניחים וכן רבי ישעיה גם כן". הכוונה לרבי משה ב"ר הכהן מפירא, מחשובי רבני צפון איטליה, בן דורו של מהר"ם מרוטנבורג, עליו במאמרו של הרב י"מ פלס 'פירוש פיוטי האלפיבטיין למשפחת בעל שבלי הלקט', זכור לאברהם, חולון תשס"ב, א, עמ' לג-מח. מאידך בספר התדיר לרבי משה ב"ר יקותיאל מן האדומים, מחכמי רומא [נ' לערך], לקמן הע' שגיאה! **הסימנייה אינה מוגדרת**, דעתו שאין להניח.

¹⁰⁵ בפסקים ושו"ת רבי אליעזר מטרשקון, ירושלים תשמ"א, אין התייחסות לשאלה זו.

¹⁰⁶ כס"מ, תפילין פ"ד ה"י, ורבים האחרונים שנו"נ בדבריו, ראה מאסף כל המחנות, סי' לא עמ' סז; והמצויין ברמב"ם פרנקל, וראה עוד מראה הפנים לברכות פ"ב ה"ג, ד"ה ברם כמאן; קרן אורה, מו"ק יט ע"א, מנחות לו ע"ב. וכל זה מפרץ את קביעתו של רבי עמנואל חי ריקי, שדעת רוב הראשונים לפטור, ודעת הרא"ש יחידאה היא, חושב מחשבות, אמסטרדם תפ"ז, מאמר תפילין דמרי עלמא, פרק כד [ונגדר אחריו רבי יצחק אייזיק מקומרא, שולחן

במצרים בתקופתו, את זאת אנו למדים מגילוי כתבי חכם אחד מחוגו, הלא הוא רבי ישמעאל בן חכמון¹⁰⁷, המעיד שכן המנהג, והיות וראה מורה אחד הפוטר תפילין בחוה"מ יצא כנגדו בחריפות: "והעושה על פי אותה הוראה, הרי הוא בכלל מעכבי הרבים מלעשות מצוה שהוא בכלל כ"ד דברים שמנדים עליהם"¹⁰⁸.

דעת הראשונים הפוטרם הנחת תפילין בחול-המועד

לעומת שיטות אלו, ישנה סיעת ראשונים הגורסת שמן התורה ישנו איסור מלאכה בחוה"מ, אלא שנתנה התורה רשות לחכמים לאסור ולהתיר מלאכות שונות על פי ראייתם. ואם כן, על פי האמור יסברו שמצד איסור-מלאכה אכן חוה"מ יכול להיקרא 'אות', וממילא פטור מלהניח בו תפילין.

כאמור לעיל, תוספות בעירובין מביא בשם 'הלכות גדולות' הפוטר הנחת תפילין בחוה"מ, אבל למעשה מכריע כדעת הירושלמי, המחייב. הרא"ש בהלכות קטנות שלו (הלכות תפילין סי' טז) מביא מספר העתים לרבי יהודה מברצלוני שכתב בשם גאון הפוטר תפילין בחוה"מ, ולומד כך מהפסוק 'ושמרת את החוקה הזאת'. גם בתשובותיו מתייחס הרא"ש לוויכוח זה, ופותח בדברי הגאונים שאסרו להניח בחוה"מ משום שנקרא 'אות'. אלא שביחס לכך טוען הרא"ש ש"לא מסתבר טעמייהו". הרא"ש ממשיך ומעתיק את הסוגיות בבלי וירושלמי, שמהן משמע שהניחו בחוה"מ, ומהן הוא מסיק שיש להניח, וכל-שכן לדעת ר"ת הסובר שאיסור מלאכות הוא רק מדרבנן. אלא שבסוף הוא מוסיף ש"יש מניחים בלא ברכה משום ספק ברכה לבטלה"¹⁰⁹; דעה זו תבואר לקמן.

כמה מבין חכמי פרובאנס פוטרם תפילין בחוה"מ, הראשון הראב"ד "השלישי" [תת"פ – תתקנ"ט] שערך תשובה העוסקת בימי זמני הנחת תפילין: "וחוה"מ פטור מן התפילין מפני שהם ימי 'אות' כימים טובים"¹¹⁰, כנראה שממנו או מר"ת וסייעתו היתה השפעה כל כך חזקה, עד כדי כך שרבנו מנוח מחכמי לונלי, בן דורו של 'המאירי', כותב: למרות שדעתו האישית היא להניח: "אך כל רבני הארץ הזאת הסכימו שאינו זמן תפילין"¹¹¹.

רבים מבין חכמי צרפת דגלו בשיטת הפוטרם, מצאנו שרבי יחיאל מפאריס לא הניח, ידידו רבי טוביה

הטהור סי' לא. כמו כן, מה שכתב רבי יצחק אייזיק: ויש מהראשונים ה"אוסרים" להניח, אינו מדויק, הרי הראשונים לא אסרו אלא פטרו].

¹⁰⁷ שחי בערך מאה שנה אחרי הרמב"ם, השערת ידידי הרב אהרן גבאי, 'פירוש רבי ישמעאל בן חכמון למסכת מגילה', חצי גבורים, ח (אלול תשע"ה) עמ' עח.

¹⁰⁸ פירוש רבינו ישמעאל בן חכמון לעירובין, עמ' רסו.

¹⁰⁹ שו"ת הרא"ש כלל כג סי' ג; ובסי' ט מעיד על עצמו שמניח בברכה. ביאור רחב בדברי הרא"ש, אצל רבי יו"ט ליפמן אב"ד קאפוליא, קדושת יו"ט, ווילנא תרכ"ו, מדור סוגיות סי' לט; רבי יצחק דאנציג אב"ד יאנאווא, שו"ת בית יצחק, א, סו"ס לז.

¹¹⁰ תמים דעים, ויניציה שפ"ב, סי' מ. תשובות ופסקים מהראב"ד, ירושלים תשכ"ד, סי' קכא.

¹¹¹ רבנו מנוח לרמב"ם הלכות תפילין, פ"ד ה"י.

ב"ר אליהו מווינא¹¹², גם הוא לא הניח¹¹³. ובתוספות רבינו פרץ למסכת עירובין, נמסרה שכן מסורת ראשוני בעלי התוספות בצרפת: "שמע מ"ר [רבי יצחק מקורביל] מרבינו יחיאל [מפאריס] שגם ר"ת ור"י ורבנו אלחנן ורבנו יהודה לא הניחו תפילין בחולו ש"מ. וכן מפרש רבי טוביה ורבינו ריצב"א^{114, 115}.

*

מחכמי ספרד נמצא הרשב"א ותלמידיו שהכריעו את הכף לטובת הפוטרס.

רשב"א [ד' תתקצ"ה – ה' ע'] נשאל מאת תלמידו מה מנהגו לגבי חוה"מ, בתשובתו, מעיד רשב"א על עצמו שאינו מניח, ואת דעתו זו הוא מבסס בכך שדרגת איסור המלאכה הוא מן התורה, ומוסיף שכן דעת תוספות וראב"ד¹¹⁶. כנראה שהשואל היה תלמידו רבי חיים ב"ר שמואל מטולידו הכותב בספרו 'צרור החיים' הלכות חוה"מ: אחרי הבאת שיטות האוסרים מלאכה מה"ת, ממשיך: "על כן יקום אדם בחולו של מועד וישכים לבה"כ ולא יניח תפילין שהוא 'אות' כמו יו"ט, וכן היה נוהג מורי הרשב"א ז"ל שלא להניחם, ואע"פ שמורי ה"ר פרץ היה מניחם בלא ברכה, לא היה מודה¹¹⁷ כן מורי הרשב"א¹¹⁸. וכן דעת תלמידו בעל ספר 'החינוך' במצוות תפילין (תכא): "והוא הדין לחולו של מועד אינו זמן הנחת תפילין, שנאמר עליהם 'והיה לאות', ושבת ויו"ט הן עצמן אות ואין צריכין לאות אחר". וכן כתב המאירי – בן דורו של הרשב"א – "אבל בספרד נהגו שלא להניחין"¹¹⁹.

¹¹² תלמידם של תלמידי הר"י. עמד בקשר שאלות עם רבי שמחה משפירא.

¹¹³ עדות תלמידו רבי אברהם ב"ר אפרים בהגהותיו לסמ"ג: "וכן נהג מורי הרב רבי טוביה", הרב יהושע הורוביץ (מהדיר), קיצור ספר מצוות גדול לרבי אברהם ב"ר אפרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 53.

¹¹⁴ רבי יצחק בן אברהם, תלמיד מובהק לר"י הזקן, וראש ישיבה בדנפיר אחריו.

¹¹⁵ הרב חיים דיקמן (מהדיר), תוספות רבנו פרץ למסכת עירובין, ירושלים תשנ"א, עמ' רצו. וזה סותר למה שכתב המאירי לעיל הע' 104, שמנהג צרפת הוא להניח.

¹¹⁶ שו"ת הרשב"א, א, ס"י תקצ; תשובות המיוחסות, ס"י רלו. והפלא שבחידושו לעירובין צו ע"א מביא את דעת התוספות הפוטר בחוה"מ, וממשיך: "ומגדולי האחרונים אמרו שחולו של מועד זמן תפילין הוא, מדאמרין במוע"ק שכתב אדם תפילין לעצמו במועד, ואם אינו מניח במועד אף לעצמו אינו כותב"; ואינו מכריע בין שתי השיטות! הנצי"ב בעמק שאלה, ס"י לה, דף רכו ע"א, פלפל בדעת הרשב"א.

בציינו לתוספות האוסרים מלאכה בחוה"מ מה"ת, צ"ב הרי רוב בעלי התוספות סוברים שאיסורו אינו אלא מדרבנן, תופסות חגיגה יח ע"א, מוע"ק יט בשם ר"ת, ריב"ם וריב"א, ורק דעת רשב"ם שהוא מה"ת. לגבי דעת הראב"ד, לא מצאנו לאחד מבעלי הראב"ד שהתייחס לדרגת האיסור, כפי שמובא לעיל באיסור מלאכה בחוה"מ, לכן נראה שמתכוין לראב"ד השלישי כפי שמובא לעיל בהערה 110. רבי אהרן הכהן מלוניל העתיק את תמצית דבריו של רשב"א, והוסיף מדיליה שכן דעת הרמב"ן, ארחות חיים, ה' תפילין סע' יא. וצ"ל שכוונתו בכך שדעת רמב"ן שאיסור מלאכה הוא מה"ת, איברא שכנראה שדעתו היא כפשרה בין שתי השיטות, בכך שכל מלאכה שאינה לצורך המועד ואינו דבר האבד – אסורה מה"ת. לעומת מלאכה לצורך המועד מותרת, בין מלאכת אומן בין מלאכת הדיוט, למרות שאינו דבר האבד. וחכמים אסרו מקצת מלאכות אלו, ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך חוה"מ עמ' קט.

¹¹⁷ אולי צ"ל מורה.

¹¹⁸ הרב שמואל ירושלמי (מהדיר), צרור החיים, ירושלים תשל"ו, עמ' קסג. לשונו הועתקה בסידור 'זכר צדיק' לרבי יוסף בן צדיק, בעיר אריאלו שבספרד שחובר בשנת רכ"ז, ראה: רבי אברהם שושנה וי"ש שפיגל (עורכים), זכר צדיק: סדר חג הפסח, ירושלים תשנ"ד, עמ' קעב.

¹¹⁹ מאירי למוע"ק, עמ' קו.

הסברים להניח תפילין ללא ברכה

כמובן שדורות הראשונים של ראשוני אשכנז וצרפת שהניחו תפילין – הניחו בברכה, כחיוב גמור¹²⁰. ברם, ברבות הימים ששיטת השוללים החלה להתפשט, הציגו בבתי המדרש פשרה בין שתי השיטות, והוא להניחם ללא ברכה, מחשש ברכה לבטלה.

ראשון המעלה את פשרת שלילת הברכה הוא רבי אברהם ב"ר דוד מפושקרייש הראב"ד ה"שלישי" בעל ה'השגות' [תת"פ – תתקנ"ט], מהמפורסמים שבחכמי פרובנס, בתשובתו הנוטה לשלול הנחתם: מסיים: "ואם ירצה להניחם, יניחם ולא יברך"¹²¹, חכמי פרובנס לאחריו שדגלו בפשרה זו יצוינו להלן.

ראשוני צרפת: לעיל הבאנו שדעת רבי יחיאל מפאריז לפטור הנחתם, מאידך, הכרעת חתנו ותלמידו רבי יצחק ב"ר יוסף מקורביל [?!- ה' מ'] בספרו סמ"ק, סי' קנג: "בחוה"מ יש להסתפק, וטוב להניחם בלא ברכה שאינו עובר משום בל-תוסיף אלא אם מתכוין להוסיף"¹²². לעיל הבאנו שכן נהג רבנו פרץ¹²³, תלמידו המפורסם של בעל הסמ"ק; עדות שנייה עליו התגלתה לאחרונה ע"י תשובה שרשם תלמידו: "שאלו נשאל למורינו [רבינו פרץ] מתפילין בחוה"מ, והשיב שהרבה גאונים וה"ר טוביה מביאן, לא היו [מחייבים] לשומן, ואע"פ כן, מורינו שם אותן בצינעה בלא ברכה"¹²⁴.

חכמי ספרד: כאמור, הרשב"א – ראש המשיבים בברצלונה הוא מהראשונים המכריעים בסכין חריף לא להניחם, ואילו תלמידו המובהק – הריטב"א [ה' י' – ה' צ'] בחידושו לעירובין ומועד קטן ור"ה הביא את הדעות השונות, ואילו את דעת רבו הרשב"א לא הביא! ומסקנת דבריו לחייב הנחתן "וזה נראה ברור", אלא שמוסיף: ויש מחמירים לחוש לדברי שניהם ולהניח ללא ברכה". וכן דעת רבי שמואל ב"ר משולם מגירונדי, מחכמי ספרד אחרי הרשב"א והרא"ש: "בחש"מ, אם מניח תפילין לא יברך עליהם"¹²⁵. מרבי יצחק אבוהב הראשון מח"ס 'מנורת המאור' שפעל בספרד בתקופת בעל ה'טורים'¹²⁶ ישנה עדות שכולם הניחו, רק המנהגים התפצלו בכת שברכו וכת שלא ברכו¹²⁷.

¹²⁰ מהר"ם מרוטנבורג, לעיל הע' 34; ורא"ש.

¹²¹ לעיל הע' 110.

¹²² אחרי שהביא את השיטות השונות של אלו המניחים ואלו השוללים, מסיים רבי יעקב חזן מלונדון: "וה"ר יעקב [צ"ל יצחק] מקורביל כתב טוב להניחם בלא ברכה", הרב ישראל ברודי (מהדיר), עץ חיים, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמ. גם רבי אהרן הכהן מלונל, מאחרוני חכמי פרובנס, וגורש מארצו, ואחרי הגירוש התיישב באי מיורקא, העתיק את דעת הסמ"ק, ארחות חיים, ה' תפילין, סעי' יא; כלבו, ה' תפילין סי' כא.

¹²³ לעיל הע' 118.

¹²⁴ הרב אליהו פינס, 'הוראת רבינו פרץ', מוריה שנה יד גיליון יא (ניסן תשמ"ו), עמ' יג סעי' קצז.

¹²⁵ אהל מועד, ח"א, ירושלים תרמ"ו, דף קי ע"ב.

¹²⁶ הוכחות שרבי יצחק אבוהב הראשון הוא מחברו של 'מנורת המאור', הועלו ע"י פרי' תא-שמע במאמרו 'חידת ספר מנורת המאור ופתרונה', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, ב, עמ' 208-202.

¹²⁷ כתב חיבור כעין 'שולחן ערוך' בשם 'שולחן הפנים', ובהלכות תפילין כתב: "ובחולו של מועד י"א שמברכים וי"א שאין מברכין עליהם"; וכן רהיטות לשון הר"ן מברצלונא, בחידושו למס' מוע"ק.

בחזור לחכמי פרובנס: כן דעת רבנו מנוח מלוניל [? – ס'], שלמרות שדעת רבני ארצו היא לא להניח, ברם, הוא מייעץ: "מיהו, אם רצה להניחו, יניחם בלא ברכה"¹²⁸, לשונו מזכיר את לשון הראב"ד. וכן הכרעת ידידו רבי מנחם המאירי מפרפיניאן, אחרי שהביא את שלל השיטות, ומסיים: "מכל מקום יראה שאף לשיטה זו [השוללת] מכל מקום אין איסור בהנחתם, שהרי חוש"מ אין בו איסור הוצא ומשאוי וטלטול. אלא שלדעתם אין מברכים בהנחתם, וכן שמענו על קצת רבני צרפת מן המובהקים שבאחרונייהם שנוהגים להניחם בלא ברכה, וכן הדברים נראים"^{129, 130}.

בדור האחרון של חכמי ראשוני אשכנזו אנו כבר מתוודעים לשני מנהגים שונים, כולל אצל חכמים שהגו באותו בית-מדרש!

הרא"ש [ה' י' – ה' פ"ח], למרות שהוא מכריע להניח בברכה¹³¹, מסיים במילים "ויש מחמירים לחוש לדברי שניהם ולהניח במועד בלא ברכה". בנו – רבי יעקב בעל הטורים [ה' כ"ט – ק"ג] גם הוא מזכיר את דעות המניחים ללא ברכה, אך מיד אחר כך הוא מביא את מנהגו של אביו שהניחם בברכה. וכן נהג רבי שלום מנוישטט להניח בברכה¹³², ותלמידו רבי אייזיק טירנא גם הניחם בברכה¹³³; וחותם תקופה זו – רבי יהודה לנדא מהמקורבים ביותר למהרי"ל, וחבר בית-דינו (כיהן בעיר לאנדו שבמחוז ריינס), בירך¹³⁴ וגם בנו רבי יעקב לנדא בעל 'האגור' בירך¹³⁵. לעומתם, מצאנו חכמים מתקופה הנוכחית שהניחם ללא ברכה: רבי חיים אור-זרוע, בנו ותלמידו של רבי יצחק אב"ז, וחברו של מהר"ם מרוטנבורג¹³⁶; מהרי"ל, תלמיד מובהק של ר"ש מנוישטט¹³⁷, רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן', תלמידו של מהרי"ל¹³⁸.

ישולחן הפנים' פורסם ע"י א.מ. הברמן, סיני שנה ל חו' א (ניסן תשכ"ו) עמ' קנב. הברמן טעה בכך שחשב שמדובר ברבי יצחק אבובב השני, אשר חיבורו זה היה לפני מרן הב"י, ואינו! אלא לפני הב"י היה חיבורו של רבי יצחק אבובב השני (לקמן הע' 142), ואילו החיבור שפרסם הברמן הוא לר"א אבובב הראשון, המפורסם בחיבורו 'מנורת המאור'. אילו היה הברמן בודק את המובאות בשם ר"א, היה עומד על טעותו.

¹²⁸ רבנו מנוח, לעיל הע' 24.

הלשון "אם רצה להניחו" מצריך עיון, לכאורה אין מצב ביניים, או שישנו חיוב או שישנו פטור. ואולי יש להעלות סברא הואיל וחיה"מ הוא מצב ביניים שבין חג לבין ימות החול, הרי זה תלוי בהרגשת הלב בדרגת הקדושה, ולכן אין כאן מקום לחיוב גמור. ואם כנים הדברים, אולי יש להוסיף סברא להשמטת הברכה, לא משום ספק ברכת להקל, אלא על פי יסוד האחרונים שאין לברך במצווה "קלושה" (ראה חידושי הגר"ח להלכות שחיטה; שו"ת הר צבי, אה"ע סי' פז), הערת הגאון רבי אליהו גרינצייג שליט"א.

¹²⁹ מאירי, מוע"ק דף יח סוף ע"ב.

130

¹³¹ והפלא שלא ציין שכן דעת רבו מהר"ם!

¹³² מנהגי מהר"ש, הלכות ומנהגי מהר"ש, מכון ירושלים תשנ"ז, עמ' קצו סע' קכו.

¹³³ מנהגי מהרא"ט, מכון ירושלים תשל"ח, מנהגי חוה"מ פסח עמ' סב.

¹³⁴ האגור, סי' מג, דפוס ירושלים תש"ך, עמ' כג.

¹³⁵ האגור, סי' תרפד, עמ' קיא.

¹³⁶ הרב יצחק שלמה לנגה (מהדיר), פסקי הלכה של רבי חיים אור-זרוע, ירושלים תשל"ג, עמ' 80. נהג שלא כדעת אביו ורבו; לעומ"ז היה בקשרי מכתבים עם הרשב"א.

סיכום:

ברור שעד תקופת בעל הטורים השיקול היחיד שהניע את המחלוקת היה השיקול ההלכתי, ששורשו, בדרך כלל, היה בשאלה העקרונית לגבי חומרת איסור המלאכה בחוה"מ והמסתעף ממנה – חובת הנחת תפלין. כמו כן ברור מעל כל ספק שברוב המקומות הניחו תפלין בחוה"מ, והספק היחיד [בתקופה המאוחרת] היה אם לאור המחלוקת ההלכתית נכון גם לברך עליהם.

כמו כן ברור שברוב קהילות אשכנז וצרפת הניחו תפלין, רק בדורות האחרונים של משנת ק' ואילך ישנה כבר בקיעה בחומת המנהג, ורבים החלו לחשוש לשיטת השוללים, והפסיקו לברך עליהן.

לעומת אשכנז, הנוהג בספרד אינו ברור כל כך, עד דור הרשב"א אין לנו עדויות רבות. נותרו עדויות אחדות: ממצרים ישנה עדות מתקופת הרמב"ם שהניחו. מהריטב"א [ה' י" – ה' צ']¹³⁹ ישנה עדות שהניחו, אלא שיש להחמיר ולא לברך; מרבי יצחק אבוהב הראשון מח"ס 'מנורת המאור' שפעל בספרד בתקופת בעל הטורים¹⁴⁰ ישנה עדות **שנולם הניחו**, רק המנהגים התפצלו בכת המברכים וכת שלא ברכו¹⁴¹. כנראה שמדור הרשב"א והלאה התפלגו המנהגים. הראיה לכך נותרו שתי עדויות מהדור האחרון שלפני הגירוש, רבי יצחק אבוהב השני 'גאון אחרון לקסטיליה' מעיד שהחלו כבר בקיעים בהנהגה הספרדית בעקבות גילוי הזוהר¹⁴². ורבי יצחק קארו, בתשובה לבן אחיו מרן הבי"י כתב: " [בספרד] מקודם היו מניחים אותם בחוה"מ, כדברי הרא"ש¹⁴³.

בשלב זה, הלומד נוכח שבירור סוגיה זו מתקשה בכמה תחומים, בפן ההיסטורי ובפן הלמדני. בצד ההיסטורי – חוסר עדויות משך שנים רבות; סתירות בעדויות בנות תקופה אחת; קושי בפיענוח ר"ת לדוגמת 'ר"י', אם הכוונה לר"י הזקן או לרבי יצחק מקורביל בעל הסמ"ק, או לחלופין ר"ת של 'סי'ה'.

¹³⁷ מהרי"ל, מכון ירושלים תשמ"ט, ה' חוה"מ, עמ' קצ"ז, סעי' יד; שו"ת מהרי"ל החדשות, מכון ירושלים תשל"ז, סי' ט.

¹³⁸ לקט יושר, עמ' 14; וכן משמעות 'פסקים וכתבים' שלו, סי' קז.

¹³⁹ חידושי לעירובין ומוע"ק.

¹⁴⁰ הוכחות שרבי יצחק אבוהב הראשון הוא מחברו של 'מנורת המאור', הועלו ע"י פר' תא-שמע במאמרו 'חידת ספר מנורת המאור' ופתרונה', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, ב, עמ' 208-202.

¹⁴¹ כתב חיבור כעין 'שולחן ערוך' בשם 'שולחן הפנים', ובהלכות תפלין כתב: "ובחולו של מועד י"א שמברכים וי"א שאין מברכין עליהם"; וכן רהיטות לשון הר"ן מברצלונה, בחידושי למס' מוע"ק. 'שולחן הפנים' פורסם ע"י א.מ. הברמן, סיני שנה ל' חו' א (ניסן תשכ"ו) עמ' קנב. הברמן טעה בכך שחשב שמדובר ברבי יצחק אבוהב השני, אשר חיבורו זה היה לפני מרן הבי"י, ואינו! אלא לפני הבי"י היה חיבורו של רבי יצחק אבוהב השני (לקמן הע' 142), ואילו החיבור שפרסם הברמן הוא לר"י אבוהב הראשון, המפורסם בחיבורו 'מנורת המאור'. אילו היה הברמן בודק את המובאות בשם ר"י א, היה עומד על טעותו.

¹⁴² רבי יצחק אבוהב (השני), נולד בשנת קצ"ג, תלמידו של ר"י קנפנטון, כיהן כראש ישיבה בכמה ערים בספרד. עם הגירוש גלה לפורטוגל, וכעבור חודשים אחדים נפטר שם, כתב חיבור כעין שולחן ערוך בשם 'שולחן הפנים', אשר היה לפני מרן הבי"י.

בביאורו לטור, מכון ירושלים תשס"ג, סי' כט, אחרי שהביא את דעת הרא"ש, הוסיף: "אבל רשב"י כתב במדרש הנעלם, שמי שמניחם חייב מיתה, **וכבר נפשטה הוראה שלו בהרבה מקומות**".

¹⁴³ שו"ת בית יוסף, תשובות ר"י קארו, סי' א.

האם הכוונה לספר המצוות, ספר התרומה וכן הלאה. בצד הלמדני – האם חיוב הנחת תפילין תלוי בדרגת איסור מלאכה בחוה"מ, אן שהמדד הוא האם נכלל ב'אות' כשבת ומועד.

בה בשעה שחכמינו הקדישו פרקים שלמים לדיניו של חוה"מ, אין שום התייחסות ברורה לגבי הנחת תפילין, ולא עוד אלא שרוב הגאונים וחכמי דורות הראשונים בספרד, ומהם המפורסמים שבהם, התעלמו לגמרי מהנהגה זו, והמועטים שבהם שכן התייחסו לכך, מתפצלים לשלושה נתיבים נגדיים, והמנעד הוא: כשאחד אוסר, והשני אינו מחייב, ואילו השלישי מחייב, ואילו היבול העשיר מראשוני אשכנז וצרפת – מחייב¹⁴⁴. נתונים אלו, ועוד, מקשים עבורנו לקבל תמונה בהירה על הנוהג בתור-הזהב באירופה ובארצות הבלקן מחד, ובבל וספרד מאידך¹⁴⁵.

מאמר הבא יקיף אי"ה את המהפכה שנגרמה בעקבות גילוי הזוהר

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

¹⁴⁴ דוגמאות נוספות בחז"ל על מצוות שונות כשמ"ד אחד מחייב ואילו משנהו אוסר, אספס האדר"ת בספרו ילקוט דוד, אהבת שלום תשס"ו, סעיף א.

¹⁴⁵ רבי יחיאל מיכל גאלד מחשובי תלמידיו של רבי חיים אלעזר שפירא אב"ד מונקאטש, המפורסם בספרו 'מאסף לכל המחנות', חיבר קונטרס 'מקראי קודש', בו ירד לעומק הסוגיא, צלל במים אדירים והעלה דבר נאה בחריפות ובבקיאות עצומה. חוברת זו היא נדירה, לאחרונה ההדירו אותו מחדש מכובדי הרב יעקב יהודה אסטרייכר מברוקלין, וכיבדני עם עותק אחד.

כבר זמן רב שידיד נפשי הרב בנימין שלמה המבורגר שליט"א שוקד על סוגיא רחבה ומסובכת זו וזכה לערוך יצירת מופת דבר דבור על אופניו כידו הגדולה, ומתעדד להוציאו לאור בעגלא ובזמן קריב. איני מתיימר להתעמק ולהקיף כמוהו, המומחה למנהגי ישראל בה"א הידיעה, רק אעלה מה שעלה בחכי במשך שבועיים ימים.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחולו של מועד (מאמר ב')

המהפכה שהחלה עם גילוי ספר זוהר-חדש כדור לפני גירוש ספרד

המפנה בעולם ההלכה, היינו בשולחן ערוך של רבי יוסף קארו, החלה בעקבות תשובה שכתב רבי יצחק ב"ר יוסף קארו, דודו של רבי יוסף בעל השו"ע, שחי בתקופת הגירוש. בתשובתו זו עולה לדיון נתון נוסף שעתיד לשנות את מהות המחלוקת, והוא לשונו החד-משמעית של הזוהר לאיסור הנחת תפילין בחוה"מ, נתון שלא היה עד עתה רווח בספרד.

עד שנודע הזוהר היתה הקבלה בספרד ובדרום צרפת מנת חלקו של 'חוג מצומצם'. משפרצה אח"כ גבולות ונתעוררו פולמוסים גלויים או מוסתרים לא הייתה ההלכה צרתה של הקבלה, אלא הפשט והפילוסופיה, ואין אתה מצא ויכוחים ביניהם. אחיזתם של בעלי ההלכה בזה וגם מזה שלא הניחו ידם מהקבלה, יצרה מתחים נפשיים עזים עד שנתפצלה נשמתם לשני קטבים שאין לגשר עליהם; מחד לא רצו לבקוע את חומת ההלכה מאידך נפשם קשורה אל יסודי הקבלה. בספרד, גם בה לא התפשט ספר הזוהר, על כל פנים חלקו הגדול, אלא כשני דורות לפני גירוש. מכאן ואילך הגיעה השעה של וויכוח הקבלה מול עולם ההלכה, כששאלה היא: הלכה וקבלה מה עדיף לעניין שמירת המצוות והדינים?

בתקופה זו מעמיד גאון קסטיליה – ר' יצחק קאנפנטון, ראש וראשון לישיבותיה ומורם של גדולי בעלי ההלכה (- רכ"ג), הוא פולס דרכים ללימוד קבלה ומעצים אותה, ותלמידיו ותלמידי תלמידיו נעשו למפיצייה¹. מכאן והלאה החלה הבעירה לבעור ופולמוסים גדולים זעזעו את עולם ההלכה. אחד מהזעזועים החריפים, ואולי החריף ביותר, היה אימוץ דברי זוהר דלהלן האוסר הנחת תפילין בחוה"מ:

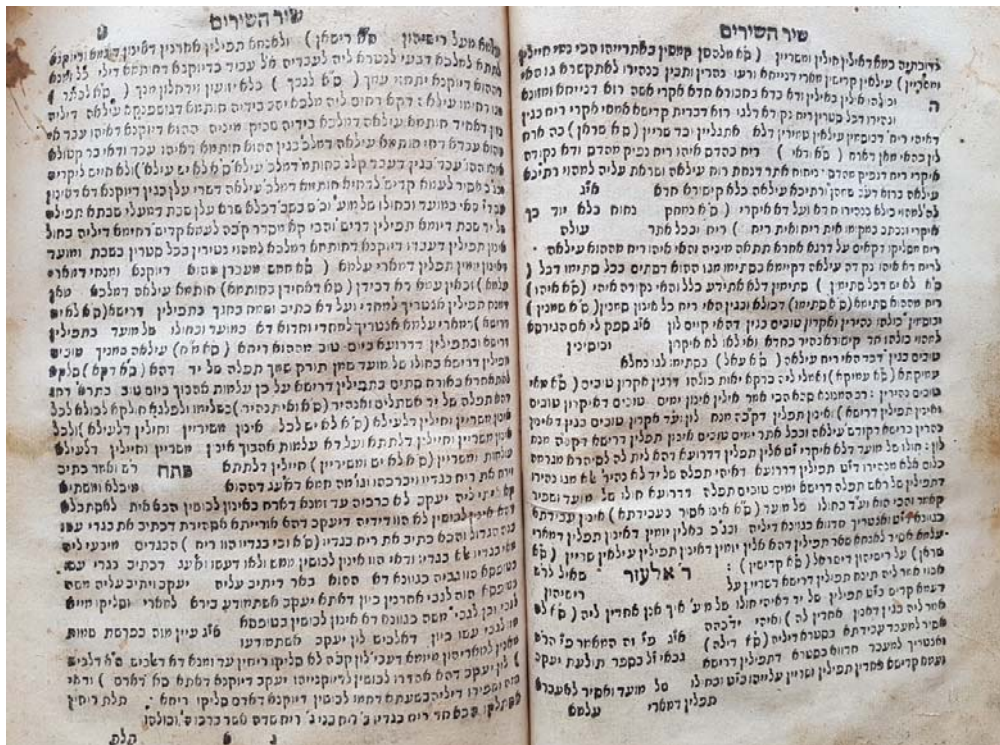
על הפסוק 'לריח שמניך טובים' דרש רב המנוגא סבא, שהפסוק מרמז לימים הנקראים ימים-טובים. והם תפילין של ראש, שהם תפילין שהקב"ה מניחם, ולכן מכונים 'טובים'. חולו של מועד שלא נקרא יו"ט, הם תפילין של יד. ולכן, בימים האלו שהם תפילין של רבון העולם, אסור להניחם. בהמשך ממשיך הזוהר במשל כאילו עם הנחתם דוחה את חותם המלך, והוא בן מוות².

¹ ראה אצל יוסף הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד', ספונות, ס"ח ב (תשמ"ג), עמ' 52-56.

² הדפוס הראשון של זוהר חדש, הוא שאלוניקי שני"ז, בדף השער רשום: מדרש שיר השירים ורות וקצת מאיכה מהזוהר מהתנא האלהי רבי שמעון בן יוחאי, וקטע זה נמצא בש"ס דף ח ע"ב, במהדורת ווילנא הוא בדף סד ע"ב.

כדפוס ראשון נדפס כמתכונתו שנית בקראקא שס"ג, הנוסח משובש בשני הדפוסים. בפעם השלישית נדפס בוויניציה תי"ח בתיקונים ובשינויים ניכרים, במהדורת ר' יוסף חמיץ ורמ"ז, שאר הדפוסים עשויים כמתכונת וויניציה.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

זוהר חדש דפוס ראשון, שאלוניקי שני

רבי משה קורדובירו - גדול פרשני הזוהר, מאריך מאוד בביאור הדברים. תמצית דבריו הינה: שרב המנונא דרש: כי התפילין שלנו הם בסוד חול שבעולם היצירה, שהוא סוד מט"ט הנקרא עבד, והקב"ה החתים את כל הנמצאים ב"חותמו" שהוא אור הספירות דאצילות, והתפילין מכונים "צורת" חותם המלך, והמניחם בחול ממשיך עליו קדושת עולם היצירה, אבל בשבת ויו"ט נמשך על האדם אור עליון מן עולם האצילות שהוא "חותם" המלך, עצם אור הספירות ממש מתגלות למטה באדם. לכן המניח תפילין בשבת ויו"ט דוחה ממנו את קדושת האצילות, וממשיך עליו קדושת היצירה, "והעושה כן ממש נוגע בכבוד מלכו של עולם, מפני שמלביש את אור האצילות בצורת החותם שביצירה".

ממשיך רב המנונא סבא ודרש את הפסוק 'שמן תורק שמך' שמרמו על חוה"מ, והרי חוה"מ אינו נקרא יו"ט, הם סוד התפילין של יד שהמלכות מנחת אותם שהיא ג"כ קדושת האצילות, אלא שבחוה"מ ישראל מקבלים ממנה רק הארות מועטות. מוסיף עליו רשב"י ואמר:

שימי חוה"מ הם במלכות שהיא ג"כ בקדושת האצילות, לכן אסור עשיית מלאכה, שהוא כעין יו"ט. אבל אינו לגמרי כיו"ט, כי מלאכת דבר האבוד הותרה בו. וגם צריך להיות בשמחה כעין שמחת יו"ט, אבל לא כל כך כמו בחג עצמו. ולכן: באלו הימים שמאירים בהם עצם התפילין של הקב"ה שהוא קדושת האצילות, אסור להניחן, שהרי ימים אלו קדושים הם, לפי שהתפילין העליונות – קדושת האצילות – שורה ומאירה על ראשיהם של ישראל קדושים.

רשב"י המשיך והמשיל על כך במשל: משל למלך שרצה לשמור את עבדו מכל שונאיו, אמר לו המלך: עשה לך חותם כדמיון החותם שלי [היינו התפילין שהוא אור היצירה מעולם המט"ט, דמיון לאור האצילות], כל זמן שהחותם עליך, כל שונאיך יפחדו ממך. אח"כ מחמת אהבה עליונה, שהמלך אהבו, מסר המלך בידו את עצם חותם העליון של טבעתו [אור האצילות הנמשך בשבת ויו"ט], כיון שאחזו בידו את החותם העליון [שבתות ויו"ט], השמיט ממנו את צורת החותם שעשה לעצמו [התפילין]. אבל אם אותו עבד דחה ממנו את חותם העליון של המלך [אור אצילות, ע"י הנחת תפילין] וודאי בן-מוות הוא "מפני שנוגע בכבוד מלכו של עולם". ומסיים רשב"י: ולכך אסור לעם הקדוש לדחות את חותם המלך העליון שהוא קדושת האצילות השורה עלינו במועד ובחולו של מועד וכל-שכן בשבת.³

רבי יצחק קארו (רי"ח – רצ"ה) בעל 'תולדות יצחק' עה"ת ומגולי ספרד,⁴ נשאל האם ייבום עדיף על פני

³ אור יקר, ירושלים תשמ"ט, כרך יז, עמ' עו-עח.

⁴ נולד בטולדו, ושם למד בישיבתו של רבי יצחק קנפנטון. ברבות הימים הרביץ שם תורה ולימד בישיבה, ושמר יצא למרחקים. משם הוזמן לליסבון שבפורטוגל לעמוד בראש-ישיבה, ויסד שם בית-מדרש. בפורטוגל הגיעה אליו שמועת הגירוש מספרד. אביו הזקן, אחיו ר' אפרים וכל משפחתו היו מן המגורשים, והם עברו אליו לפורטוגל, להכין להם מקום המפלט. וברנ"ח נשפך גם עליהם כוס התרעלה, והיו בין מגורשי פורטוגל. כמו מרבית הגולים נדדו לתורכיה ובטלטולי הדרך שכל את ילדיו. בתורכיה דרש ברבים, אולם לא ידוע עם שימש ברבנות; מכל מקום ברור שנחשב בעיני בן-אחיו, רבי יוסף קארו, לסמכות רבנית ולמורה דרך. בשנת רע"ז לערך, התכונן לעלות ארצה דרך דמשק, בדמשק אכן הגיע, אבל אינו ברור האם הגיע למחוז חפצו, ארץ-ישראל. מח"ס 'תולדות יצחק': פירוש עה"ת; קובץ דרושים, שפורסמו לאחרונה ע"י פרו' שאול רגב, רמת-גן תשנ"ו, וכמה תשובות שנמצאות בספרי מרן הב"י.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

חליצה או שמא חליצה עדיפה. הכרעתו החד-משמעית של רבי יצחק היא שייבום עדיף מכמה סיבות, שהראשונה שבהן היא העובדה שבהלכה לא הוכרעה שאלה זו, אך מאידך חכמי הקבלה מעדיפים באופן ברור את הייבום⁵, ויש לאמץ את עמדתם: "ראוי לפסוק הלכה כהם, והשכל גוזר כן, שאם חכמי הקבלה פסקו הלכה הפך התלמוד ופסוק הדין בתלמוד ערוך שבידינו [=ההכרעה היא כתלמוד]". אבל במקרה שלא נפסקה בתלמוד הקבלה תכריע. את הראייה לכך, להעדפת סיעת הקבלה, ושכן קיבל מרבתי, הביא מסוגיית תפילין בחוה"מ: "בחוה"מ יש מחלוקת אם נניח תפילין או לא, ולא איפסיקא הלכה כמי. ואחר שמצאו חכמי ספרד מאמר במדרש הזוהר שמצות תפילין אינה נוהגת בחוה"מ ושאסור להניחם, לא הניחום עוד בחוה"מ. ועוד, שבכל ספרד נוהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש והוא היה מניחם ומברך עליהם, ומשעה שמצאו⁶ המאמר ההוא לא הניחום עוד כל החכמים וכל הקהלות, אין גם אחד [!]"⁷.

לא לפני שמגולל את השתלשלות השינויים בספרד, שבכל עניינים נהגו כרא"ש המחייב הנחתם בברכה⁸, ברם: אחרי "שמצאו חכמי ספרד מאמר במדרש הזוהר שמצות תפילין אינה נוהגת בח"ה ושאסור להניחם, לא הניחום עוד בח"ה". ומכאן ראייה שבמקום ספק הקבלה מכריע⁹. צעד בעקבותיו – בן אחיו רבי יוסף קארו שבספרו 'בית יוסף' כתב על יסוד תשובה זו אותו רעיון כשהוא מסיים: "ומאחר שבתלמודא דידן לא נתבאר דין זה בפירוש, מי יערב לבו לגשת לעבור בקום ועשה על דברי רשב"י המפליג כ"כ באיסור הנחתם"¹⁰. מכאן ואילך התפשטה אזהרת הזוהר בכל ארצות המזרח, עובדה שגרמה לפולמוסים משך מאות בשנים. כדי להבין את צעדי התפשטות תורת הקבלה, מן היושר לסקור בקצרה את בתי המדרש הקבליים בתקופת הראשונים, ובמקביל שלבי גילויי כתבי הזוהר.

בכל זמן נדידותו שמר ר' יצחק על קשר עם בן אחיו – הבי"י. הלה נהג להפנות אל דודו שאלות בהלכה ואף שמר את התשובות והעתיק מהן שנים רבות אחר כך. ר' יהודה, צעיר בניו של הבי"י, העיד כי בגנוי אביו מצוי קובץ תשובות של רבי יצחק, ואף התחייב להדפיס את כולן. ברם, הלה הדפיס רק תשובות בודדות בלבד, והיתר אבדו.

⁵ בתקופה זו עלתה שאלה זו על שולחן מלכים, בעקבות תורת הגלגול הקבלית. כבר בשנת רכ"ז השיבו חברי בית-דין בירושלים על כך לרבי משה ב"ר שמואל הכהן תושב בקנדיה ממוצא אשכנזי, שהיה דבוק במנהג ובמסורת אשכנזי. על התשובה חתום רבי גדליה אבן עמואל, חכם ספרדי ראב"ד בירושלים: "ואם קבלה היא מה לבעל דין לחלוק, כ"ש שמצינו זאת הדעה לר' שמעון בן יוחאי שופרא דתנאי וכמה תנאים ואמוראים", יוסף הקר 'עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה', שלם: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה, א (תשל"ד), עמ' 154-157. וראה בדרשותיו של רבי יצחק קארו, מהדורת ד"ר שאול רגב, עמ' 201.

⁶ = חכמי ספרד.

⁷ שו"ת רבי יצחק קארו, נספח לסוף ספר שו"ת בית יוסף, מנטובה ת"צ. מן הצורך לציין שבדרשותיו הרבה רבי יצחק להביא מכל כתבי הזוהריים: זוהר, זוה"ח, תיקוני זוהר ומדרש הנעלם.

⁸ מכאן משמע שלרשב"א לא היה השפעה על הנוהג בספרד.

⁹ תשובות רבי יצחק קארו, נדפסו בסוף שו"ת בית יוסף, סי' א.

¹⁰ אותו סגנון העלה בכס"מ שלו: "מנהג העולם היה להניחם עד שבימי רבנן בתראי מצאו בספר הזוהר לשיר השירים שמי שמניח תפילין בחוה"מ כמי שקוצץ בנטיעות, ומנעו מלהניחם".

רבים המחקרים על הוויכוח בין הלכה לקבלה ועל השפעת הקבלה בספרי ההלכה, לדוגמא ראה: מאיר בניחו, וויכוח הקבלה עם ההלכה: למראשיתו בספרד והמשכו והתעצמותו באיטליה במאה הי"ז, דעת, 5 (קיץ תש"ס), עמ' 61-115; דוד תמר, 'דינים המיוסדים על הזוהר ועל הקלה בשו"ע ובבית יוסף', אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב, עמ' 143-149; משה חלמיש, הקבלה: בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס.

התפשטות ספר הזוהר, ורשימת בתי המדרש לקבלה ברחבי אירופה

כתבי הזוהר התחילו להתפרסם על ידי המקובל הספרדי רבי משה די ליאון (ה' א – ה' ס"ה), והכריזו כי מחברו הוא רשב"י¹¹. עד אז לא היה ידוע כתבים אלו כספר מסוים. תיכף ומיד עם הפצתם הראשונית והופעת כתבי הזוהר אנו מוצאים חכמים שונים בפזורה הספרדית שהעלו את מאבקם למעמדו העילאית עד כדי כך של קבלת סמכות הלכתית. התקבלותו והפיכתו למקור סמכות בא ליד ביטוי לראשונה עם פסק הלכה זו, של אי הנחת תפילין בחוה"מ. מאידך, הפלא הוא שכל אותם חכמים בספרד ובפרובנס המצטטים קטעי זוהרים, אינם מזכירים לא דבר ולא חצי דבר מאזהרה חמורה זו¹², כולל בעלי הלכה שדנו בנידון זה¹³, ובפרט בכתבי תלמידי הרשב"א, שהוא הוא שגרם לשינוי ההלכתי בתוככי ספרד, בוודאי שהיה להם לציין אסמכתא וחיזוק לדבריו¹⁴.

קבלת חסידי אשכנז

כדי להבין את גודל התהייה, מן הצורך להבהיר את הזרמים הקבליים השונים שהתפשטו ברחבי אירופה, ולמקד אותם. תורת הסוד השתרשה לראשונה באירופה בחוגים של חסידי אשכנז. ראשיתה בכתבי רבי שמואל החסיד שלפי המסורת היה ממשיכה של שושלת החכמים למשפחת קלונימוס, וממשיך בבנו רבי יהודה החסיד, שהשאיר אחריו יכול עשיר של כתבים, עליהם הושתת חוג חסידי אשכנז¹⁵: ספר 'ערוגת הבושם' לר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם ורבי אלעזר רוקח שהשאיר אחריו עשרות חיבורים ההולכים ומתגלים עד דורנו אנו¹⁶. מבית מדרש זה יצאו המקובלים: רבי שמואל ב"ר קלונימוס חרזן, ר' יצחק ב"ר משה בעל 'אור זרוע', ר' אלחנן ב"ר יקר מלונדון¹⁷, ספר המשכיל לר'

¹¹ על השנה המדויקת של גילוי הזוהר בידי רמד"ל, ראה אצל בועז הוס, כזוהר הרקיע, עמ' 62.

¹² לדוגמת: רבנו בחיי, רבי יהושע בן שועיב, ברית מנוחה, שהתחבר בשנת ה' צ"ב לערך, מאירת עיניים לרבי יצחק דמן עכו, שבשנת ס"א עקר מאיטליה ונסע לספרד כדי להתחקות אחר מקורו של ספרי הזוהר שהתגלה אז.

¹³ לדוגמת: רבי שם-טוב ב"ר אברהם בן גאון, נולד בעיר שוריא (Soria) בספרד, בברצלונה למד אצל רבותיו המובהקים הרשב"א ור' יצחק ב"ר טודרוס החסיד, אשר קיבל מהם ומהאחים ר' יצחק ור' יעקב הכוהנים תורת הנסתר. את ספרו הראשון, כתר שם טוב, חיבר בהיותו בספרד עוד בחיי רבותיו, בשנת ס"ה. בשנת ע"ג יצא מספרד לא"י, בה חיבר חיבורים רבים בנסתר, וגם את ספרו שבו התפרסם 'מגדל עז' על הרמב"ם, ולא חת מלשלב דעות מחכמי הנסתר, ושם בהלכות תפילין ציין בקצרה למאמרי התלמוד, אבל על דברי הזוהר לא ידע. כמו כן בין שלל ספריו בנסתר, התפרסם רק שני חיבורים, ובהם גם נפקד דברי זוהר זה, ר' דוד שמואל לוינגר (מהדיר), בדי הארון, ומגדל חננאל ירושלים תשל"ז.

¹⁴ רבי יעקב ב"ר חננאל סקילי, תלמיד מובהק לרשב"א, שסיים את חיבורו 'תורת המנחה' על התורה בשנת ה' צ' לערך; בדרוש שלו לפרשת בא האריך בפרטי וטעמי מצוות תפילין, ולא העלה את המחלוקת סביב הנחתם בחוה"מ, הרב ברוך אביגדור חפץ (מהדיר), תורת המנחה, צפת תשנ"א, עמ' 220-223.

¹⁵ כפי שמבואר בהקדמתו של בעל הרוקח ל'ספר החכמה'.

¹⁶ ספריו המפורסמים בקבלה: סודי רזי"א, ספר השם, תורת הנפש, סוד המרכבה. זכה דורנו והולכים ומתגלים כתבים רבים מבית מדרש חסידי אשכנז, במיוחד ע"י מעשה אומן יידי הרב יעקב ישראל סטאל.

חוג זה השאיר אחריו יכול עשיר של ספרות קבלית: פירושים לספר יצירה, ביאורים לספרות המרכבה, ספרות הייחוד ושירת הייחוד.

¹⁷ י"א וידה, 'פירושו הראשון של ר' אלחנן יצחק מלונדון לספר יצירה', קבץ על ידו (טז), תשכ"ו, א, עמ' 147-197.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

שלמה שמחה ב"ר אליעזר מטרויש, שחובר בשנת ה' ני"ד¹⁸; רבי אשר בן דוד, נכדו של הראב"ד, וכתביו המרובים¹⁹.

קבלת חכמי פרובנס

קבלת צפון צרפת ודרומה – בעיקר מן האזור פרובנס, חשיבותה בכך שהיא ראשיתה של שלשלת ההתפתחות שהובילה במאות השנים הבאות לבתי מדרש של קבלה עד אחרי גירוש ספרד. מייסד בית המדרש היה הראב"ד מפושקירא בעל ההשגות [נרבונה, תת"פ – פוסקירא, תתקנ"ח], חתנו של הראב"י אב"ד בעל ה'אשכול' [נרבונה, תת"ע – תתקל"ט] שזכה לגילוי אליהו, והוא מסרו לחתנו, וממנו קבלו: ר' יעקב הנזיר ואחיו רבי אשר מלוניל, ורבי יצחק סגי-נהור, בנו של הראב"ד²⁰. מחוג זה נערך – בין-השאר – ספר הבהיר²¹, ובכל יבול העשיר שלהם אין שום רמז לאזהרה זו. כן אצל רבי מנחם הציוני משפיירא [קולוניא, ק? – איטליה, ק"ע], שזקינו רבי יקר ב"ר שמואל מקולוניה היה ריעו של מהר"ם מרוטנבורג, ינק גם הוא מחוג חסידי אשכנז, ואליו כבר התגלו רבים מכתבי הזוהרים, כפי שהוא מונה אותם בהקדמה לספרו 'ציוני', בפרשת בא יש לו דרוש ארוך בסוד מצוות תפילין, מיוסד מכמה מקורות קבליים, ולא העלה שום אזהרה למניחם בחוה"מ²².

קבלת חכמי ספרד

מפרובנס התפשטה הקבלה לספרד, תחילה הגיע ר' יצחק סגי-נהור לגירונה, ולימד שם את מסורת הקבלית שירש מאבותיו בפרובנס. המפורסמים שבתלמידי: בעלי סוד המובהקים: ר' עזרא, ר' עזריאל עם פירוש האגדות והתפלה שלהם, ועליהם נוסף ר' אשר בן דוד, אשר נשלח ע"י הרב להדריך את חכמי גירונה בדרך הנכונה בלימוד. בדור שלאחריהם: הרמב"ן ורבנו יונה²³, ולאחריהם ר' יעקב בר ששת גירונדי מחבר ספר 'משיב דברים נכוחים'. ולא עוד, אלא שבספרו 'אמונה ובטחון'²⁴ בו שילב קבלה ומוסר, האריך בסודו של שלוש ה'אותות': שבת מילה ותפילין, ייחודם על פי רמז וסוד, והאריך במעלת

¹⁸ ישראל תא-שמע, 'ספר המשכיל', כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, א, עמ' 133-156; ג' פרוידנטל, האוויר ברוך הוא ברוך שמו בספר המשכיל, דעת, תשנ"ד, עמ' 187-234.

גם ספר חסידים שחובר בידי רבי משה ב"ר אלעזר הכהן, בן אחות הרא"ש, וינק גם הוא מחוג חסידי אשכנז, בספרו זה הקדיש סעיף שלם להלכות תפילין, ואין אזכור לאזהרה זו, הרב שלמה ידידיה ינקוביץ (מהדיר), ספר חסידים (ספר המשכיל), ירושלים תשס"ד, עמ' כג-כו.

¹⁹ דניאל אברמס, ר' אשר בן דוד – כל כתביו ועיונים בקבלתו, לוס אנג'לס תשנ"ו.

²⁰ ראה: ג' שלום, הקבלה בפרובנס, ירושלים תשכ"ג.

²¹ ראה אצל: הרב ישראל ויינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר, ירושלים תש"ל, עמ' 15-80; מ. אידל 'דברי מבוא' לספר הבהיר, מהדורת דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ד.

²² ציוני, קרימונה ש"ך, דפים לח-מ. עליו אצל י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 282-311.

²³ על חסידותו של רבנו יונה, ראה מאמרו של י" תא-שמע 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי', כנסת מחקרים, ירושלים תשס"ד, ב, עמ' 109-148. בסוף דרוש שלו לפרשת בא, מציין רבנו יונה על חשיבותו וייחודו של מצוות תפילין, ולא נגע בנידון של הימים שאין מניחים אותם, הרב שמואל ירושלמי (מהדיר), דרשות ופירושי רבנו יונה על התורה, ירושלים תש"מ, עמ' קג.

²⁴ ג. שלום העלה שמחברו הוא ר' יעקב בר ששת, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 132; הקבלה בגירונה, ירושלים תשל"ו, עמ' 60-63, וראה במבואו של יהודה אריה וידה לספר משיב דברים נכוחים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 18-20.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

שבת על מצוות תפילין, וסיים: "ועליהם [שבת וחג] אמר שלמה המלך ע"ה בחכמתו (קהלת יא ב): 'תן חלק לשבעה וגם לשמונה', אלו ז' ימים שנקראו מקראי קודש, ואלו הן: הראשון ושביעי של חג המצות, יום א' של מתן תורה, יום הזכרון, יוה"כ וראשון ושמיני של סוכות", וגם לשמונה, זה שבת". זה לפי שיטת הסוברים שחובה"מ חייב בתפילין. וממשיך, "ויתכן לפרש ריבוי 'וגם' לרבות חולו של מועד. ומה שאמר 'תן חלק' רמז לנשמה יתירה שיש לאדם בשבת ויו"ט ואינה מסתלקת בחובה"מ²⁵. ברור שאם היה לפניו אזהרת הזוהר לא היה מתעלם ממנה!

כבר בשנת ד' תתק"ס עבר מרכז הכובד של היצירה הקבלית לקטלוגיה, שם פרח הקבלה בחוג תלמידו של ר' יצחק. מאוחר מכן נוצר מרכז קבלי נוסף, הפעם בקסטיליה²⁶, ובתוך זמן קצר עברה הבכורה מגירונה וברצלונה לטולדו, בורגוס, אווילה. במקביל לפריחה חסרת-התקדים בטולדו, התגבשה חוג שונה והוא של רבי אברהם אבועלפיה. ראשיתו בשנת ה' ל' בברצלונה, אך עיקר פריחתה היתה מחוץ לספרד. בשנים מ'-נ' עבר בין ערי יון ואיטליה, והתיישב באיטליה עם יצירתו הענפה, אז נפתח דף חדש בתולדות תורת הסוד באיטליה. הכמות הגדולה של חיבורי קבלתו באיטליה, הוא לאין-ערוך מול מחברים אחרים, וייסד מרכז משלו ברחבי איטליה.

משנודע ספר הזוהר בספרד, וחלקים ממנו נמצאו בידי מקובלים שרובם ככולם היו מצויים גם בהלכה, החלו בוקעים קולות לעניין מעמדו ויישומו להלכה למעשה, ואכן מאותה שעה ועד לימינו הסתעפה והתפצלה לכל תחומי החיים. ספר הזוהר שלא ככתבי הקבלה שקדמו לגילוי, הפך לאב ולראש הקבלה וחכמי ישראל התייחסו לו כתלמוד וכמדרש, ואף גם למעלה גדולה מהם

רבי יוסף ג'יקיטליה מקסטיליה [ה' ח' – ה' ס"ה], תלמידו של ר' אברהם אבועלפיה, המפורסם בחיבורו 'שערי אורה', השאיר אחריו כתבים רבים, גם הוא אינו מזכיר את האיסור. לא בספרו 'שערי צדק' שהוא כנראה המשך מ'שערי אורה', ושם ישנו ערך למצוות תפילין²⁷; ולא ב'כללי המצוות' שלו, שם אין כלל ערך למצוה זו²⁸.

מקובל נוסף שהתעלם מ'אזהרה" זו הינו רבי מנחם ריקנאטי, שהוא המקובל הראשון שהשתמש בכתביו בקביעות במונח 'ספר הזוהר', ולא רק זאת אלא מעתיק בכתביו קטעים שלמים מכתבי הזוהר.

עם הופעתו של רבי מנחם ריקנאטי, מקובל שהצליח לאגור מכל הזרמים יחד, הן מחוגם של חסידי אשכנז, והן מר"א אבועלפיה וכן מקבלת ספרד, הצליח ליצור חוג משלו. וכאמור, הוא הראשון שמשתמש בקביעות עם ספר הזוהר.

וראה זה פלא בספרו על התורה (ויניציה רפ"ג), העתיק בפרשת בא שמונה קטעי זוהר בשלמותם שמצא

²⁵ האמונה והבטחון, ויניציה שס"א, פרק כא.

²⁶ מהמפורסמים שבהם: האחים ר' יעקב ור' יצחק הכהן שהשאירו יכול גדול. תלמידיהם: ר' משה מבורגוס; רבי טודרוס ב"ר יוסף הלוי אבועלפיה [בורגוס, תתק"פ – טולדו, ה' נ"ח], מח"ס אוצר הכבוד, פירוש קבלי על אגדות התלמוד, שער הרזים, על סודות הקבלה, י"ל ע"י הרב חיים אריה ארלנגר, בני ברק תשמ"ו, שער הרזים על תהלים, י"ל ע"י מיכל אורון, אוני' תל אביב תשמ"ט, שכתביו הינם מהראשונים בהם נמצא העתקות מהזוהר.

²⁷ שערי צדק, קראקא תרמ"א, דף ט ע"א.

²⁸ הרב ברוך אביגדור חפץ (מהדיר), צפת תשנ"ב.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

בכתי"י שונים ליקוטים של הזוהר²⁹ הנוגעים למצוות תפילין, ואילו את אזהרת הזוה"ח לא הזכיר. חסרון זה חוזר על עצמו בספר 'טעמי המצות' שלו (קושטא ש"ד), שגם הוא מיוסד על קטעי זוהר, ובמצוות הנחת תפילין, אין אזכור לאזהרה זו³⁰.

פירוש רבי מנחם מריקנאטי עה"ת, דרושים זוהרים בענייני תפילין. מאוסף שלום.

²⁹ זוהר ואתחנן, רסב ע"א; שם, רסט ע"א; שם, רסב ע"א; שם, רסט ע"ב; רסב ע"ב; פרשת פנחס, רלו ע"ב, רלו ע"ב

³⁰ מקובל נוסף בן-התקופה, רבי שלמה ב"ר שמואל מספרד, השאיר אחריו חיבור גדול בשם 'פתחי עולם', וכמה פעמים נגע בכונות מצוות תפילין, ואילו על אזהרת חוה"מ לא ידע, הרב רפאל כהן (מהדיר), פתחי עולם, ירושלים תשס"ד, עמ' 90, 92-95.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

ערך מצוות תפילין בספר 'טעמי המצוות' לרבי מנחם מריקנאטי (קושטא ש"ד)

בסביבות שנת ע' אנו עדים למרכז קבלי נוסף, באזור הביזנטי, מרכז שהושפע רבות מחוגו של ריקנאטי ומבית מדרשו של רבי יוסף ב"ר שלום אשכנזי. ממרכז זה נותרו הספרים המפורסמים: הקנה ו- הפליאה³¹. בספר הקנה ישנו מאמר ארוך על הלכות תפילין על פי קבלה, ואין אזכור של אזהרת איסור הנחה בחוה"מ³². יתירה מזאת במאמר 'כוונת התפלה' המכיל שאלות ותשובות בהנהגת התפילה, מופיעה שאלה: הודיעני: התפלה מקרבת הצדק אל הצדקה, וצדקה מקרבת הצדק אל הצדקה. וא"כ יתן פרוטה לעני ויפטר מהתפלה? תשובה: בני, טובים השניים מהאחד. שאלה: תפילין בשבת וביו"ט ובמוסף³³, אמאי לא, והלא אמרינן 'טובים השניים מן האחד?' תשובה: התפלה מוריד והצדקה מעלה והנה עדים רחוקים ושניהם כשרים, אבל תפילין ושבת שני אחים, ששבת באי כלה ותפילין כבודה בת מלך פנימה, ושני אחים פסולים לעדות³⁴. הרי לנו שלא הבלית את האיסור בחוה"מ, שמע מינה שלא גרסו. רבי אלנתן ב"ר משה קלקיש, מקובל ופילוסוף, מדקדק ומשורר בערים 'טרפוציא' וקושטא אשר

³¹ כפי שהוכיח פרו' ישראל תא-שמע במאמרו 'היכן נתחברו ספרי "הקנה" ו"הפליאה?', כנסת מחקרים, ירושלים תשס"ד, ג, עמ' 218-228.

³² ספר הקנה, מהדורת ירושלים תשנ"ח, עמ' סב-עד.

³³ כנראה שהכוונה לר"ח.

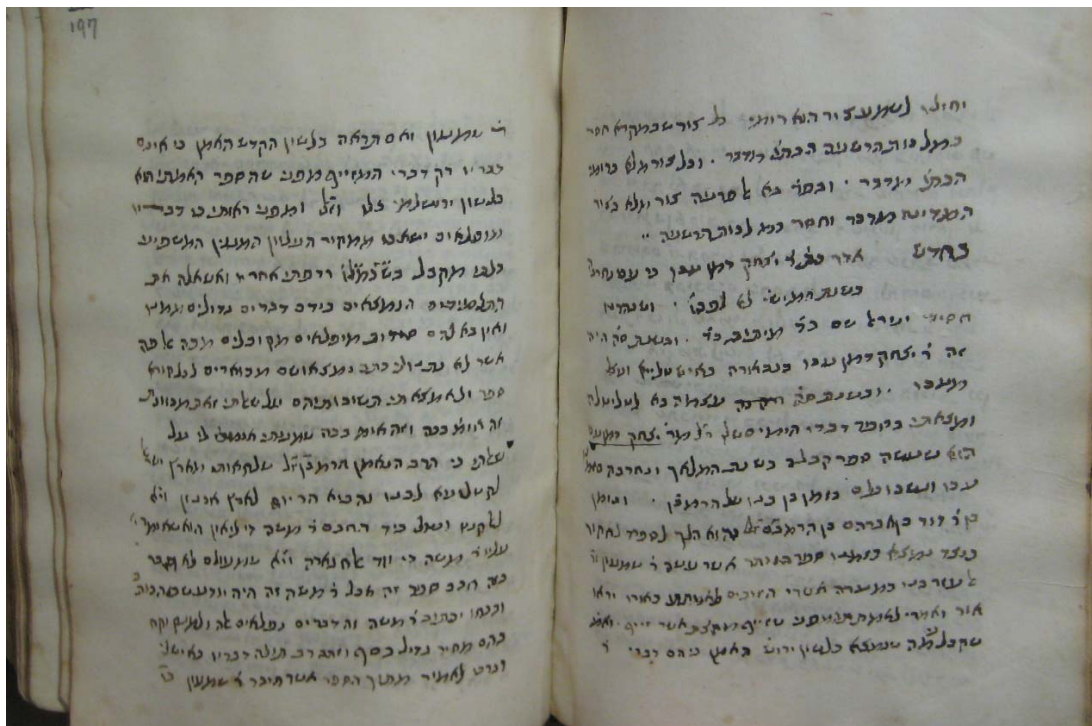
³⁴ שם, עמ' מו.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

בביזנטיון, בספרו 'אבן ספיר' שסיים בשנת ה' פ"ג, כתב שער מיוחד למצוות תפילין הלכותיה ורזיה, ולא הזכיר את סוגיית חוה"מ³⁵.

מיבול עשיר זה, של מאות ספרים ומאמרים, אין אזכור על החידוש הקבלי של איסור הנחת תפילין בחוה"מ, ודומה שלא הכירו אותו. ולא עוד אלא גם בדורות הבאים, עם ראשית התנוצצות כתבי הזוהר, גם חכמי הזוהר שהגו בכתבים אלו, אינם מזכירים מילה על איסור זה. כל זה אומר דרשני!

עדות הראשונה להופעתו של ספר הזוהר מקורה בספרו האבוד של ר' יצחק דמן עכו, 'ספר דברי הימים', והיא מצוטטת בספר היוחסין של ר' אברהם זכות³⁶. על פי עדותו של ר' יצחק הוא שמע על ספר הזוהר בשהותו בנוורה (Navarra) בשנת ס"ה. "והוא הלך לספרד לחקור כיצד נמצא בזמנו ספר הזוהר אשר עשה ר' שמעון ור' אלעזר בנו במערה". בעקבות חקירותיו הוא הגיע באותה שנה לקסטיליה ופגש שם כמה אנשים, ובהם רבי משה די-ליאון, רבי יוסף בן טודרוס אבולעפיה ור' יעקב תלמידו של רמד"ל, והם כבר שמעו על ספר הזוהר וראו חלקים ממנו בידי רבם רמד"ל.

ספר יוחסין לרבי אברהם זכות נכתב בירושלים על ידי הסופר שלמה בן יוסף זלמטי בשנת ר"צ (אוקספורד-בודלי 504).

³⁵ ר' רפאל כהן (מהדיר), אבן ספיר, ירושלים תשס"ח, עמ' 47-51.

³⁶ העדות נדפסה בנוסח לקוי בדפוס הראשון של היוחסין (קושטא שכ"ו), והושמטה בדפוסים הנויים לו. רק צבי פיליפאוסקי העתיקו שוב במהדורתו (עמ' 88-89) על פי כת"י אוקספורד המתפרסם כאן לראשונה.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

בניתוח דבריו יש להבחין בשני חלקים: א. עדותו הישירה של רבי יצחק דמן עכו, שראה ושמע בעצמו. ב. עדותו העקיפה, היינו דברים שנמסרו לו מפי השמועה. העדות הישירה נוגעת בעיקר לפרסום הספר, ואילו העדות העקיפה מכילה ידיעות על החיבור.

תכנה של העדות הישירה: א. הספר התפרסם בראשונה בספרד סמוך לבואו של ר' יצחק מעכו שמה (סביבות ס"ה). ב. החיבור התפרסם ע"י רמד"ל כהעתק מתוך כת"י שברשותו, שלפי דבריו הכיל ספר קדמון מחיבורים של רשב"י ובני דורו. ג. ההעתק נפוץ קונטרסים-קונטרסים, ולא בצורת חיבור שלם. ד. אצל חכמי ספרד היו דעות חלוקות לגבי היחס לספר: אלו האמינו בקדמותו וקיבלו את השמועה, שהרמב"ן שלח את הכ"י מא"י לספרד, ואלו חשדו ברמד"ל שחיברו בעצמו בשם הכותב.

תוכנה של העדות העקיפה: א. אשתו של רמד"ל העידה, שבעלה כתב את הספר "מראשו ולבו מדעתו ושכלו", ללא שום כת"י לפניו. ב. רמד"ל בעצמו הודה בפני אשתו, שהוא מיחס את החיבור לחכמים קדמונים, כדי לקדם את המכירות.

ערעור על עדותו האשה נמצא בהכרזת התלמיד ר' יעקב: "ור' יעקב העיד עליו שמים וארץ, שספר הזוהר אשר חבר רשב"י..."³⁷.

רבי יצחק דמן עכו שדלה והשקה מכל בארות המקובלים בזמנו, וכנראה שהצליח להשיג מכתבי הזוהר, כפי שמשתקף בחיבורו הגדול 'מאירת עיניים'³⁸, לא הזכיר אזהרת תפילין בחוה"מ, ולא עוד, כל מאמרו לפרשת בא מוקדש למצוות תפילין טעמיה וסודותיה, כפי שקיבל מרבותיו בשם רמב"ן וראב"ד, ובלול שם גם כמה קטעי זוהרים, ואין זכר לאזהרת הזוהר!³⁹

הופעת אזהרת הזוהר-חדש בחיבורים שונים

הראשון שהזכיר את אזהרת 'הזוהר' הוא רבי יוסף ב"ר צדיק בספרו 'זכר צדיק', שנכתב בעיר אריוולו (Arevalo) שבממלכת קסטיליה, ככל הנראה בין שנת רכ"ז לשנת רמ"ז, שחלק ארי מספרו זה מבוסס על דברי הטור, הביא את דעת הזוהר בכמה סוגיות הלכתיות, לדוגמת מספר הברכות בהנחת תפילין, והוא הראשון שמביא את איסור הנחת תפילין בחוה"מ מתוך 'זוהר שיר השירים'. לאחר שמביא את הדעות השונות, אלו המחייבים⁴⁰ ואלו השוללים, והמפשרים שמניחים ללא ברכה, מסיים: "אמנם ר' משה גאון ורבינו תם פסקו שאסור תפילין בחולו של מועד, וכן כתב ר' שמעון בן יוחאי במדרש שיש השירים על פסוק 'לריח שמניך טובים': אסור לאנחא שאר תפילין בחולו של מועד ובר קטלא הוא.

³⁷ ספר יוחסין השלם, מהדורת פיליפאוסקי, עמ' 88-89, תעודה חשובה זו התפרסמה לראשונה בצורה משובשת בדפוס ראשון של היוחסין, קושטא שכ"ו, והושמטה בדפוסים שלאחריו היא הוכנסה ותוקנה בידי פיליפאוסקי על פי כת"י. הניתוח על פי י. תשבי, משנת הזוהר, ירושלים תשי"ז, א, עמ' 31.

³⁸ עמוס גולדרייך, ספר מאירת עינים: מהדורה מדעית, ירושלים תשמ"א, א, עמ' תצ-תצא.

³⁹ הרב חיים אריה ארלנגר (מהדיר), מאירת עינים, ירושלים תשל"ה, עמ' צט-קב.

⁴⁰ כולל ה"מדרש שהשי"ן שהיא רשומה בתפילין היא רומזת לשלוש מאות ימים בשנה שמניחין תפילין, כשתסיר שבתות ויו"ט, ואם תסיר ימי חולו של מועד, לא יהיו כך", מאמר זה אינו 'מדרש' אלא יסודו מחוג חסידי אשכנז, כפי שהתבאר במאמר א' ד"ה רמז מן התורה.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

ע"כ⁴¹. וכן הייתי נוהג כל ימי שלא להניחם כלל ריב"ץ [רבי יוסף בן צדיק]. וכן כתב ה"ר יהודה אל ברצלוני בספר העתים שחיבר: אסור להניח תפילין בחולו של מועד. וכן כתב ה"ר חיים ב"ר שמואל מעיר תולידה בחיבורו הנקרא צרור החיים⁴²...⁴³. הרי לנו שמשנת ר' הושפע מדברי הזוהר. ספר זה ומחברו לא היו ידועים עד לפני עשרים שנה, אבל באותה תקופה נזכר דברי זוהר אלו אצל החכם המפורסם רבי יצחק אבוהב המכונה כ'אחרון גאוני קסטיליה' ראש ישיבה בקסטיליה [ספרד, קצ"ג – פורטוגל, רנ"ג]⁴⁴, בביאורו על ספר הטורים שהתגלה לאחרונה, אחרי שהביא את דעת הרא"ש המחייב הנחת תפילין, הוסיף: "אבל רשב"י כתב במדרש הנעלם, שמי שמניחם חייב מיתה, וכבר נפשטה הוראה שלו בהרבה מקומות"⁴⁵. תלמידו המפורסם – האסטרונום וההיסטוריון רבי אברהם זכות [קסטיליה, ר"ב – ירושלים, רס"ג]⁴⁶ בספרו המפורסם 'יוחסין' שסיים בתוניס בשנת רס"ד, גם הזכיר את השפעת הזוהר בסוגיה זו. בערך רשב"י מבטא ר' אברהם את גישתו החיובית עם גילוי הזוהר, ואת ייחוסו לרשב"י, לדבריו מכיל הזוהר מסורות מפיו של רשב"י, אולם ניסוחו הסופי הוא מעשה ידי דורות המאוחרים: "ספר זוהר המאיר לכל העולם הנקרא 'מדרש יהי אורי', שהוא מסודות התורה והקבלה, כנוהו על שמו אע"פ שהוא לא עשאו, כיון שתלמידיו ובנו ותלמידיו עשוהו על מה שקבלו ממנו", עם הקדמה זו הוא מעלה את חשיבותו שהוא אחרון במעלה וגם ראשון ברמתו: "ובעבור זה דברי הזוהר הם יותר אמיתיים כי הם האחרונים שראו המשנה ופסקי ההלכות ומאמרים מהאמוראים שם. ונתגלה אחר הרמב"ן והרא"ש שלא ראוהו". כעת נוגע לסמכותו ההלכתית: "וכבר הוא מוסכם בישראל שהדבר שלא יחלוק [הזוהר] על התלמוד ואין מפורש בתלמוד ומצינו שם [בזוהר] מפורש שמקבלים אותו". פירושו של דבר, שנחלקו בעלי ההוראה בשאלה שהסעירה את העולם ונאחזו בסבך עד שנמנו וגמרו למצוא מוצא להתירו וקבעו את הכלל הזה, אולי כדי לפייס את שני הצדדים.

⁴¹ וממשיך בראיה מביצה דף יט, ודבריו צע"ג.

⁴² העתיק את לשונו, והעתקתיו במאמר א' הע' 82.

⁴³ הרבנים אברהם שושנה ושי"י שפיגל (מהדירים), סדר חג הפסח: זכר צדיק, ירושלים תשנ"ד, עמ' קעא-קעב.

⁴⁴ תלמידו המובהק של רבי יצחק קנפנטון. שימש כראש ישיבה בשתי ערים בקסטיליה: בויטראגו (Buitrago) ובגואדאלחארה (Guadalajara), שם למד אצלו רבי יעקב בירב. בזמן הגירוש יצא ר' יצחק לפורטוגל על מנת לנהל משא ומתן עם מלך פורטוגל, ז'ואו השני, על שיכונם של המגורשים במדינתו. ולאחר הגירוש עבר לעיר פורטו שבצפון פורטוגל ושם נפטר כעבור שבעה חודשים, והוא פחות מששים שנה, תלמידו ר' אברהם זכות, יוחסין, עמ' 226. ה"ב בביאורו לטור או"ח מתייחס בכבוד מופלג לרי"א. יותר ממאתיים פעמים הוא מזכירו ומביא דבריו, ולרוב הוא מכנהו "רבינו הגדול".

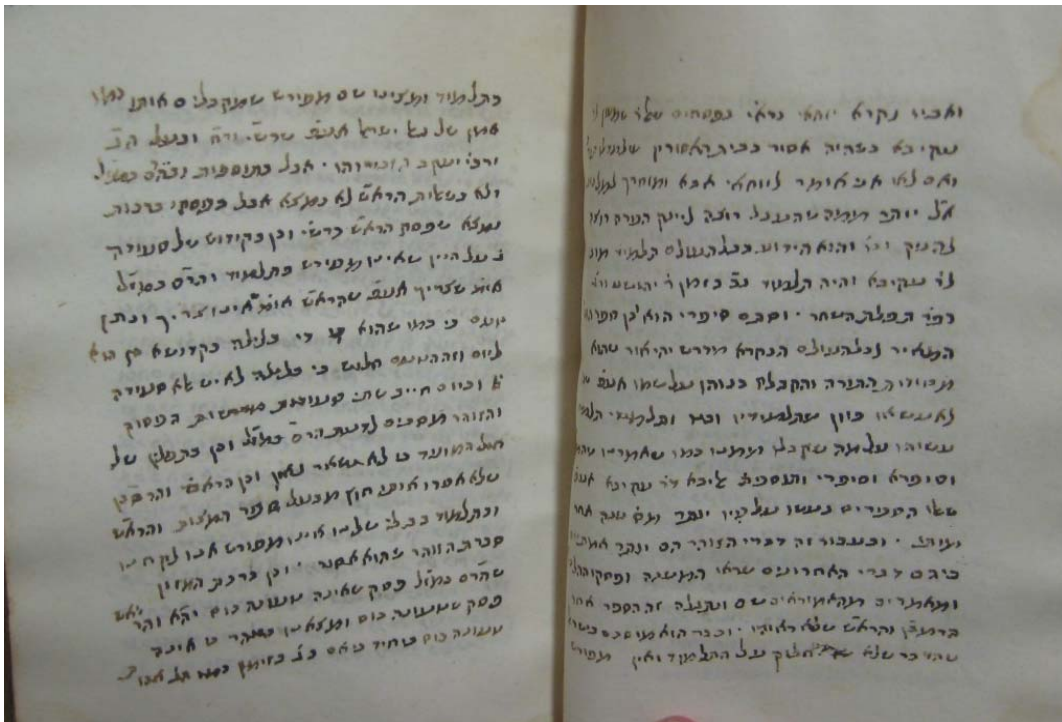
מהדיר הספר הרב הושע רבינוביץ היטיב לחקור את תולדותיו של רי"א, ולגבי ייחוסו לתורת הקבלה כתב: "חשוב לציין שגם בספריו האחרים, כמו שיטתו למסכת ברכות וספרו 'נהר פישון', נזקק הוא למובאות מהספרות הקבלית הידועה בימינו, בעיקר ספר הזוהר או 'מדרש הנעלם'. לפעמים אף משתמש הוא במסורת קבלית ששמעו בעל-פה". בהמשך מציין לדוגמאות ספורות של קטעים "קבליים", והשפעתם על מרן ה"ב, מבוא לביאור רבי יצחק אבוהב לטור, עמ' 53.

⁴⁵ ביאור לטור אורח חיים לרבי יצחק אבוהב, מכון ירושלים תשס"ג, סי' כט.

⁴⁶ רבי אברהם ב"ר שמואל זכות – אסטרונום והיסטוריון נודע. נולד בסלמנקה (Salamanca) שבספרד בשנת רי"ב, שם שימש פרופסור לאסטרונומיה באוניברסיטה המקומית. אחרי הגירוש עבר לפורטוגל, ושם שימש כתובן המלכותי של המלך יואן השני ויורשו – מנואל הראשון. אחרי גזירת פורטוגל בשנת רנ"ח, נמלט ר' אברהם לצפון אפריקה. בשנת רס"ד שהה בתוניס, ושם השלים את 'ספר היוחסין'. בשנת רע"ג הגיע לירושלים, ושם חבש ספסלי אחת הישיבות עד לפטירתו שנה מאוחר יותר (ע. שוחט, 'ר' אברהם זכות בישיבת ר' יצחק שולאל בירושלים', ציון, יג (תש"ח), עמ' 46-43).

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

כעת ניגש ר' אברהם לאותן הנהגות הזוהריות שכבר התקבלו בישראל ושינו את הנהוג הקדום⁴⁷, בין השאר הינה תפילין בחוה"מ: "וכן בתפילין של חוה"מ, כי לא נשאר גאון, וכן הראב"ד והרמב"ן שלא אסרו אותו, חוץ מבעל ספר המצות והרא"ש. ובתלמוד בבלי שלנו אינו מפורש, **אנו לוקחים סברת הזוהר שהוא אסור**"⁴⁸, למרות ניסוחו המעורפל, ביאור דבריו שאין גאון שהתירו באופן ברור, כמו כן ראב"ד ורמב"ן גם אסרו, להוציא ספר המצות ורא"ש שכתבו באופן ברור לחייב הנחתם. באופן מופלא הוא בטוח שאין אף 'גאון' שחייב להניח! יתירה מזאת: מניין לו על ראב"ד ורמב"ן, האם תשובת הרשב"א היה לפניו, והאם התשובות המיוחסות לרמב"ן גם היו תחת ידיו? את זאת לא נוכל לדעת.

ספר יוחסין לרבי אברהם זכות נכתב בירושלים על ידי הסופר שלמה בן יוסף זלמטי בשנת ר"צ (אוקספורד-בודלי 504).

⁴⁷ לדוגמת: עניית 'אמן' אחר ברכת 'גאל ישראל', קידוש על הכוס בסעודה שלישית, ברכת המזון ביחיד אינה טעונה כוס.

⁴⁸ בכל ספרי היוחסין, קטע זה משובש לגמרי, כולל ספר יוחסין השלם, מהדורת צבי פילפאווסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 45. הנוסח האותנטי נמצא בשני הכת"י ששרדו בימינו, התודה לידידי הרב ישעיה אשר זעליג מילר (מונסי) עורך 'יסדר הדורות' במהדורה מדעית שהפנני לכת"י היוחסין.

ספר יוחסין, נכתב בקהיר בשנת שכ"ד (אוקספורד-בודלי 2798)

הפלא שבן התקופה – **רבי יעקב לנדא**, שספרו ההלכתי 'האגור' הוא הספר הראשון שהעתיק כמה הנהגות מספרו הזוהר, ודייקא בהלכות תפילין, ואילו לגבי האיסור של חוה"מ – פסח. חכם אשכנזי זה שעשה שנים רבות בצפון איטליה, זכה שחיבורו היה לפני הברי"ה והעתיק הימנו להלכה למעשה. בספרו זה שהדפיס בשנת רנ"א פותח וחותר את 'הלכות תפילין' שלו עם הנהגות זוהרים חדשות. את הלכות תפילין פותח במחלוקת הקדמונים האם מחייבות אחת או שתיים, ומסיים עם שיטת הזוהר המצריך רק אחת, ותמה על הפוסקים "החולקים" [!] על רשב"י: "ואני המחבר מצאתי בספר הזוהר בפי פנחס מאמר דרשב"י שאין לברך על שניהם אלא ברכה אחת, ואני תמהתי על הני ברבבי החולקים על רשב"י אם היה שידעו מאמר זה⁴⁹, ומ"מ העולם נוהגים לברך שתיים"⁵⁰. ואת החתימה הוא פותח: ב"שלושה דינים בספר הזוהר בענין ציצית ותפילין מה שאינם נמצאים בכל הפוסקים הנמצאים בינינו", הראשון: לבישת ציצית לפני הנחת תפילין. השני הנחת של יד בישיבה, והשלישי ומסיים: "ולשלתם יש טעם גדול טעם גדול מצד הקבלה, כאשר עוררתך אתה התלמיד החשוב בהיותי מפיך נצוצי דינור מפומי לפומך בקבלה האמיתית". ואילו את הזוהר של איסור הנחת תפילין בחוה"מ, **לא הביא!**

אחד מהבולטים מגולי ספרד שהושפעו מהזוהר הוא **רבי מאיר בן גבאי**, שבפירושו לסידור התפילה על דרך הסוד 'תולעת יעקב', שחיבר בתורכיה בשנת רס"ז, שילב ושיבץ קטעי זוהר רבים. בהקדמה מביע

⁴⁹ הרב בית-יוסף (כה, ג) השיג על תמיהתו זו כאילו שהפוסקים ידעו מספר הזוהר: "ואיני יודע למה תמה על זה יותר מכמה דינים שכתב רשב"י הפך ממסקנא דתלמודא, ואין הפוסקים כותבים אלא מסקנא דתלמודא. וטעמא משום דאפילו היו יודעים דברי רשב"י, לא הוו חשו להו במקום דפליג אתלמודא דידן.. כל שכן שבימי הפוסקים עדיין לא נגלה ספר המאור הקדוש בעולם..."

⁵⁰ האגור, הלי' תפילין, סעי' לו, עמי' כב.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

את תפיסתו החיובית לספרי הזוהר: "והאשל הגדול אשר עליו תליתי את עצמי באלה הדברים הוא הספר המפורסם אצל חכמי ישראל האמתיים מדרשו של רשב"י ע"ה אשר הוא מגלה סתרי תורה ביד רמה מה שלא הורשה אחר זולתו לעשות כן". ב"סוד" תפילין שלו כשהוא ניגש לשאלת תפילין בחוה"מ, פותח בשתי השיטות: סיעת המחמירים בעקבות היותם ימי 'אות', וסיעת המתירים בעקבות דברי הירושלמי. תיכף ומיד ממשיך: "והמאור הקדוש אוסר, וזה לשונו", ומעתיק את כל לשון הזוהר, אולם אין הוא מכריע את הכף⁵¹.

רבי יצחק האזובי, מקובל אשכנזי שעבר לקושטא, אנונימי, עד שגילה אותו פרו' יהודה רצהבי, על ידי חשיפת ספרו 'אגודת האזוב' והוא פירוש לסדר התפלה על פי סוד. חכם זה מתושבי קושטא היה שעקר ממקומו לברוסה⁵², והתגורר בתוך קהל האשכנזים שבעיר. את ספרו חיבר בימי מלכותו של הסולטאן סולימאן המפואר שמלך בין השנים ר"פ-שכ"ו, וכנראה שלקח את 'התולעת יעקב' כדגם לחיקוי עבור חיבורו זה, העתיק את כל לשון התולעת יעקב הנזכר מבלי להזכיר שלקחו הימנו, רק מסכם "הנה נתברר לנו מדעת הזוהר שאין להניח תפילין בחוה"מ"⁵³.

רבי יוסף ב"ר משה אלאשקר, גם הוא מקובל מגולי ספרד שהתיישב בתלמסאן (צפון אפריקה) והרבה להסתמך בכתביו על ספרי הזוהר, וכפי שהדגיש את זאת בהקדמה לחיבורו 'צפנת פענח' שנועד להסביר, בעיקר על פי קבלה, את הקשר בין מסכת אחת לשנייה: "אז נתתי את לבי לדרוש ולתור בספרי החכמים חדשים גם ישנים ובפרט בספר בוצינא קדישא ר' שמעון בן יוחאי באהבתו אשגה ובתורתו אהגה"⁵⁴; ובספרו זה העתיק את דברי הזוהר להלכה למעשה: "הנה מכל זה הענין תבין, שראויה היתה מסכת מועד קטן לבא כנגד חותם הזה הנמשך מדוד הקטן, ועל כן נקראת מועד קטן. ומכאן תבין העונש המזלזל בחולו של מועד, ולזה רמזו רז"ל המזה את המועדות שהוא רמז לחולו של מועד. ועל כן סמכו אותו למפר בריתו של אברהם אבינו, והכל ענין אחד. ומזה הטעם תמצא במדרש הזוהר שכל המשים תפילין בחולו של מועד קטלא חייב, לפי שבזה חולו של מועד וחשב אותו חול ממש שאין בהם שום אות, עד שהוצרך לאות של תפילין"⁵⁵.

⁵¹ תולעת יעקב, קושטא ש"ד, סוד התפילין [דפים לא ממוספרים]; מהדורת קראקא שמ"א, דף יג-יד.

⁵² שימשה עיר מסחר ותעשייה של משי. הנוסע התימני ר' זכריה אלצ'אהרי שביקר בברוסה בשנת שכ"ב לערך, מתאר את יהודי הקהילה כריקים מתורה מדעת, ספר המוסר, ירושלים תשכ"ה, עמ' 29. מאידך ראה אצל הרב יקותיאל יהודה גרינוולד, ר' יוסף קארו, ניו יורק תשי"ד, עמ' 91, 141 גדלה ותפארתה של העיר.

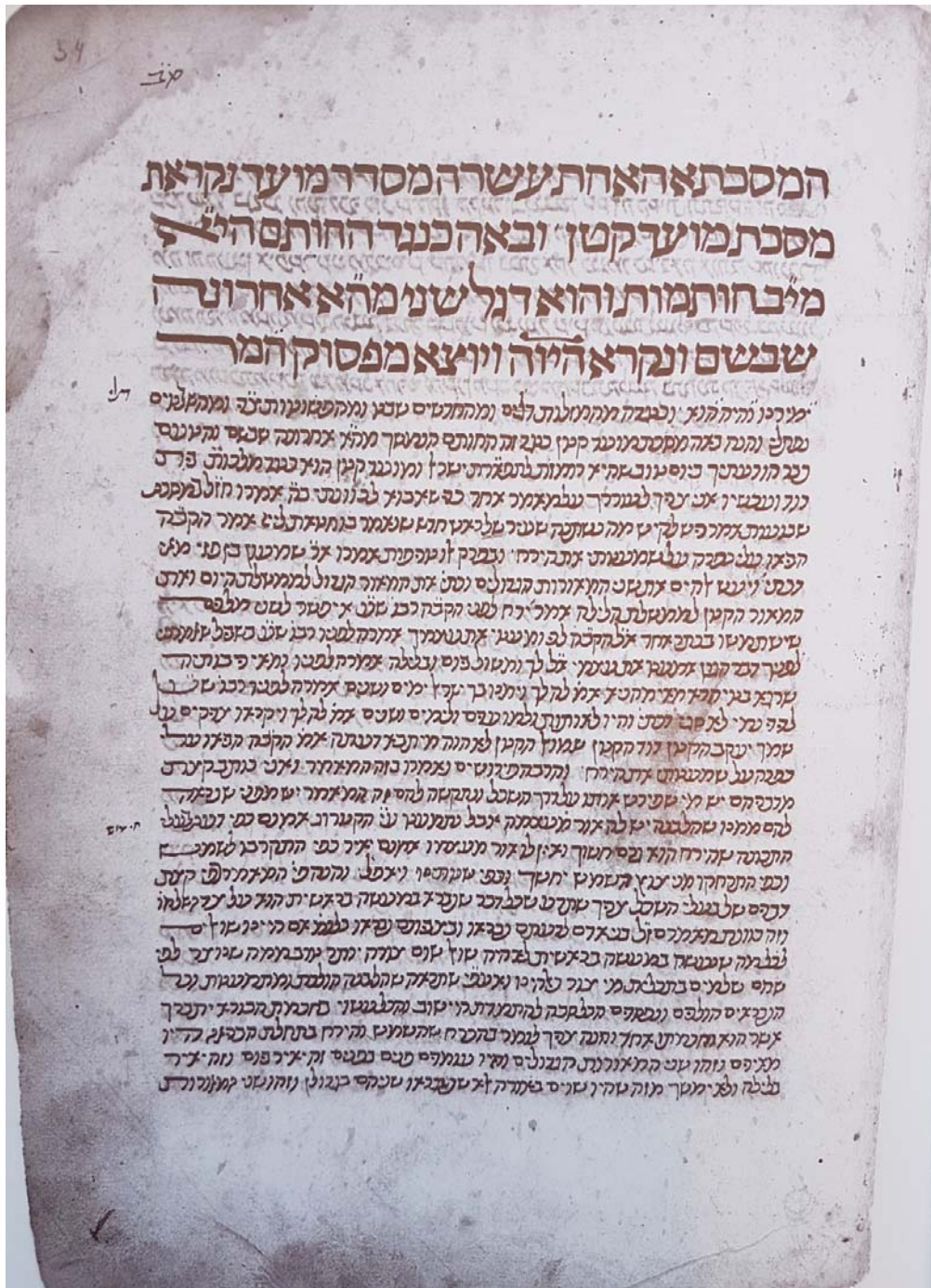
⁵³ יאיר בן שלום (עורך), אגודת אזוב, מאת רבינו יצחק בן ר' שלמה האזובי מו"צ בדושא שבקושטא, נתניה תשי"ע, עמ' נא-נב.

בפרשת תפילין שבספרו על התורה, שהוא מבוסס על גדולי הראשונים, ושילב בתוכו מספרות הזוהר וממדרשים נעלמים שקיבל מרביתו, הביא כמה רמזים וביאורים למצוות תפילין, ברם נידון דידן לא הזכיר. ולא אמנע מלצטט חידוש בדבריו: "ולזכרון בין עיניך – בשבת, שאין בו תפילין. והטעם שאין מניחין בשבת, מפני שהוא מנוחה, ותפילין זכר לעבודות, וזה לשון אמרם אין העבד יוצא בכבול שלו בשבת", ילקוט האזובי, ירושלים תשנ"ח, עמ' עה.

⁵⁴ משה אידל (מהדיר), מהדורת פקסמילית, צפנת פענח, ירושלים תשנ"א, דף 13 ע"ב.

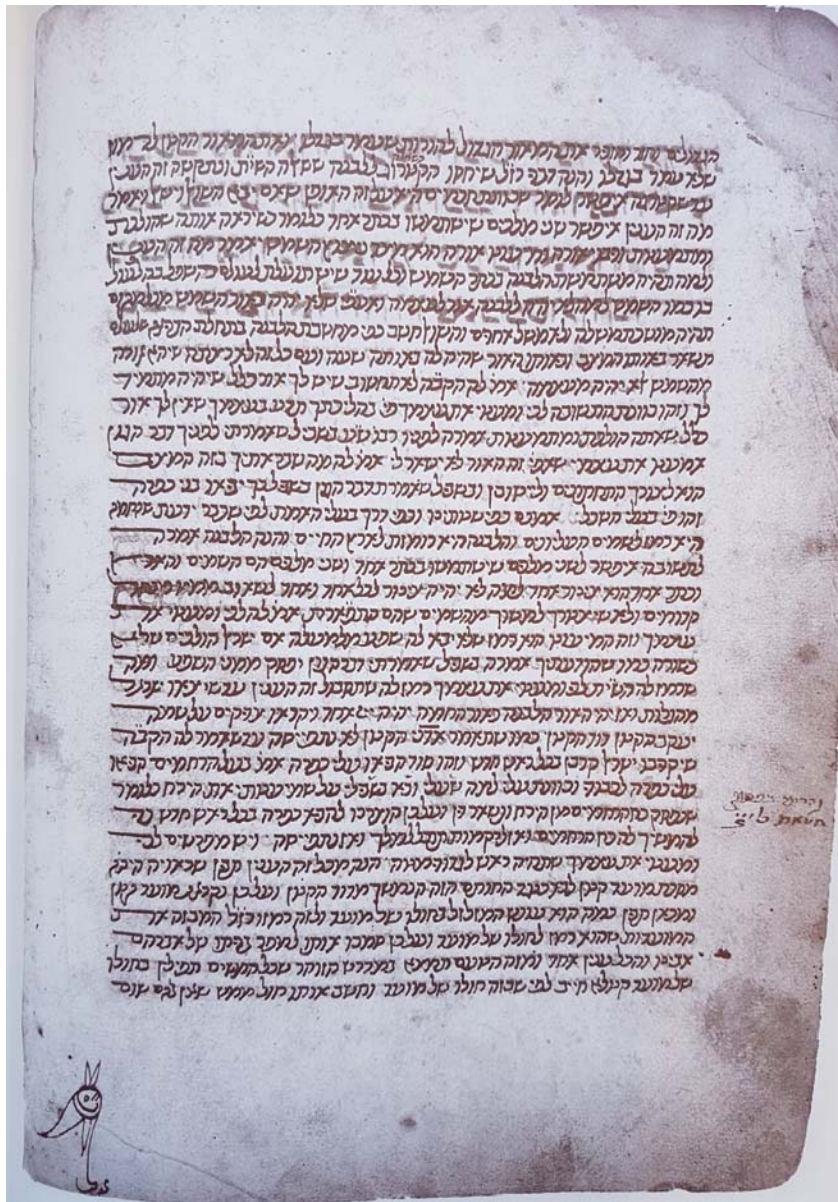
⁵⁵ שם, דף 54 ע"ב, וצילומו מצורף כאן.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשעז

כתב ידו של רבי יוסף ב"ר משה אלאשקר ממגורשי ספרד, ספרו צפנת פענח, המיועד לחבר את מסכתות הש"ס בחיבורי לולאות על פי קבלה: מסכת מועד קטן ובאה כנגד החותם היא מיב חותמות, והוא דגל שני מהא אחרונה שבשם הויה, ויוצא מפסוק 'המר ימירנו והיה הוא' (ויקרא כז לג). וכנגדה מהמזלות דלי ומהחדשים שבט, ומהפשוטות צדי ומהשבטים נפתלי:

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשעז

רבי יוסף אלאשקר מעתיק את לשון הזוהר

סגנון דומה לשל רבי יצחק קארו נמצא אצל בן דורו, הצעיר ממנו, רבי דוד בן זמרה המפורסם באלפי שו"ת הרדב"ז שלו, גם הוא מגולי ספרד ורבה של יהדות מצרים [רלי"ט - שלי"ד]⁵⁶ שנשאל ע"י תלמידו שראה את שתי ההנהגות בעירו, כשהמניע לכת השוללים הוא מתוך: "יראתם לעצמם לפי שנמצא כתוב

⁵⁶ נולד בספרד, לאחר הגירוש התיישב במצרים וישב על כס ההוראה במצרים קרוב לארבעים שנה. בשנת רע"ד נמנה עם חברי בית-דינו של הנגיד ר' יצחק שולאל. ר' יצחק עקריש שהיה בן-בית בבית הרדב"ז מעיד עליו "שהרביץ תורה וימלוך על מצרים מ' שנה ובירושלים ובצפת כעשרים שנה" (הקדמה לשלושה פירושים לשה"ש, שהובאו לדפוס על-ידו, קושטא שלי"ה). עם תלמידיו נמנו: ר' בצלאל אשכנזי, ר' יצחק לוריא (האר"י) ור' יעקב קאשטרו. אחרי שנת שכ"ד עבר מירושלים לצפת, שם ישב עד למותו ממגיפה שהשתוללה שם בשנת שלי"ג.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

בספרי הקבלה, שהמניח תפילין בחוה"מ נענש", ולא ידע היאך להכריע. תשובת הרב היא חד משמעית: 'לא להניח' בנימוק 'שב ואל תעשה': "כי ראיתי חכמי האמת מרחיקים זה מאוד". בהמשך מדגיש: למרות שנחלקו בכך גדולי הראשונים, ברם: "כיון שהיא פלוגתא, דברי הקבלה יכריעו ואתה אל תניח"⁵⁷.

הכרעתו של רבי יוסף קארו הכריע את הכף לטובת האוסרים. מרן **רבי יוסף קארו** [ספרד, רמ"ח – צפת, של"ה], למרות היותו בן לגולי ספרד, גדל רוב ימיו בארצות טורקיה, הוא עבר למצרים לזמן מוגבל ובסוף התיישב בצפת, שם יצא שמו לגדול הדור.

בביאורו הגדול לספר הטורים האריך בסוגיה זו, וגישתו דומה לגישת הרדב"ז. בראשית דבריו העתיק את מחלוקת הראשונים, כשהוא מסיים עם תשובת הרשב"א השולל הנחת תפילין. מכאן עובר לחידוש הזוהר, כשהוא מעיד על חכמי דור האחרון בספרד שהיטו את הכף לטובת הזוהר, ואלו דבריו: "ועכשיו נהגו כל בני ספרד שלא להניחם בחוה"מ, ושמעתי שמקודם היו מניחים כדברי הרא"ש"⁵⁸, ואחר כך מצאו שכתב רבי שמעון בן יוחאי במאמר אחד שאסור להניחם בחוה"מ, ועל פיו נמנעו מלהניחם בחוה"מ". בהמשך מציין שידיעה זו קיבל מאת דודו רבי יצחק קארו שערך אליו תשובה בנידון, וכפי שצויין כבר בראש הפרק, ומסיים בהעתקת לשון הזוהר בשלימותו, ומסיים בנימוק הכרעתו: "ומאחר שבתלמודא דידן⁵⁹ לא נתבאר דין זה בפירוש, מי יערב לבו⁶⁰ לגשת לעבור בקום ועשה על דברי רשב"י המפליג כל כך באיסור הנחתם".

כשננתח את סגנונו נבוא לידי מסקנה: שלמרות המנהג הקדום בספרד להניחם, ברם: א. היות ואין ראייה ברורה מהתלמוד. ב. בנוסף לכך ישנם שינויי מנהגים. ג. ולכן כובד המשקל של אזהרת רשב"י הטה את הכף. על תפיסתו זו חזר ב'כסף משנה' שלו: "מנהג העולם היה להניח, עד שבימי רבנן בתראי בספרד מצאו בספר הזוהר לשה"ש, שמי שמניח תפילין בחוה"מ **כמי שקוצץ בנטיעות**, ונמנעו מלהניחם עוד בחוה"מ", הרי שהוא מדגיש את החרדה מעוצמת אזהרת הזוהר.

⁵⁷ שו"ת הרדב"ז, ח"ד סי' ח.

⁵⁸ בביקורתו על מאמרו של כ"ץ מבקר אותו פרו' תא-שמע, בין השאר: "שכל גדולי ספרד, עד לימי הרא"ש ועד בכלל, הורו פה אחד שאין להניחם בחוה"מ, והרא"ש הוא ששינה את מנהג ספרד הקדמון ממנו ואילך, בכוח סמכותו האישית והציבורית הרחבה. הזוהר הולך אפוא בשיטה המקובלת על כל חכמי ספרד בזמנו, וקובע איסור על הנחת תפילין ברוח ההלכה הרווחת במקומו. ברור מעצמו כי הזוהר אינו פוסק ואינו מכריע בשום מחלוקת, אלא מבטא את אשר רווח היה בזמנו", כנסת מחקרים, ד, עמ' 312.

ודבריו אינם נכונים כלל וכלל, הרי מעצם השאלה לרשב"א מוכח שהיו שני מנהגים בספרד, ובפרט שהרשב"א מסיים את תשובתו וכן אנו נוהגים, ובפרט שהנוסח בתשובות המיוחסות: "וכן אני נוהג", הרי שבספרד עצמה אין נוהג אחד. כן נעלם לפנינו את לשון מרן בכס"מ: "**ומנהג העולם היה להניחם עד שבימי רבנן בתראי בספרד מצאו בספר הזוהר**...". הרי לנו דברים ברורים וקיימים שהמנהג הפשוט בספרד היה להניחם! [וכן כתב רבי יהושע בנבנשת, מחשובי חכמי קושטא, תלמיד מובהק למהרי"ט: אחרי בירור מעמיק בסוגיית ה'אות' בא לידי מסקנה שלכאורה חוה"מ חייב בתפילין, סיים: "אלא שאחר כך באו חכמי ספרד **ובטלו מנהג זה** ממה שמצאו בזוהר..."], שדה יהושע על ירושלמי, קושטא תכ"ב, ברכות פ"ב ה"ג, דף יב טו"א].

⁵⁹ הוא מודה שלפי הירושלמי יש להניחם, ויש כאן סתירה בין הזוהר לירושלמי!

⁶⁰ מקור הביטוי הוא בירמיהו (ל, כא): וְהָיָה אֲדִירוֹ מִמֶּנּוּ וּמִשׁׁ לוֹ מִקִּרְבוֹ יֵצֵא וְהִקְרַבְתִּיו וְנִגַּשׁ אֵלַי כִּי מִי הוּא זֶה עָרַב אֶת לְבוֹ לְנֶשׁׁ ת אֵלַי נָאִם יְהוָה. ונחלקו המפרשים בביאורו: רש"י ביאר שהוא מלשון עֲרַבְתָּ – היינו בטחון לפריעת חוב. ואילו ר"י קרא ור"ק ביארו מלשון עֲרִיבוּת [מתיקות]; כנראה שכוונת רש"י היא לביאורו של רש"י.

פרשת אמור - ל"ג בעומר תשע"ז

לא נתחווור לנו מנהג ילידי הארץ, וגם של המוסתערבים. מכל מקום משנדפס השו"ע נתפשטה הוראתו, מה עוד ששני האריות בלימוד הקבלה בצפת, הלא המה רבי משה קורדוביר⁶¹ ותלמידו הארז"ל⁶², גם הם לא הניחו תפילין, שוב לא היה מי שחלק עליה; וכמובן שלהם השפעה אדירה לחכמי המזרח בדורות הבאים.

יש להניח שמכאן ואילך הולך והוקבע מנהג אחיד בא"י ומצרים, לא להניחם⁶³, כולל בני אשכנז ואיטליה שישבו שם⁶⁴. ולא רק בא"י ובנותיה, אלא גם ברחבי האימפריה העות'מאנית החל להתפשט איסור הזוהר גם בקהילות האשכנזיות⁶⁵. אולם התפשטות דברי הזוהר גרמו לשורה של פולמוסים שהסעירו את רבני איטליה ופולין, ועל כך במאמרים הבאים עלינו לטובה בעזרת השוכן במרומים

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

⁶¹ אחת הסגולות להשגת רזין עילאין אצל מקובלי צפת הוא 'ענין הגרושים'. שורש הדבר הוא הזדהות עם השכינה שבגלות והליכה בעקבות רשב"י. ענין זה קיבל רמ"ק מרבו ר' שלמה אלקבץ וגם חזה מברשו, מנסיונו שלו, אור נערב, ח"ה פרק ב, דף לב ע"ב.

הגירוסים באו, לפרש פסוקים ועניינים שאינם מבוארים לעומקם בפשט. ספר הגירוסים כפי שהוא בידינו כלול בו מעשה הגירוסים שעשה הרמ"ק בחברת רבו זה והחברים, דבר יום ביומו, ושרד רק משנת שין ח'. בסעיף פה מתייחס רמ"ק לביאור דברי הזוהר, איך ליישם הלכה למעשה. "נשאל "ממקצת החברים" בענין אזהרת זוהר שה"ש, היות כי יו"ט הוא תפילין של ראש ואילו חו"ה הוא תפילין של יד, אם כן "היה מן הראוי שניח בחו"ה של ראש כדי שלא נפריד מפני שחו"ה הוא יד בפני עצמו בסוד המלכות... ולכן נניח של ראש, וביו"ט נניח של יד כדי להשלים הייחוד, ולמה לא נניח כדי שיהיו מצוים לנו יד וראש בבת אחת".

ותירצת בהקדם דברי הגמרא ששל יד אינו מעכב לשל ראש וכן הפוך, ומסביר שכן הוא גם על פי הכוונות: "וכן הענין בתפילין שבחו"ה ויו"ט כי יש יום ולילה בין בח"ה ובין ביו"ט נמצא ביד נכלל הראש ובראש נכלל היד, וא"כ נמצא שאין פירוד ח"ו... ולכן בחול כדי להמשיך אור הקדושה המתלבשת בחול במט"ט עלינו, אני מניחים תפילין, שהם דיוקנא דחותמא דמלכא שהוא הנקרא צורי' רצועות.. אבל בשבת אין אנו צריכים לענין זה, כי הדבר תלוי באמירה כעין זכרהו בכניסתו ואין אנו צריכים לתפילין שהם למטה במט"ט במעשה אלא בדיבור, כי בשבת נאסר המעשה ואין מעשה אלא בששת ימי המעשה, ולכן המגלה אור ע"י תפילין שהם חותם השעוה הוא קלנא וח"ו מערב חול בקודש וקודש בחול, ולכן: **אין ראוי להניח תפילין לא בשבת ולא ביו"ט ולא בחולו של מועד, אחר שהוא ג"כ נאסר במלאכה**", ספר גירושין, וינציה ש"ב, סעיף פה, עמודים לא ממוספרים; מהדורת ירושלים תשכ"ב, עמ' קיג, סוף הלשון פושר קצת. [עוד על הבדלי הכוונות של תפילין של ראש לתפילין של יד בסעיף צט].

⁶² הפלא שבכתבי האר"י לא מופיעה הסתייגות לתפילין, לא בהנחת תפילין וגם לא בכוונת החג, אלא, דרך אגב, בכוונות חזרת הש"ץ: ובי"קדושת חוה"מ למעלה מקדושת ר"ח, כי ר"ח נתחדש ראשה בלבד, לעלות למעלה ממקום אצילותה, ולפיכך נקרא ר"ח. ובחוה"מ, ראשה במקום גבוה בחיק אביהם, והזרועות והגוף במקום הראש, ונה"י במקום הזרועות והגוף, ולפיכך אין מניחין תפילין בחו"ה כלל. משא"כ בר"ח שמסירים אותם במוסף לבד, כי אז נגלה עליה שפע עתיקא", שער הכוונות ענין חזרת העמידה, דרוש ב, עמ' רנז. ועיין שעה"כ ענין ר"ח, עמ' קכ. לשון דומה נמצאת בהעתקת רבי יעקב צמח, בספרו זר זהב, ירושלים תשע"ג, סי' לא.

⁶³ וכן כתב רבי אברהם אזולאי מחברון [ש"ל – ת"ד]: "ועכשיו כל בני ספרד נהגו שלא להניחם", הגהותיו ללבוש, מהדורת מכון זכרון אהרן, וכמובן שהעתיק את לשון הבי"י. רבי משה בן חביב – שכינה כיראשון לציון בין השנים תמט-תנ"ז, המפורססן בחיבורו 'גט פשוט'; בביאורו לדברי ירושלמי 'פרט לשבתות ויו"ט' כתב: "שכולם אות, לאו משום שאסור בעשיית מלאכה, שהרי חול המועד מותר בעשיית מלאכה, ולא הוי זמן תפילין. אלא משום שיש אות בפסח שאסור באכילת חמץ, ובסוכות שחייב בסוכות", פני משה, מכון ירושלים תשנ"ד, עמ' כה.

⁶⁴ רהיטות לשון מהרש"ל בסי' צח: "ואף שבני ארץ ישראל אינן מניחים תפילין כלל בחוה"מ...".

⁶⁵ רבי בנימין ב"ר מאיר הלוי, מחזור 'מעגלי צדק', מנהג קהלת האשכנזים בסלוניקי, דיני חוה"מ פסח, דף ק ע"א: "בקצת מקומות נהגו להניח תפילין, אבל אין מברכין עליהם. ובאלו המקומות נהגו על פי הזוהר שלא להניחם כלל".

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת מטות ומסעי תשעו

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחולו של מועד

(מאמר ג)

רבני ביזנטיון מוחים נגד חדירת הנהגת המקובלים

בגיליונות הקודמים הובהרו בצורה מקיפה שלל שיטות הראשונים, והנהגותיהם, ולעומתם דעת הזוהר האוסר להניחם בחוה"מ, וחדירתו אל תוך ספרות מקובלי ספרד. בגיליונות הבאים, נתאר בעז"ה את חדירת דעת המקובלים, שגרמה לזעזועים בממדים גדולים, עד כדי ערעור ביסודות מרקם הקהילות. מכל המדינות והקהילות שבפזורה, איטליה ובנותיה היא המדינה בה מצאנו שחידוש הזוהר האוסר הנחת תפילין בחוה"מ גרמה לסערה הלכתית. נעבור על שאר המדינות וניווכח שגם החכמים שהיו אמונים על ברכי הקבלה והחשיבו את חדירתה גם לעולם המעשה, לא דנו בסוגיה זו, עובדה המוכיחה שדעת הזוהר טרם החלה להתפשט.

בספרד לא מצאנו אזכור על כך: הרמב"ן בכתביו המרובים, והן בכתבי תלמידיו הרבים, אף שהעלו בכתביהם הנהגות קבליות שונות, ברם, מסוגיית תפילין בחוה"מ התעלמו לגמרי. הרשב"א שלו חלק בהטיית הכף במנהג הספרדי, למרות שהיה אמון על ברכי הקבלה, ובכתביו מופיעים ביאורים למצוות ולמקרא והלכה על ה'קבלה', לא הזכיר את דעת המקובלים לגבי הנחת תפילין בחוה"מ. הוא הדין לגבי תלמידו הריטב"א, שסודות התורה מפוזרים בכתביו, לא הזכיר את איסור הנחת תפילין. חסרון הזוהר בולט גם בדורות מאורחים יותר: אצל הריב"ש שהיה ראש הרבנים בספרד ועם גזירת קנ"א עקר לאלג'יר, גם הוא לא הזכיר זאת, ונלווה אליו ידידו התשב"ץ וצאצאיו אחריו שהיו ראש המדברים בצפון-אפריקה, שהקבלה נחשב בעיניהם 'כחכמת אמת'¹, ומשלבים דברי קבלה בהלכה, גם הם לא הזכירו זאת.

הפלא הוא על 'קובץ תשובות קבליות' המיוחס לר' יוסף גייקטילה, המכיל תשע תשובות בהנהגות קבליות, שבמאמרינו על עיטוף בטלית בלילה², העלינו שנכתב ונערך בשנת ר' לערך, על ידי מקובל אנונימי שבכוונתו להחדיר הנהגת קבליות במרחב הציבורי. כמה מסעיפיו מיוסדים על דברי הזוהר, ביניהם בהלכות תפילין³, ואילו סוגיית חוה"מ – אינה מוזכרת!

הוויכוח הראשון על אימוץ דעת הזוהר, **עוד לפני הדפסת הזוהר**, התרחש בקושטא, אצל עדת הרומאניוטים, הדומה לביזנטי-יווני שמקורו באיטליה ואשכנז⁴, קהילות יוון קדומות הן וימיהן כימי הפזורה היהודית⁵

¹ ראה משה חלמיש, הקבלה הצפון אפריקה למן המאה הטי"ז, תל אביב תשס"א, עמ' 58.

² גולדהבר, 'בירור היתר התעטפות בטלית בתפילת לילי שבתות ומועדות', חצי גבורים, ז (אלול תשע"ד), עמ' רמ-רנ.

³ לדוגמת: הוצאת התפילין מתיקן לפני הנחתן, הנחת של יד מיושב, חליצת תפילין במוסף של ר"ח.

⁴ על השפעת מסורת אשכנז על יהדות ביזנטיון, אצל: ישראל תא-שמע, 'הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון לאשכנז', כנסת מחקרים, ירושלים תש"ע, כרך ג, עמ' 177-187; הנ"ל: 'לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד', שם, עמ' 202-217.

על ראשיתה של התפשטות הקבלה בביזנטיון, אצל פרו' מ. אידל, כת"ע 'קבלה' 18 (תשס"ח), עמ' 197-227; אפרים גוטליב, 'ויכוח הגלגול בקנדיאה' [בשנת רכ"ו], מחקרים בספרות הקבלה, תל אביב תשל"ו, עמ' 170-194.

הויכוח נמצא בכתבי רבי אליהו מזרחי ראש הרבנים של תורכיה. הוא חי בקושטא, תלמידו של רבי אליהו הלוי הזקן, ואחרי פטירת רבי משה קפסאלי, בשנת רנ"ה⁶, התמנה לראש הרבנים לתורכיה. מעשרות תשובותיו שהשיב לשואליו, רק שניים מהן עוסקות - בארוכה - בענייני קבלה. ולדאבון לב, מזכרם לא נותר כמעט כלום. במאמרו על השפעת הזוהר על הב"י, מוכיח פרוי ישראל תא-שמע, מתוך רשימה רחבה של חכמי יוון – משנת ק"ן ואילך – ששילבו קטעי הזוהר להלכה למעשה, רובם המכריע של כתבי חכמי האיטליה לא שרדו, אולם מהמעט ששרדו לנו מתוודעים

כדי להבין את ייחודה של התפשטות הזוהר באיי יוון, מן הצורך להקדים נתון חשוב: בין חכמי אשכנז לא היה הזוהר ידוע עד שנת ר"ס לערך. בספרד החלו חכמיה בשנת ס' לערך להביא ציטטות מהזוהר, אולם לא שילבו אותו בספרי הפסק. האזור היחיד שהחל להשתמש עם הזוהר כ"ספר הלכתי", הוא בני יוון, אנשי רומניה, 'הרומאניוטים', קהל גדול וחשוב באותם ימים, שמשנת ק"נ שנתחברו, כנראה, בביזנטיון. ולא רק זאת, אלא שרובם המכריע של כת"י הזוהרים שהועתקו וחוברו לפני הגירוש, הופקו בביזאנטיון⁷! מכל זה מעלה תא-שמע הוכחה שרבי יוסף קארו שהחל כתיבת ה'בית-יוסף' בתורכיה ועסק בחיבורו כעשרים שנה, הושפע רבות מתפיסה זו של שילוב הזוהר בפסקי הלכה.

מאיך השפעת מגורשי ספרד בתפוצותיהם בקהילות יוון, והקמת המרכזים הגדולים, בייחוד בממלכה התורכית ובראש ובראשונה בשלונקי, גרמה להתפשטות הנהגות הזוהריים. כנראה, שוויכוח שיתבאר בגיליון הנוכחי, נגרם עקב השפעת המגורשים.

בסימנים א-ב התבקש ר' אליהו לחוות דעתו בשאלת מנהג חזרת ג' התיבות האחרונות בק"ש, כדי להשלים

⁵ קהילות ביזנטיון – יוון הינה מהעתיקות בישראל, ראה: Steven Bowman, *The Jews of Byzantium: 1204-1453*; Eli. Kohen. *History of the Byzantine*; R. Bonfil (Edit.) *Jews in Byzantium*. Leiden 2012; Albama, 1985; *Jews, Maryland* 2007; צבי אנקורי, יהדות ויונות נוצרית, תל אביב תשמ"ד. ש"ד גויטיין, 'עדויות קדומות מן הגניזה על קהילת שאלוניקי', ספונות, ספר יוון כרך א, תשל"א, עמ' ט-לד.

⁶ בדומה לר' אליהו, ר' משה למשפחת קפסאלי, מהמשפחות הוותיקות ביוון, תלמידים של ישיבות אשכנז וצרפת, יצא מחוץ לגבולות קנדיאה ושימש ברבנות בקושטא תחת השלטון הביזאנטי. בשנת ר"ג, עם הכיבוש התורכי, נמתנה לרב-ראשי לכל יהודי הממלכה התורכית, ועמד במשרתו הרמה יותר מיוכל שנים, ראה מ. בניהו, סדר אליהו זוטא, תל אביב תשמ"ג, כרך ג.

לגבי התפשטות הזוהר בקנדיאה, מן העניין לציין שהתפשט בה עוד לפני עריכתו והדפסתו: רבי אלקנה קפסאלי היה בן-אחיו ותלמידו של ר' משה. בנו רבי אליהו (השני) נולד בשנת ר"ג לערך, ומקנדיאה נדד ללמוד תורה לפאדובה לישיבת מהר"י מינץ, כן קיבל תורה מגדולי אשכנז באיטליה. מלבד חכמי האשכנזים שעל ברכיהם חונך משחר נעוריו ועד עמדו על דעתו, הושפע ר' אליהו גם מתורתם של חכמי ספרד בני דור הגירוש שנפוצו בימיו על פני הממלכה התורכית. בשנת רע"ד עזב את ונציה וחזר למקום הולדתו קאנדיאה, שם התמנה לראש-הקהל. בשנת רפ"ח מונה לכהן כרב כולל של כל קהילות קנדיאה, בה כיהן בגאון עד לפטירתו בשנת שט"ו.

לאחרונה פורסם לראשונה ספרו של רבי אליהו 'מאה שערים' על מצוות כבוד אב ואם, בלול באגדה ודרוש. מתוך עיון בדפי הספר אנו מבחינים שהיה בעל השכלה כללית רחבה, ושהחזיק ברשותו ספרייה גדולה וענפה בה היו בין השאר כתבי-יד נדירים. בין השאר היו תחת ידיו ספרי זוהרים שונים, כולל כתבים שאינם במהדורות ספרי הזוהר שלפנינו, מאה שערים, ירושלים תשס"א, עמ' עא, צח, קצד, ר, ריט, רנ, שיז-שיט, שכח, שלא, שלח-שלט, שמב, שצד, תלג, תמו. ואכן לפי מחקר של עריכת כתבי הזוהרים, העלו כי כל המסורות המקיפות הקדומות ביותר שנתמרו ממנו, נעשה בביזאנטיון, ומהם בקאנדיאה, ישראל תא-שמע, רבי יוסף קארו בין אשכנז וספרד, תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 170-153.

⁷ בעבודתו המקיפה על התגבשות ועריכת כתבי הזוהר, מצביע פרוי בועז הוס למספר הכת"י של האסופה הזוהרית ממאות ה-15-14, שנתרו והגיעו לידינו, רובם ככולם הם מביזאנטיון, כזוהר הרקיע, ירושלים תשס"ח, עמ' 108-102.

פרשת מטות ומסעי תשעו

מניין רמ"ח תיבות, מנהג שמקורו בזהר, במדרש הנעלם לרות⁸, מנהג שיחידים בעירו הנהיגוהו⁹. מיחידים אלו היו שרצו לכפות על הציבור לקבל את הנהגת המקובלים.

רבי אליהו התעמק בסוגיה זו לאורכה ולרוחבה, פלפל רבות הן בשיטת בעלי ההלכה, והן בגרסאות השונות וחילוקי מנהגים אצל המקובלים, אולם לדעתו דעת בעלי ההלכה מכריעה, שאילולי היינו אמונים לקבל את דעתם, למה לא שמענו על כך עד כה, מכאן ראייה שאפילו לדעת המקובלים, אין לכפות את דעתם על הקהל; והקבלה יאה ליודעי חן, שלהן נגלו צפונותיה ורזיה והיא עניין לפרט ולא לציבור. ונימוקו עמו: הוא רואה את דברי המקובלים כרמזים נסתרים לעומות עליונים. והוא מסיק מכך, שאי אפשר לכלל ישראל ללמוד הלכה מן הקבלה: "כל דבר שלא הוזכר לא בתלמוד בבלי ולא בתלמוד ירושלמי ולא דברו בו הפוסקים אשר מפייהם אנו חיים ועליהם אנו סומכים כל ענייני הדת בכלל, אין אנו יכולים להכריח בו, אע"פ שבעלי קבלה דברו בו, מפני שדבריהם אינם [אלא] על צד הרמז שמרמזים הם לעצמם שהיו בקיאים על זה. אבל בזמנינו זה שבעוונות הרבים אין אנו מכוונים בתפילתינו להרמיז במה שראוי להרמיז, והלוואי שהיינו מכוונים על פי פשט [...] אין אנו יכולים להכריח העם מהדברים הרמזים לעליונים. ולא שמענו בזמנינו לשום אחד מבעלי הקבלה הגדולים והמפורסמים שיכריחו את העם באותן הדברים הרמזים לבעלי הקבלה לדברים עליונים כשלא דברו בם חכמי התלמוד והפוסקים הבאים אחריהם"¹⁰.

למרות תשובתו הארוכה והמנומקת ופסקו החד-משמעית, הוויכוח נמשך בעקבות התערורותו של חכם שאלוניקאי שלא נח, ושאלה בפיו, למרות הכרעתו: האם הש"ץ רשאי לחזור על מילת 'אמת' פעמיים. על כך כבר שינה רא"ם את פרשנותו, והן לדעת בעלי ההלכה אין כאן מקום למנוע אותם, וכל שכן לדעות המקובלים.

הכרעתו זו העלה את חמתם של שנים מתלמידיו, כשאחד מהם מביא ראייה על איסור שינוי המנהגים, מסוגיה שלנו. הראשון הוא רבי אליה ב"ר בנימין הלוי רבו של קהל רומניא¹¹, ומחבר שו"ת 'זקן אהרן', התבקש מאת רבו לברר את הסוגיא. הוא מנסה להיתלות באי-הבהירות של הבנת תורת הקבלה כתירוץ בפני אי-תקיפותה של הקבלה בעולם המעשה: "לבקשת הרב יצ"ו נדרשתי לחוות דעי אף אני, שאע"פ שמנהג מבטל הלכה וכמה דברים הניחו החכמים דלא כהלכתא כדי שלא לבטל המנהג, כל שכן בדברי חכמי הקבלה, אשר חכמתם בזמנינו מציאותה קשה, ואין אדם יכול לרדת לסוף דעתם, ואין כח באדם לבטל מנהג או הלכה ע"פ גזירתם".

⁸ השלמת שלוש תיבות החלה כבר בראשית תקופת ראשוני אשכנז וצרפת, אבל לספרד לא חדר עד תקופת הרז"ה. בעל 'המאורי' שיצא מספרד לשיבות לונדל, קלט משם כמה ממנהגיה. ובחזרתו לספרד (גירונה) בשנת תתק"מ לערך, הנהיג את מנהג 'החזרה'. אולם כעבור ששים שנה, בהתחלת האלף השישי, ביטלו הרמב"ן בסיועו של הרמ"ה, והחזיר את מורשת ספרד הקדומה, בכך שהוא חששו משום הפסק. במדרש הנעלם לרות (דף עז טו"ד) וכן בתקו"ז, תי"א, העלו פתרון לחשש ההפסק, שהש"ץ יחזור על ג' תיבות האחרונות של ק"ש. עם פרסום פתרון הזוהר, התפשטה הנהגה זו, וגרמה לפולמוסים רבים

⁹ על התפשטות מנהג חזרת התיבות, אנו למדים ממבואותיו בספרים: הקנה, מהדורת ירושלים תשנ"ח, עמ' כט: 'תקנו חז"ל [!] לחזור ש"ץ אני ה' אלהיכם'; וספר הפליאה, קאריץ תרמ"ג, דף ל ע"ב, וכידוע ששני ספרים אלו נתחברו בבזיאנטיון. מחבר נוסף ביזיאנטני המזכיר זאת הינו: רבי יצחק ב"ר אליהו שני, בספרו 'מאה שערים', שלוניקי ש"ג, שער שני: "ומצאתי בספר הקדוש של קנה בן קנה שצריך ש"ץ לחזור ג' תיבות".

¹⁰ שו"ת הרא"ם, סי' א, דף יא א-ב.

¹¹ למד גם אצל רבי משה קפשאל.

פרשת מטות ומסעי תשעו

את סברתו זו מאשש ר' אליהו מסוגיה שלנו: "וכבר ידוע שהנחת תפילין בחוה"מ כתוב בספר הזוהר שהוא אסור, ומאן דמנח להו מדחי חותמא דמלכא עילאה דשרא עלן בגין דיוקנא דאינון עבדין [...] ועכ"ז לא מצינו הפוסקים אסרו זה מצד דברי רשב"י"¹². ואילו התלמיד השני הלא הוא רבי תם יחיא, מח"ס שו"ת אהלי תם, הוא קיצוני לאין-ערוך, לדעתו מעורבותם של המקובלים במעמד ההלכה, גורמת נזק בשמירת ההלכה ובקיומה, ויש להילחם בכך עד חרמה¹³.

כנראה, שברבות השנים 'התרכך' ר' אליהו, ושינה דעתו, כנראה בהשפעת כמה מספרי היסוד של המקובלים. על לימודו בספרות זו וקבלת מנהגם הוא מעיד על עצמו. הוא נשאל ע"י רבי יעקב מים שחכם אחד הנהיג בקהלו שהעולה לתורה לא יקרא כלל, אלא ישתוק, וזאת בעקבות הנאמר בזוהר בשם רשב"י. רבי אליהו הלוי יצא בתקיפות נגד חכם זה: "הנה האיש הזה ימחול על חכמתו כי אין חכמה ואין תבונה. וכערוה זו ששנה דלא כהלכתא ודינא דתלי תניא בדלא תניא". לעומתו, מתנה ר' אליהו מתי לקבל הנהגות קבליות ואימתי לדחות. הכלל הוא במקום שהוא מופיע בספרי המקובלים המפורסמים, אז, ורק אז, מן הנכון לאמצם.

"פוסק או מקובל כבעל שערי אורה וריקנטי ובעל המערכת וחכמים אחרים מקובלים, והמה חכמים מחוכמים, לא נתעורר מהם שום אחד [להביא דברי זוהר אלה] וכמו שכתבו בענין תפילין של ראש ושל יד, וכן בלבישתם ביו"ט וח"ה ובענין ב' תפילות"¹⁴, וכמה דברים שכתבו מצד החכמה, זולת מה שפסקו הפוסקים על פי תלמוד ערוך¹⁵, וממשיך ר' אליהו שעל כורחך יש לפרש את הזוהר באופן שונה. אין ספק שכוונתו לתפילה של יד בישיבה ואי הנחתם בחה"מ.

ספרד

מיוון נדרים לספרד. פנינה יקרה טמונה בכתבי ר' יהודה [ב"ר אברהם] כלץ [ש"ל-ש"פ]¹⁶, בספרו על הלכות גיטין שנותר עדיין בכתובים, הוסיף ראשי פרקים לתשובה עתיקה שהייתה תחת-ידו. תשובה ששלחו חכמי תלמסאן שבאלגיר לקהל תוואת. החתומים הם חכמים ממגורשי ספרד ופורטוגל. ראשון החותמים היה זקנו רבי יהודה [ב"ר שלמה] כלץ [הראשון], ארץ מולדתו היתה קאשטיליה, שם הרביץ תורה לרבים. בשנת רמ"ו עזב את ספרד ועבר להוניין שעל החוף הצפון-אפריקאי, ואף כאן הוא ממשיך בעיסוק ההוראה. בין תלמידיו נמנה ר' עלאל ב"ר יוסף ו' סידון, המבקש את רבו לעבור לביתו אשר בתלמסאן. אליו מיוחס כמה ספרים, ובתוכם 'ספר המוסר'.

¹² שם, דף יב ע"א.

¹³ שם. מעניין שבתשובה אחרת מקבל רבי תם מאמר הזוהר [!] הוא נשאל לגבי קבורת הרוגים ביו"ט שני, עובדא שנחלקו בה חכמי העיר הגדולה 'ברוסה'. ר' תם תמך בדעתם של המחמירים. בין השאר סמך על אזהרת הזוהר: "וגם שמעתם שחכמי מדרש הנעלם מחמירים באיסור עשיית מלאכה בחוה"מ, ודברי האוסרים יש להם סעד הרבה בישוב בסוגיות...". תמת ישרים, וונציה שפ"ב, סי' קד, דף נה טו"ד. אין בספרי הזוהר שלפנינו התייחסות למלאכה בחוה"מ; האם נוכל לשער שלמד זאת מאיסור הנחת תפילין!?

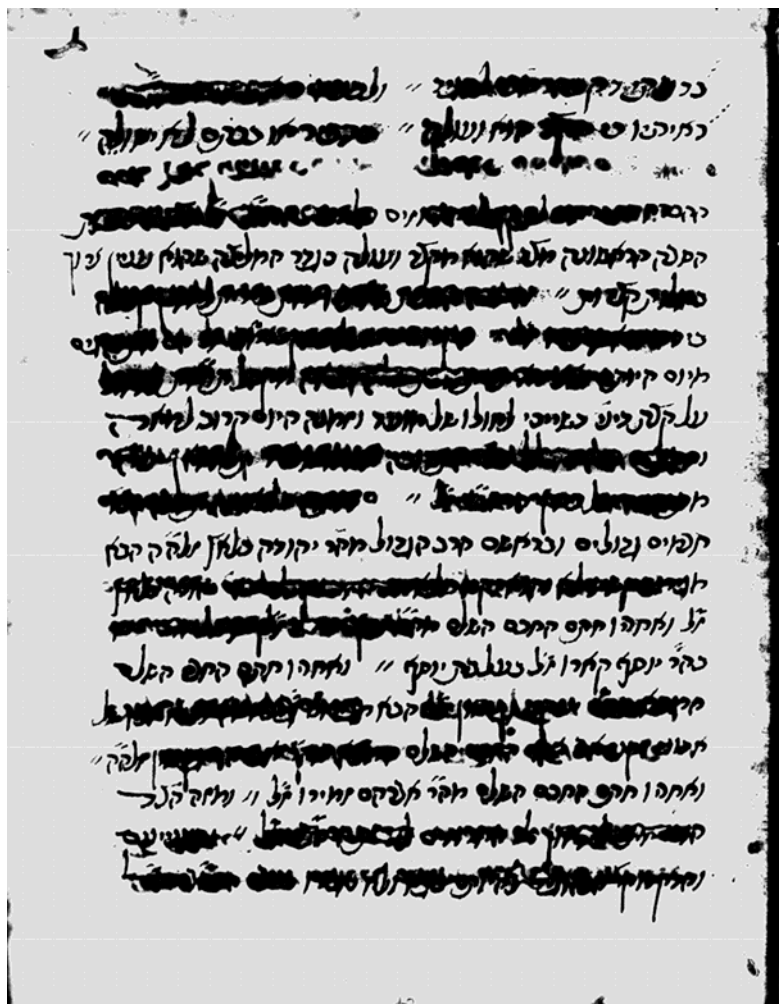
¹⁴ אולי כוונתו לשתי ברכות.

¹⁵ שו"ת זקן אהרן, קושטא תצ"ד, סי' ס, דף מז טו"א.

¹⁶ תלמידו של רבי שלמה דוראן. כתבים רבים השאיר אחריו וכולם מחכים לגואל, עליהם במאמרו של הרב ש"ז הבלין, 'לתולדות משפחת אלכלץ', קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 648-656.

פרשת מטות ומסעי תשעו

"ואני ראיתי תשובה שאלה מקהל תוא"ת לשאול על קצתם דינים דשייכי לחולו של מועד, וזמנם היה קרוב למאה וחמישים שנה ומכלל דברי התשובה אמרו שעיר תלמסאן יע"ה מתנהגים על פסקי הרמב"ם ז"ל. וחתום על אותה תשובה: חכמים גדולים, ובראשם הרב הגדול מה"ר יהודה כלץ הבא מגירוש קאסטיליא והוא זקנו של אדוני החכם השלם מה"ר יהודה כלץ. ואחריו חתם החכם השלם מה"ר יעקב בירב, רבו של מורינו ר' יוסף קארו, ואחריו חתם החכם השלם הרופא מה"ר יעקב גבישון הבא מגירוש גראנטה, והוא אביו של אדוני זקני, אבי אמי החכם השלם הרופא מה"ר אברהם גאבישון¹⁷, ואחריו חתם החכם השלם כה"ר אברהם זמירו¹⁸. סביר להניח שהשאלה הסתובבה סביב הנחת תפילין בחוה"מ.

כתב ידו של רבי יהודה כלץ [השלישי]. בו הוא מעתיק שאלת מגורשי ספרד על חול המועד

¹⁷ מחבר ספר 'עומר השכחה'

¹⁸ כת"י ששון 688 (סרט 9219), עמ' 110; הועתק מכת"י ביכרם חמדי, ג, עמ' 112.

פרשת מטות ומסעי תשעו

מפת איטליה-יוון

השפעת הזוהר כפי שהיא משתקפת בסידורים ומחזורים

על מנת לעמוד על השינוי הדרסטי שהתרחש בשנים אלו באזור, שומה עלינו לבדוק אצל הסידורים והמחזורים, המשקפים, לרוב, את הנוהג הרווח.

בסידורים הראשונים, בכת"י, אין אזכור לסוגיה זו, לא בנוסח ספרד ולא בשל אשכנז. והפלא, שגם בסידורים הראשונים שפירושם הוא על דרך הקבלה, ואתה מוצא דינים בקצרה, וגם אם יש בהם מן הקבלה, אינו אלא מעט מזעיר, אין אתה מוצא דבר על כך: לדוגמת מחזורים מנהג אשכנז ובני רומה שנדפסו באיטליה ומחוצה לה ובהם כלולים דינים, לא בדפוסי העריסה ולא אלה שנדפסו גם שני דורות אחר-כך¹⁹. אף ב'תפילות מכל השנה עם כמה פירושים' שיש בהם זיקה לקבלה שהדפיס ר' נתנאל ב"ר פרץ חלפן בטרין רפ"ה, אין דבר על כך.

המנהג המקורי והעתיק ביותר ביוון היה מנהג בני רומניא.

למן דפוסי העריסה לא נזכר דבר מעניין זה אלא בהכללה: "יום ראשון של חולו של מועד מתפללים ככל ימות השנה", ובעקבות זאת בכל המחזורים עד למאוחרים.

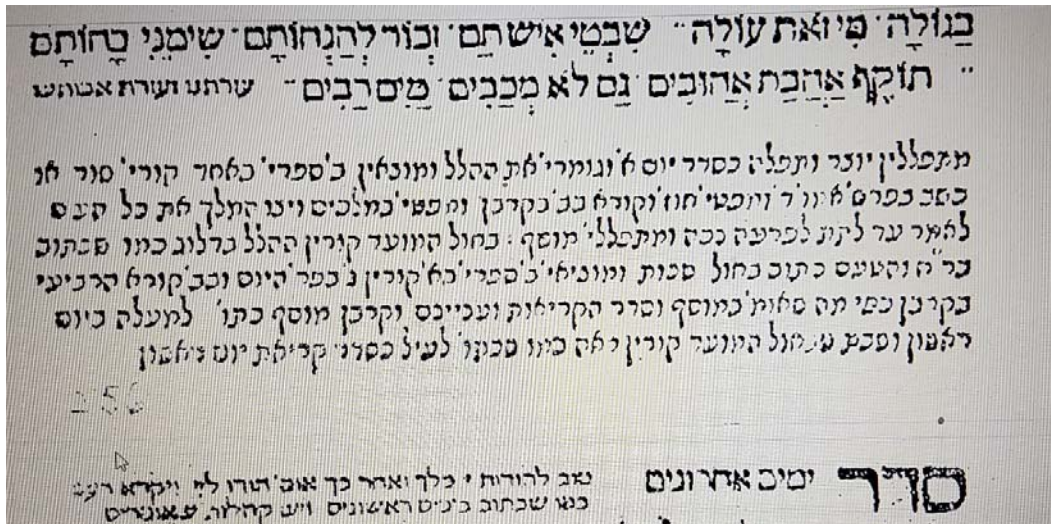
מנהג רומניא, ששורשיו מקדמת דנא, כמעט שאינו ידוע ברבים, ונדפסו ממנו אך ורק שלוש מהדורות בפער של חמישים שנה.

מהדורה הראשונה נדפסה על ידי רבי אליהו ב"ר בנימין הלוי, הנזכר לעיל, מבית דינו של הרא"ם, בקושטא בשנת ר"ע. מהדורה זו יקרה עד מאוד, ונותר ממנה עותק אחד בעולם, הנמצא בגנזי הבודיליאנה באוכספורד.

¹⁹ סדור תפלות השנה למנהג רומניא, קושטא רע"א, נותרו הדפים של הנהגת חוה"מ, ולא פורט לגבי תפילין.

פרשת מטות ומסעי תשעו

צילום ממנו לא הגיע לספרייה הלאומית, אולם הצלחתי לקבל צילום ממנו. קטע הנהגות של חוה"מ הוא קצר ביותר, ומתייחס אך ורק לסדר התפלה שבהם.

מחזור הראשון של מנהג רומניא, עותק יחיד בעולם, שנת רע

המחזור השני הוא חש"ד, נדפס בוונציה "סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, נדפס במצוות ר' אברהם בן הנשיא והנעלה ר' יוי"ט ירושלמי יצ"ו"²⁰, ומשערים שנדפס בשנת רפ"ג. לאחריו: קושטא של"ד (סרט 2466), לאחריו נדפס בוונציה בשנת שמ"ו: סדר תפלות כמנהג ק"ק רומניא, אבל רק תפלת חול ושבת. כעבור שנה נדפס שוב: וונציה שמ"ז R 55 A 1660, לאחריו וונציה שני"ט, מחזור נוסח אשכנז לכל השנה, כולן בדיוק כאותה מתכונת, ללא פירוט רחב של הלכות, וללא יחס לתפילין.

לעומתן, בשלוניקי היה קהל קטן של אשכנזים²¹, וגם המה ראו לנכון להדפיס מחזור מיוחד משלהם. מהדיר המחזור היה מנהיגו הרוחני של הקהל, ר' בנימין ב"ר מאיר הלוי אשכנזי²². ר' בנימין הוסיף דיני והנהגות התפילה ודיני חגים ותעניות לצורך בני קהלו 'ק"ק אשכנזים בשלוניקי', כשבסיס המנהגים הינו מנהג האשכנזים שבאיטליה לכל פרטיו. כמו כן, עיטר אותו עם פירוש חשוב לרוב פיוטי המחזור. המחזור נדפס בלי שער, בשנת ש"י לערך, ובהנהגות לחול המועד פסח כתב בזה הלשון: "בקצת מקומו נהגו להניח תפילין, אבל אין מברכין עליהם. ובאלו המקומות נהגו על פי הזוהר שלא להניחם כלל". כמתכונת מחזור זה, נדפס שוב שם במחזור בסביונטה-וקרימונה בשנת שי"ז, והוא מהדורה שנייה של המחזור, וניתן לו שם 'מעגלי צדק'²³, וכן במחזור אשכנזים וונציה שכ"ט²⁴. רבי יוחנן טריוויש מפרש הנודע של מחזור מנהג בני רומא, שיד היתה

²⁰ ר' אברהם היה מחכמי קושטא ובעזרתו יצא שם בשנת רע"ב "מדרש רבות שעל התורה".

²¹ האשכנזים קדמו להתיישב בשלוניקי, ראה שו"ת מהרשד"ם, יו"ד סי' מב.

²² אביו ר' מאיר ב"ר שמעון הלוי, נפטר בשלוניקי ב-רע"ט.

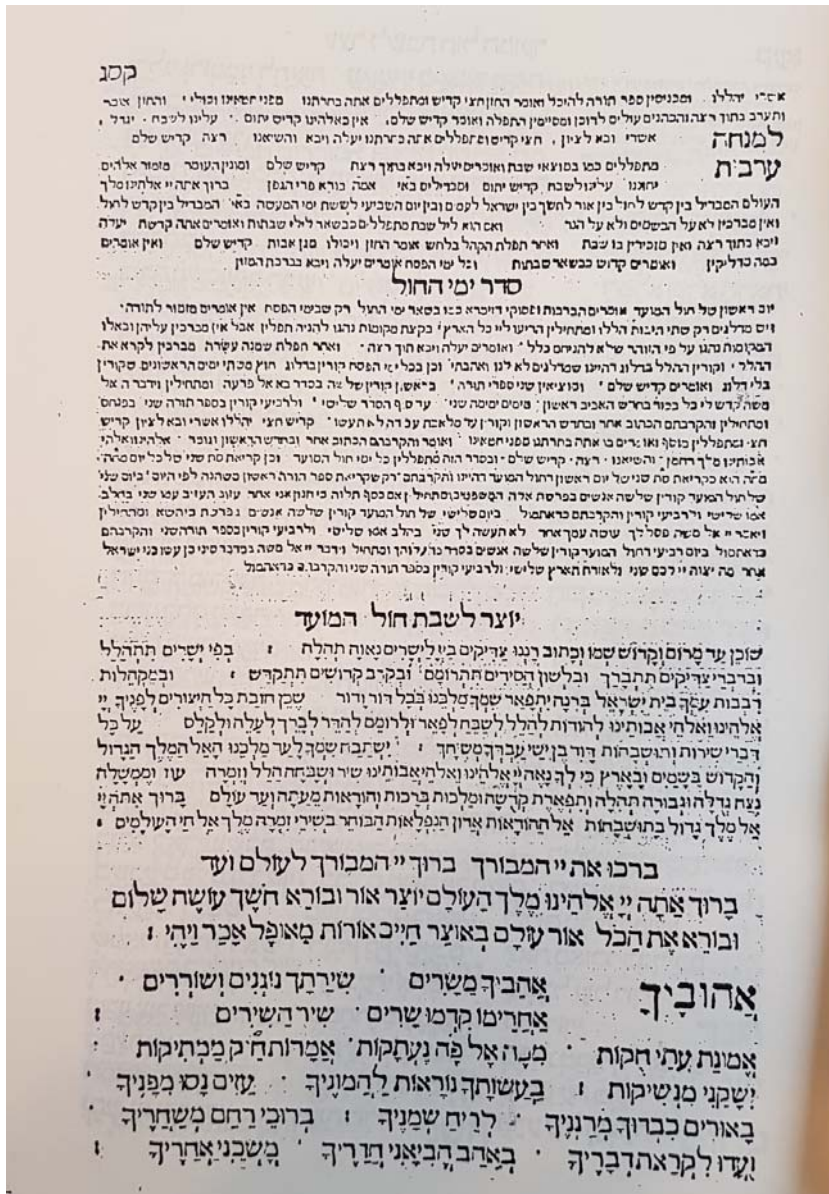
²³ על עריכתם של שני מחזורים חשובים אלה, ראה: מ. בניחו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, עמ' 141-178.

²⁴ מחזור מכל השנה כמנהג קהלות קדש אשכנז. וינציאה שכ"ח, באוקס Opp fol 1197,1198. עמ' 533. "בקצת מקומות נהגו [בחוה"מ] להניח תפילין אבל אין מברכין עליהן ובאלו המקומות נהגו ע"פ הזוהר שלא להניחם כלל".

פרשת מטות ומסעי תשע"ו

לו בקבלה, במחזור שהדפיס בתקופה זו, הוסיף 'חלק הדינים' תמצא: "וזמן הנחתם ביום ולא בלילה בחול ולא בשבת ויום טוב"²⁵, ואילו לגבי חול המועד – מאן דכר שמיא.

מנייתו תמונה זו, אנו מוצאים מחזורים מאותה תקופה ומאותו אזור, עם שינויי גישה למנהג דידן, עובדה המוכיחה על חילוקי הנהגות ברחבי המדינה. בגיליון הבא נתאר את הפולמוס הראשון שהסעיר את איטליה עוד לפני הדפסת הזוהר.

מחזור נוסח אשכנז, שלוניקי שי' R 46 A 1059, כבר מזכיר את השינוי שנגרם עקב גילוי דעת הזוהר. המפרש והכותב הוא ר' בנימין בר מאיר הלוי

²⁵ מחזור מנטובה, ש"ז-ז"ש, דף רט ע"ב.

פרשת מטות ומסעי תשעו

יוצר לשבת חול המועד

סדר ימי החול

יום ראשון של חול המועד אומרים חכמים ומסוקי חסידים כמו בשאר ימי החול רק שביום הפסח אין אומרים מסור לתורה ויש מרגלים רק שתי תיבות הללו ומתחילים חריעו ל"י כל הארץ בקצת מקומות נהנו להגיד תפילין אבל אין מברכים עליהן ובאו המקובלים נהנו עם הזוהר שלא להגידם כלל ואומרים יעלה ויבוא תוך רצה ואחר תפלת שפנת עשרה מברכין לקרא את ההלל וקורין ההלל בליל ראשון חריעו שמרגלים לא לנו ואהבתי וכן בכל ימי הפסח קורין בליל חוץ משתי ימים הראשונים שקורין בליל ראשון ואומרים קדיש שלם ומצויאין שני ספרי תורה כראשון קורין שלש בסדר בא אל פרעה ומתחילין וידבר ה' אל משה קדיש ל' כל בכור בחדש האביב א' מימים ימימה שני עד סוף הסדר ג' ולרביעי קורין בספר תורה שני בפנחס ומתחילין והקרבנם שכתוב אחר ובהוראשון עד מלאכת עבודה לא תעשו קדיש חצי הללו אשרי ובה לציון קדיש

יוצר לשבת חול המועד של פסח

שׁוֹבֵן עַד מְרוֹם וְקֹדֶשׁ שְׁמוֹ וְכָתוּב רִנְנוּ צְדִיקִים בְּיַד לְיִשְׂרָאֵל

נְאוּהַ תְּהַלֵּהוּ: בְּפִי יִשְׂרָאֵל תְּהַלֵּל: וּבְרַבֵּי צְדִיקִים תִּתְבָּרַךְ: וּבְלִשׁוֹן חַ סִידִים תִּתְרוֹמֵם:

וּבְקֶרֶב קַ רֹשִׁים תִּתְקַדֵּשׁ:

ובמקהלות רכבות עמך בית ישראל ברנה יתפאר שמך מלכנו בכל חר וחר שכן חובת כל היצורים לפניך אלהינו ואלהי אבותינו להודות להלל לשבח לפאר להמס להודר לברך לעלה ולקבל על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי עבדך משיחך

ישתבח שמך לעד מלכנו האל חמלך חננול ותקדוש בשמיים ובארץ כי לך נאה ל' אלהינו ואלהי אבותינו שד ושבתה חלל ומסרה עז ומשלה נצח ג' לילה ויבורה חלה ותפארת קדשה ומלכות ברכות וחודאות מעתה ועד עולם ברוך אתה יי אל מלך גדול בתשבחות אל ההודאות אדון הנפלאות הבורר בשירי ומרה מלך אל חי העולמים אמן

יתגדר ויתקדש שמייה רבא בעלמא דברא כרעותיה וימליך מלכותיה כחייכון וכיומכון וכחיי דכל בית ישראל בעגלא וביומן קריב ואמרו אמן:

יתברך אמן יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמאי וישתבח ויתפאר ויתרום ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמייה דקודשא בריך הוא לעילא מפל ברבתא ושירתא תשבחתא ונחמתא דאמין בעלמא ואמרו אמן:

ברכו

כמתכונת ש"י, הדפיסו בוונציה בשנת שכ"ח עבור יהודי פולין ובוהמיה.

כתובה מעיר פטרוס (יוון).
 החתן: אברהם שאקי, הכלה: דישיא בת יחיאל שאקי.
 עד: יוסף פורמון, עד: משה בן יוסף. [ועוד שלושה עדים]. " באדר שכו

בברכת שבת שלום ומבורך, וחודש אשר יהפך מאבל ליום-טוב
 יחיאל גולדהבר

תרננה שפתי תהלה

לחנתי כבני הרבני המופלג בתורה ויראה, איש חי רב פעלים, יקר רוח ואיש תבונה,
 הרב שימואל אליהו קליין ולנב"ת בתי יקרת הערך רבקה שתחיה,
 לרגל הולדת בנם ב'מזל-טוב', ויקרא שמו בישראל 'מנשה' על שם זקנו הגדול, שר התורה,
 הגאון הקדוש רבי מנשה קליין אב"ד אונגוואר וצוק"ל מח"ס משנה הלכות.
 ואנו תפלה: על ההורים אשא עיני למרום, ישפיע להם שפע ברכה והצלחה, ברוח ובגשם, ויזכו
 לחנכו לתורה לחופה ולמעשים טובים, מתוך בריות גופא ונהורא מעליא, וזכות זקנו הדגול יחופף
 עליו כל הימים.

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד משנתו של רבי יצחק לוריא אשכנזי – האריז"ל

(מאמר ד')

על פי התוכנית היינו אמורים להמשיך עם רצף הפולמוסים בעקבות חדירת דעת הזוהר ברחבי יוון ואיטליה, בצורה כרונולוגית. אלא שלכבוד יום פטירתו של האריז"ל החל היום, ה' במנחם-אב, פסחנו מעל הסדר, והצבנו את יריעה זו, בה אנו חושפים ודנים בדעתו ומשנתו של האריז"ל בסוגיה זו.

הפלא הוא שבכל כתבי האריז"ל שנערכו וסודרו בידי תלמידו המובהק רבי חיים וויטאל, אין אזכור על **חומר האיסור** של הנחת תפילין בחוה"מ כפי שהעלה הזוהר. ולא עוד אלא לאורך כל כתביו העלה רח"ו הסבר לאי-הנחת תפילין, אך ורק פעם אחת, וזאת גם לא במקום הראוי לו ביותר, היינו בשער הכוונות הנהגת תפילין! שלו הקדיש רח"ו מקום נרחב, בין השאר, הסבר למה אין מניחים תפילין בלילה, בשבת ובחג, למה נשים וקטנים פטורים מהתפילין. אבל בתפילין בחוה"מ שלפי הזוהר המניחם חייב מיתה, שצריך היה להיות מפורש ובהרחבה, **דווקא הוא לא נזכר!** ואין לומר שמשום רוב פשטותו לא הזכירו, כי מהו שבא האריז"ל להסביר בדרך הקבלה באיזה זמנים פטורים מתפילין ומיהם הפטורים מהנחתם בכלל¹. וכל זה מופלא ביותר, נושא זה שהרעיש עולמות בין רבני ומקובלי איטליה, לא נדון כלל בכתבי האריז"ל המובהקים באופן בולט! ואכן בכל הספרות האדירה של הפולמוס, שהפכו בסוגיה ולא הניחו אבן על אבן, וגלגלו על כך כל מה שנכתב בספרות הקבלה, ואילו את דעת האריז"ל, שדבריו נשמעו בכל מקום בדחילו ורחימו, לא הזכירו! דומה שאם היו מודעים לדעת האריז"ל, היו מעלים זאת על ראש טענותיהם. האמת, שרח"ו מזכירו, אולם רק בדרך אגב, והוא בדרוש לחזרת הש"ץ, ללא כל קשר ישיר לסוגיית תפילין בחוה"מ, על גלגול והשתלשלות הדרוש ומיקומו, ביריעה זו.

בספר המפורסם 'חמדת ימים' **בפרק המוקדש לקדושת חוה"מ**, מאריך בהסברו של הקדושה והגדרתה על פי הסוד, ולקראת סופו מקשר שזו היא סיבת פטור הנחת תפילין בחוה"מ:

"ואשר קדש קדשים הוא מאישי ה' יאותה לו להבין ולהשכיל ההפרש שיש בין קדושת יו"ט לקדושת חוה"מ אשר עליה אנו מבדילים. כי אין קדושת שבת דומה לקדושת יו"ט, כי בשבת הבנים יורשים את

¹ כן ישנו דרוש על פטור הנחת תפילין בשבת ב'שער הפסוקים' סוף פרשת ויחי, שם נתבאר כל דיני אבילות על פי סוד, ובין השאר, איסור הנחת תפילין, ואילו של חוה"מ לא הזכיר.

מאידך בינגיד ומצוה' שייסדו רבי יעקב צמח על פי כתבי רח"ו מוצא אתה בכוונות פסח "אין מניחין תפילין בחול המועד". הלכה פסוקה בלא הסבר וללא התייחסות לזוהר, נגיד ומצוה, אמסטרדם תע"ב, דף סג ע"א.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת דברים תשע"ו

אביהם ממש ונקראים קודש, ומקבלים שפע מעייק² כמוהו, אך³ ביו"ט המה יעלו אל אביהם⁴ לקבל שפע הרצון ממנו, והמה 'קרואי מועד' אצלו⁵ ולכן המה יקראו 'מקראי קדש'. ונוסף גם הוא אשר בשבת המה יעלו אל אביהם⁶ שוין לו מראשם ועד רגלם⁷ שאין⁸ שם חול כלל. ואולם⁹ ביו"ט יגביהו ראש אצל אביהם מלמעלה¹⁰ ושש קצוות נשארים למטה, ויהיו חגיית שלהם במקום חבי"ד ונה"י במקום חגיית, ושש קצוות הללו יקראו חוה"מ, ואינם חול גמור ח"ו, שהרי הם מתעלים ממדריגתם למדריגה עליונה ממנה, אלא מפני שלא יעלו עד או"א בג' ראשונות, יקראו חוה"מ. [...] **וזה הוא הטעם שאין תפילין בחוה"מ כלל**, משא"כ בר"ח שמסלקין¹¹ אותו בתפלת מוסף בלבד... אךן בחוה"מ שניהם מלאים עולים למעלה ממקום אצילותם, והוא גדול מהנחת תפילין **כמו שכתב הרב ז"ל**¹². כאילו שכן כתב רח"ו. כידוע שהספר נערך [על-ידי רבי ישראל יעקב אלגאזי] בצורת ליקוטאי מספרים אחרים ללא ציון שמם, ושינוי הלשון והסגנון של המקור; ושומה עלינו לשרש כל קטע מהיכן לוקח!

בבית עקד ספרים של בעל 'חמדת ימים' לא היו כתבי רבי חיים וויטאל, אלא העתקות מהעתקות שונות. ועל כך יש לחקור מהיכן שאב פסקא זו.

² = מעתיקא קדישא.

³ שעה"כ: האמנם.

⁴ עולים אל אביהם לקבל שפע ממנו.

⁵ שעה"כ: והם קרואים אצלו.

⁶ שעה"כ: והנה בשבת יעלו הבנים באביהן שוין לו.

⁷ שעה"כ: רגליהם.

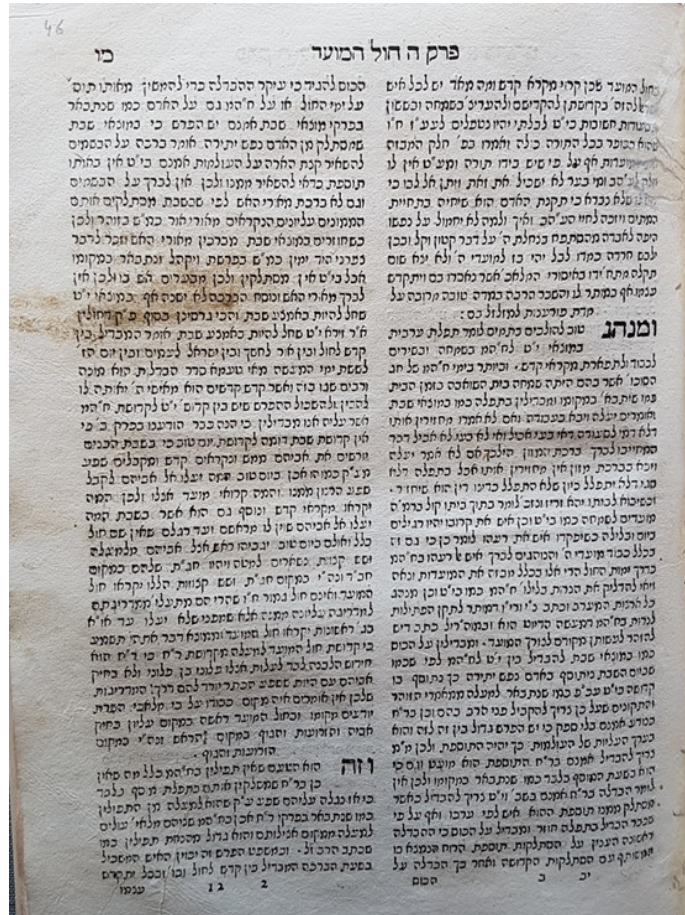
⁸ שעה"כ: ואין.

⁹ שעה"כ: האמנם.

¹⁰ שעה"כ: יגביהו ראשם אצל אבותיהם.

¹¹ שעה"כ: שמסירין.

¹² חמדת ימים, אזמיר תצ"ב, ח"ב, פ"ה 'הפרש בין י"ט לחוה"מ', דף סה טו"ד

דפוס ראשון של 'חמדת ימים', אומיר תצ"ב,
בו מעתק דרוש של הארי הסבר לאי-הנחת תפילין בחוה"מ

סדר השתלשלות כתיבת ועריכת כתבי האריז"ל

כתבי האריז"ל עברו שלבים רבים ושונים של עריכות עד שהגיעו לחינתיים האחרונה – כפי מתכונתם שאנו מכירים אותם כהיום, כפי שביאר בארוכה ובפרוטרוט הרב יוסף אביבי שליט"א בעבודתו העניקת "קבלת האריז"ל".

ראשיתם של הכתבים הוא במאמרים שכתב האריז"ל עצמו, בעיקר פירושים על הזוהר, וכן כוונתו לתפילה. את מאמריו החל להעלות על הכתב במצרים, והמשיך להורותה ולדורשה בצפת. בעיר זו ישבו לפניו כארבעים תלמידים וקבלו הימנו פירושים לזוהר ומאמרים בכוונות התפילה, ורשמו כל אשר שמעו וקבלו מרוב הגדול. הרי שכבר בדור הראשון, היו שני 'סטים' של רשימות, האחד של הרב ז"ל, ושני של התלמידים. מ"הסט" הראשון לא הגיע לידנו, אפילו אות אחת, אלא אך ורק מ"הסט השני" – העתקת התלמידים.

ה"סט" השני גם הוא מחולק לשנים, יש אשר העתיקו מכתב רשם ככתבו וכלשונו, ויש אשר לא הסתפקו בהעתקה גרידה, אלא אספו, העתיקו וערכו את הדרושים פעם אחרי פעם עד שהיה מסודר

לכדי משנה סדורה. קונטרסים אלו התפשטו ומהם יסוד ושורש לכתבי האר"י.

מיד אחרי פטירתו של האר"י, בחודש אב של"ב, החל רח"ו לערוך את קונטרסיו בהם היתה תורת רבו רשומה. מהדורה זו נקרא ספרו 'עץ חיים', הן על שם עורכה, והן 'על-שם החכמה הזאת העצומה, חכמת הזוהר, הנקרא עץ חיים ולא עץ הדעת...'. ספר 'עץ-חיים' כלל שמונה שערים, הראשון שבהם הוקדש למאמרים מפרי עטו של האר"י עצמו. שאר שבעת השערים עיקרם מכתיבת רח"ו על פי מה שקיבל מרבו¹³. בכתבים אלו הודגש דיוק העתקה ובעלי השמועה, אבל היו מחוסרי סדר, ללא חלוקה פנימית, סידור לפי עניינים וכדומה.

רח"ו החזיק את ספרו 'עץ חיים' בביתו לא הראה אותו לאיש. גם בנו, רבי שמואל, על פי ציווי אביו, לא הוציא את הספר מביתו וגם לא הרשה להעתיק ממנו, אך הראהו לתלמידים שבאו לביתו, ורבים שהשתוקקו לתורת הרב עלו לביתו להעתיקו הימנו.

תחילת עריכת הכתבים

רק בדור השני והלאה, החלה תקופת העריכה, וכלשון הרב אביבי: "משנת ש"ס לערך עד שנת ש"פ, היא תקופת כינוסם של כל הקונטרסים שכתב רח"ו ועריכתם בסדרות של ספרים... שתיים מהן נודעו בשם וזכו לתפוצה גדולה: סדרת הספרים שערך ר' אפרים פנצירי וסדרת הספרים שערך ר' בנימי הלוי ור' אלישע גוואשטלה בא"י"¹⁴. מכאן ואילך החלו התלמידים להעתיק ולהפיץ כתבים רבים דומים וגם שונים זה מזה.

תקופה שלישית: בשנת ת"י לערך החל רבי שמואל וויטאל לערוך מחדש את ספר 'עץ חיים'. סידר וערך אותו מחדש, ופתח 'שמונה שערים' חדשים. בנוסף לסידורם, עמל על תקנתם, הגיהם מכל טעות ומכשול, כך פרסם רש"ו את ספר עץ חיים, אך לא בצורתו המקורית אלא בסדר חדש ובעריכה שונה דבר דבור על אופניו, ואת 'שער הכוונות', שהוא הכוונות לסדר היום סידר לפי מעגל השנה, וכפי שרושם בהקדמה: "חלקתי אותם לשמונה שערים... האמנם שיניתי דרכו [של אביו] בכמה מקומות לצורך שעה, ותיקנתי וסידרתי השמונה שערים בדרכים אחרות, כדי להיות נקל מאוד בפי הקורא בהם".

מקור לאי-הנחת תפילין בחוה"מ.

כאמור, הקפדת אי-הנחתן תפילין אינה מופיעה בכוונות תפילין, אלא נמצא, **דרך-אגב**, בדרוש ב' לסדר חזרת הש"ץ בשחרית, שסידר רש"ו. אבל ר' שמואל סבר ודייק ובראש הדרושים כתב באופן ברור שדרוש זה הוא העתקה **מעצם כת"י של האר"י**¹⁵, לאור זאת תוגדל התמיה בכך שדרוש זה אינו נמצא בשער התפלה של רח"ו שהוא כל כולו העתקות מרישומי הרב ז"ל, כדלהלן.

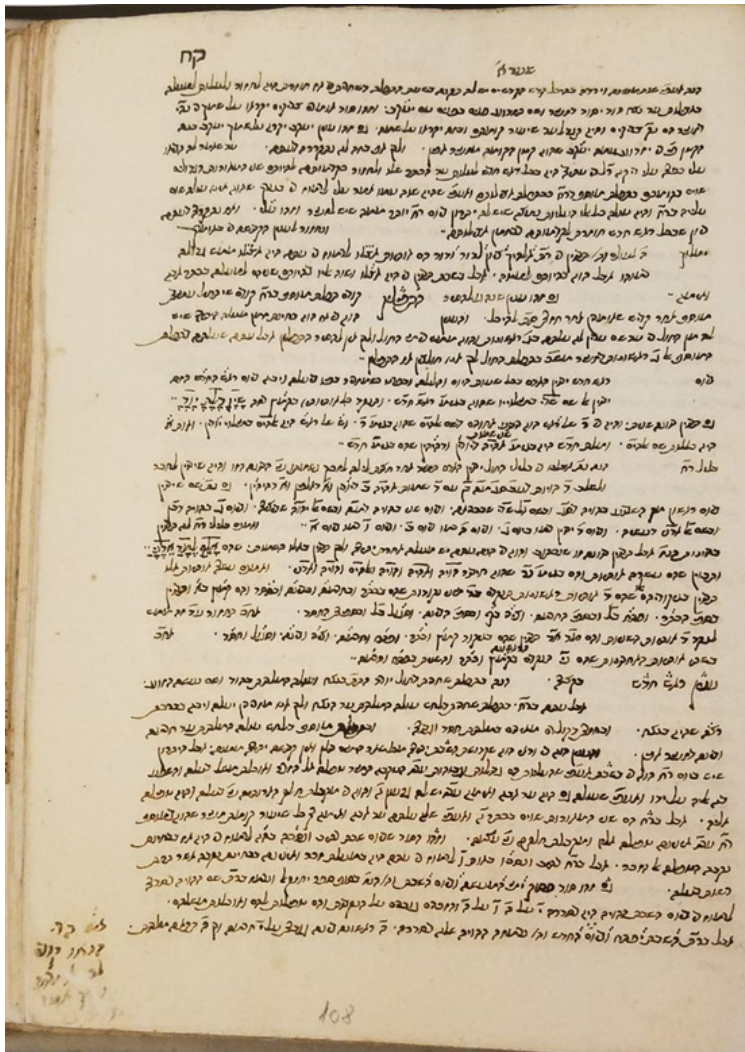
¹³ בספה"ל נמצאים שני עותקים אותנטיים בחיבור זה, כת"י שוקן 16141 (סרט 45399), ו-ספה"ל – אוסף יהודה 211 (סרט 703), גם אחרי בדיקה יסודית בשני כת"י אלו, לא מצאתי דרוש זה המופיע בו הסבר לאי-הנחת תפילין בחוה"מ!

¹⁴ אביבי, עמ' 346.

¹⁵ ואכן דרוש זה נמצא ב'שער התפלה', שהוא העתקת הרח"ו מעצם כת"י האר"י, לקמן הע' 16, עמ' קלט-קמא.

פרשת דברים תשע"ו

בישער התפלה, שהוא עצם כתי"י של רח"ו, ושהוא הבסיס המקורי של 'שער הכוונות', ישנם כמה דרושים 'ליחזרת העמידה', ואין שם זכר לדרוש זה¹⁶; כן ישנו לקראת סוף החיבור, כמה וכמה דרושים להסביר את השינויים בין שבת ליו"ט, וגם בהם אין אזכור לסוגיית הנחת תפילין בחוה"מ, אלא אך ורק אזכור על הסרת תפילין ברי"ח לפני מוסף¹⁷.

שער התפלה, 'מעץ-חיים': כתב ידו של רבי חיים וויטאל, בו מוזכר רק הסרת תפילין במוסף של רח, ואילו בחוה"מ, אינו מוזכר כלל

¹⁶ שער התפלה, מכון אהבת שלום, תשס"ח, עמ' קלט-קמז. הוא הדין בחיבור הכוונות שרשם רבי יוסף ה' טבול, מחשובי תלמידי האר"י, אין כלל דרוש לחזרת העמידה, הרב יוסף אביבי, 'דרושי הכוונות לרבי יוסף אבן טבול', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ד (תשמ"ח), עמ' פו-פו.

¹⁷ שם, עמ' רעט-רפג.

פרשת דברים תשע"ו

בחזרה לדרוש ב' בכוננת חזרת העמידה, המתחיל ב: 'הלא ידעת כי האצילות קדוש'. באמצע הדרוש מסביר רח"ו את ההבדל בין קדושת שבת לקדושת יו"ט, ובין קדושת חוה"מ לקדושת ר"ח, שקדושת חוה"מ מגיעה למדרגה גבוהה יותר משל ר"ח: "ולפיכך אין מניחין תפילין בחוה"מ כלל, משא"כ בר"ח, שמסירים אותם התפלת מוסף לבד"¹⁸. דברים אלה הביאם רבי מאיר פאפריש בס' פרי עץ חיים, וייחסם להאר"י¹⁹.

מקורו הראשוני של הקטע **כדרוש בפני עצמו** ושבראשו כותרת 'ביאור ההבדל בין יו"ט לחוה"מ, ובין שבת לר"ח', הוא בספר 'בית מועד', שהוא ספר הכוונות שנכתב ע"י רבי שלמה ב"ר בנימין הלוי, שעדיין נותר בכת"י, כשר' בנימין היה כלי-שני לאריז"ל²⁰, ולא עוד, אלא היה מהעורכים הראשונים של כתבי רח"ו.

קונטרסי הטיטות שכתב רח"ו נעתקו בכת"י רבים. כיוון שקונטרסים אלו נעתקו ללא סדר השתדלו המקובלים לעורכם ולסדרם. ר' בנימין הלוי ועמיתו ר' אלישע גוואשטלה, נטלו את הקונטרסים שנעתקו ביוזמתו של רבי יהושע ן' נון, וערכו אותם בשלושה ספרים: ספר הדרושים, ספר הכוונות וספר הליקוטים²¹. בספר הכוונות מפורש איסור הנחת תפילין בחוה"מ. לפני שנעתיק את לשונו, נציין שהוא הוא דרוש הנמצא בשעה"כ דרוש ב' בחזרת הש"ץ, עם שינויים קטנים, וציינתי את ההבדלים מתחת לקו:

דע כי אין קדושת שבת דומה לקדושת יו"ט, כי בשבת הבנים יורשים את אביהם ממש, ונקראים קדש, ומקבלים שפע דע"ק כמוהו. האמנם ביו"ט עולים אל אביהם לקבל שפע ממנו והם קרואים אצלו, ולפיכך נקראים 'מקראי קדש'. והנה בשבת יעלו הבנים כאביהם שוים לו, ויהיו כולם במקום מראשם ועד רגליהם דאין שם חול כלל. האמנם ביו"ט יגביהו ראשם אצל אבותיהם וזו קצוותיהם נשארים למטה ויהיו חג"ת שלהם במקום חב"ד ונה"י במקום חג"ת, וז"ק אלה יקראו חול המועד, ואינם חול גמור ח"ו כי נתעלו ממדרגתם הראשונה למדרגה אחרת עליונה כדפרשית. אבל מפני שלא עלו עד או"א בג' ראשונות יקראו חוה"מ.

ונמצא לפי זה כי קדושת חוה"מ למעלה מקדושת ר"ח, כי ר"ח נתחדש ראשה לבד לעלות למעלה מאצילותה²² ולפיכך נקראת ר"ח. ובחול המועד ראשה במקום גבוה בחיק אביהם

¹⁸ שער הכוונות, מהדורת ירושלים תשמ"ח, עמ' רנו.

¹⁹ פרי עץ חיים, קאריץ תקמ"ה, שער מקראי קודש, פ"ה דף צט ע"א, והנוסח שם השתבש במקצת. 'שער' זה חסר בדפוס-ראשון – קאריץ תקמ"ב, וכידוע שדפו"ר מיוסד על 'מאורות נתן' לרנ"ש, ואילו את השני הבסיס הוא של רבי מאיר פאפריש.

²⁰ ר' בנימין היה מגדולי הרבנים והמקובלים בצפת. נולד בשנת ש"נ לערך, כבר בצעירותו נמצא בארץ ישראל, ובעיקר קיבל שם את תורת הקבלה מרבו המובהק ר' חיים רופא שקיבל תורה מפי האר"י. בשנת תי"ד יצא לאיטליה, שם הסתופפו בצלו חשובי המקובלים. לשם עריכת כתביו בקבלה ביקר בשנת ת"ט לערך – ביחד עם ר' אלישע גוואשטלה אצל ר' שמואל וויטאל בדמשק, בשנת תכ"ב עבר לצידון, בה נפטר בזקנה מופלגת בשנת תל"ב. ר' שלמה נולד בשנת ש"פ לערך, תלמיד מובהק לאביו, ונשא לאשה את בתו של ר' יהונתן גאלנטי השני. ליווה את אביו בכל מסעיו והשתתף בכתובת חיבוריו והשלמתם. מגדולי חכמי צפת ואזמיר. ונפטר באיזמיר ב-תנ"ז. מח"ס לב שלמה, חידושים בתלמוד ותשובות, נוסף לכתבי אביו היו לר' שלמה כתבים רבים מתלמידי האר"י ממש. עליו ועל כתביו אצל מ' בניהו, 'ספר בית מועד', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' קט-קנד.

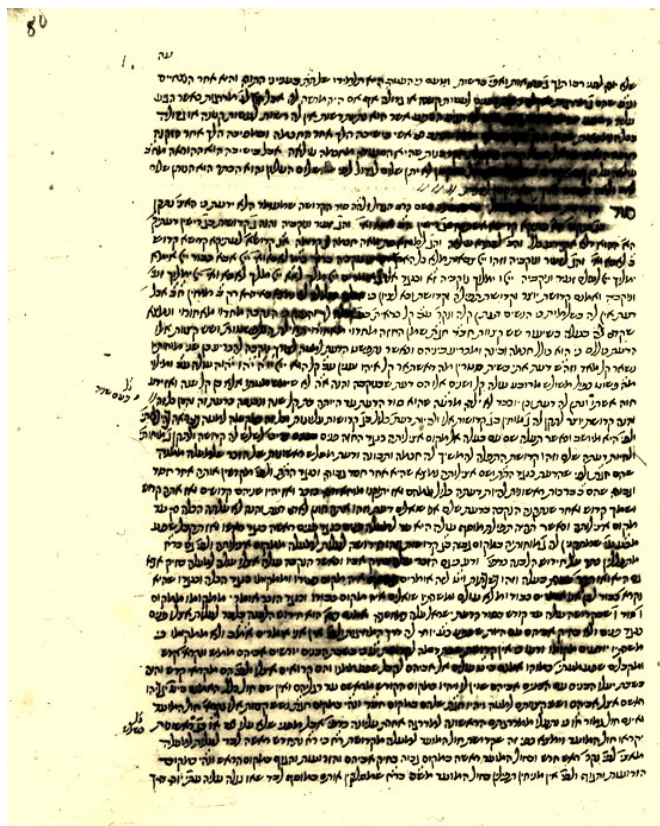
²¹ הקדמת 'דרך עץ-חיים'. פירוט ביבליוגרפי של כתבים אלה אצל הרב יוסף אביבי, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח, עמ' 356-361.

²² כאן יש הערה שהועתק מיס"ה מוהר"א = ספר הכוונות לר' אפרים פאנצירי.

פרשת דברים תשע"ו

והזרועות והגוף במקום הראש, ונה"י במקום הזרועות והגוף. ולפי" אין מניחין תפילין בחו"ה כלל. משא"כ בר"ח שמסירים אותם בתפלת מוסף לבד, כי אז נגלה עליה שפע עתיקא, ויורד דרך המדרגות והוא למעלה מהתפילין. כי הנה הנחת תפילין יורה על החתן היורש את אביו ואת אמו... והנה בח"ה שניהם עולים למעלה ממקום אצילותם מ"מ שפע כ"ע²³ יורד להם דרך המדרגות בתפלת מוסף והוא גדול מהנחת תפילין²⁴.

כדור לפני רבי שמואל וויטאל, מצאנו דרוש זה בכתיבת ידם של תלמידי רבי יוסף ן' טבול. קובץ גדול של קונטרסים מכתבי האר"י עצמו ומכתבי תלמידיו נערך ונסדר בידי תלמידי רבי יוסף ן' טבול. ואחת מההעתקות הקדומות הוא הקובץ שהיה בידיו של ר' מנחם די לונזאנו²⁵. כת"י ניו-יורק קולומביה הוא אחד מכת"י הקדומים שנמצאים בידינו, והוא אוסף גדול של דרושים רובם מכתבי רח"ו ומיעוטם משל האר"י עצמו ומשם ר"י טבול. באוסף זה הועתק לראשונה [?] דרוש זה המבהיר את החילוק בין שבת ליו"ט וחוה"מ, ומוזכר בדרך אגב אי הנחת תפילין בחוה"מ.

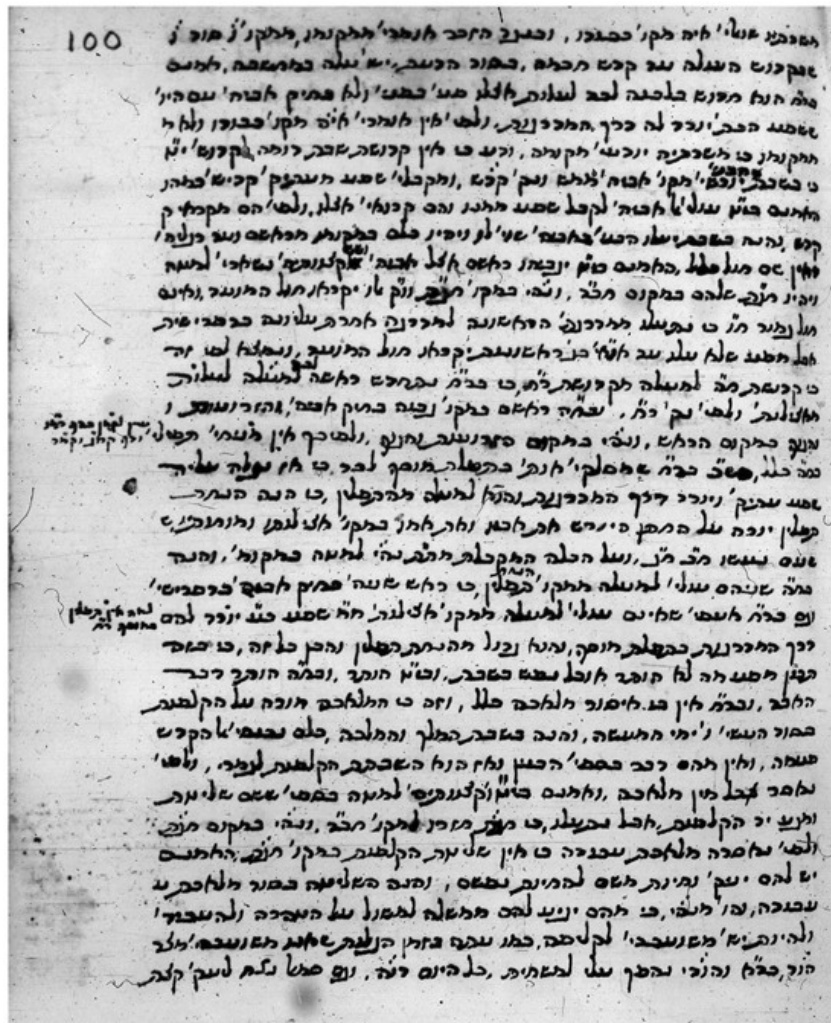
כת"י ר' יוסף ן' טבול, מתלמידי האר"י

²³ כתר עליון.

²⁴ בית מועד, כת"י בניהו 45 (סרט 72089), דף קפ א-ב.

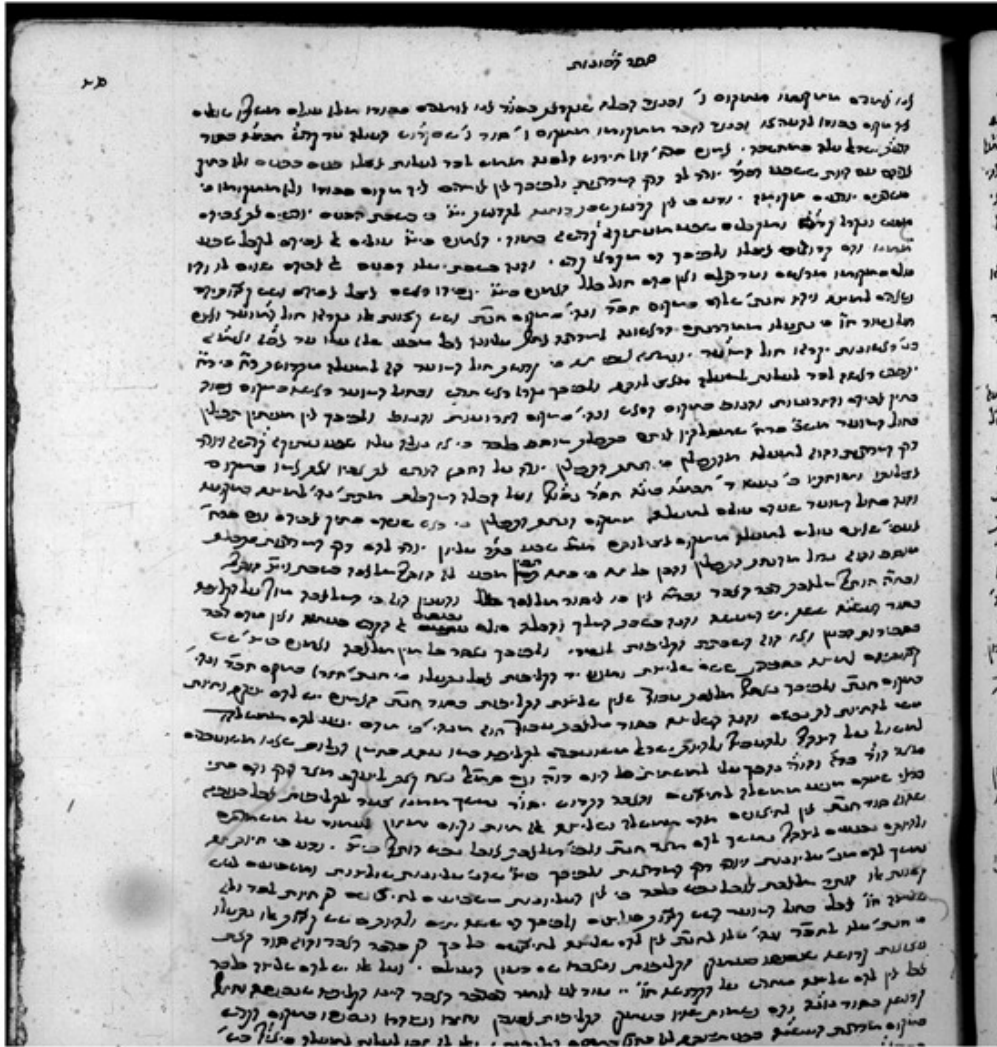
²⁵ הרב יוסף אביבי, קבלת האר"י, עמק 272-274.

אותו דרוש וכלשונו נמצא באוסף הדרושים שנרשם בבית מדרשו של רבי בנימין הלוי, חשיבת כת"י זה הוא בעקבות הערותיהם של רבי יעקב מצח ורבי חיים כהן על הגיליון

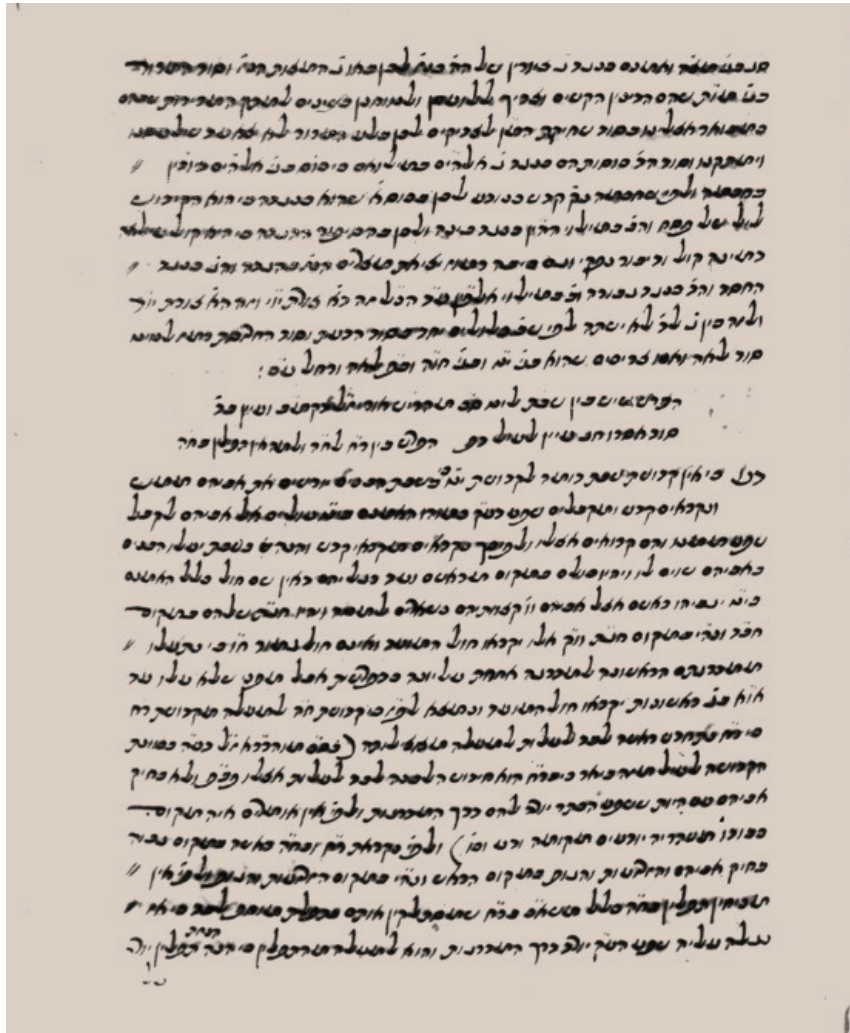
העתקה השלמה והחשובה של 'ספר הכוונות' כתי מביית מדרשו של ר' בנימין הלוי, מלא בהערותיהם של מקובלי דמשק, כולם בברכת החיים. העתקה זו היתה בידי רבי מאיר פאפריש, והוא הוסיף בה פסקאות שלמות, והערות על הגיליון מעצם כתב-ידו. כתי אוקספורד-בודלי 1774 (סרט 18066)

רבי שמואל וויטאל המשיך במעשה אביו עם שיפור עריכת הכתבים, בנו אחריו – ר' משה וויטאל, המשיך במעשה אבותיו – העתקה ועריכה בכתבי אבותיו. נותר לפנינו שער הכוונות כתיבת ידו, ובו מופיע דרוש זה.

הדרוש בכתיבת ידו של רבי משה וויטאל, נכדו של מהרז"ח, ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 1226, (סרט 51547). דף מט ע"א

בחלק ההשלמות של 'בית מועדי נמצא דרוש חדש מעין הדרוש של הפרש בין שבת ליו"ט ובין שבת ויו"ט לר"ח המופיע בשעה"כ לר"ח". דרוש זה נקרא "הפרש בין ר"ח לחי"ה", והוא ערוך בצורה בולטת, ולא בלול בדרושים לחזרת העמידה, ומכל העתקות שהובאו לעלי, הוא היחידי המבליט בכותר את ענין התפילין. ואלה דבריו:

היחידי שהציב בכותרת הדרוש ילמה אין מניחים תפילין בחוה"מ, והוא כתיב היבית מועדי לרבי שלמה בר בנימין הלוי

כעין זה העלה **רבי חיים הכהן מאר"ץ**, תלמידו של רח"ו בדמשק, בספרו 'מקור חיים' שהוא ביאור על דרך הקבלה מסביב השו"ע, והוא הציב דרוש זה במקום המתאים - בהלכות תפילין, סימן לא! והוא היחידי המנסח באיסור להנחתם. הוא האריך בביאור דעת המקובלים. ותמצית דבריו הינה: מאחר שטעם הנחת תפילין היא לרכוש לו נשמה חדשה, וזו הסיבה בשבת ומועד "אסור" להניחם, כי במילא ישנה תוספת של נר"ן, וזוהו כוונת מאמרם "שהם עצמם אות", ואם מניחם הוא מזלזל בהוספת הנר"ן, ולכן: "אסור להניחם גם בחוה"מ מן הטעם הזה עצמו, לפי שימי חוה"מ גם הם אות, כי בלי ספק נמצא בהם תוספת הארה, שלכן נאמר בהם מוסף, ובכן נמי נתוסף הארה בנשמת האדם, ולכן אין לזלזל בכבוד ימי החול המועד כזכור". בהמשך מאריך בהסבר על פי קבלה לעליית העולמות בשבת וחג

פרשת דברים תשע"ו

וחוה"מ, וזוהי סיבת האיסור, אולם אינו דומה להשתלשלות העלייה המובא לעיל בשם רח"ו²⁶.

נוסף לתלמידי הרמ"ע מפאנו שיובחרו בגליונות הבאים; תלמיד אחד שלו, והמפורסם שבהם, הלא הוא **רבי אהרן ברכיה ממודינא**²⁷, שהתפרסם בחיבורו 'מעבר יבק', שהשאיר אחריו יבול עשיר בתורה הקבלה; קונטרסים וחיבורים רבים של קבלת האר"י הגיעו לידי. הוא ישב לפני ר"י סרוק ובריגיו שנה מבארו של רמ"ע, והעתיק חיבורים רבים. ראב"ם שנחשב לאחד מגדולי המקובלים והמנהיגים בדורו באיטליה, והשאיר אחריו יבול עשיר של כתבים, בהם לא נגע בשאלה זו²⁸, אלא בחיבור שאינו אלא עיבוד של ספר הכוונות של האר"י והכוונה ל'שתיל פורח', שכתבו בשנת שפ"ט, שבו סידר את כוונות התפילה לכל ימות השני ע"פ כוונות האר"י, חיבור זה טרם נדפס ונמצא בכמה כתי"י. תוכנית הספר הינה 'כי בחצרות אלקים יפריחו הכוונות והיחודים מהתפילות ומעש"ט וימי המועדים ויעשו שם למעלה, ויפריחו כגפן, וזכרם יהיה כיון לבנון וככימר של ענבים'²⁹.

בתוך חיבורו זה מסביר הוא על פי נסתר את פטור התפילין בחוה"מ, בדיוק כפי שביאר בספר 'שער הכוונות', ונסתפק בכמה קטעי דבריו:

בי"ט עולים [הבנים] אל אביהם לקבל שפע ממנו, והם קרואים אצלו, ולפיכך הם 'מקראי קדש'. אבל מפני שלא עלו עד אבא ואימא בג' הראשונות יקראו 'חול המועד'. ויימצא לפי זה שקדושת ח"ה למעלה מקדושת ר"ח [...] ובח"ה ראשה במקום גבוה בחיק אביהם, והזרועות והגוף במקום הראש [...] ולפיכך אין מניחין תפילין בח"ה כלל [...] וגם בחוה"מ, אע"פ שאינן עולים למעלה ממקום אצילותם, מ"מ שפע כתר עליון יורד להם דרך מדרגות בתפלת מוסף והוא גדול מהנחת תפילין³⁰.

מחבר נוסף שאמון על כתבי האר"י, ולו זכות גדולה בהפצת הכתבים, הוא **רבי יעקב צמח** [שמ"ד-תכ"ח], הידוע כאחד מחשובי מסדרים ועורכים הכתבים. עריכותיו שימשו יסוד לעריכות נוספות של גדולי המקובלים שבאו אחריו. בהיותו בדמשק, התחבר עם רבי שמואל וויטאל, ואצלו ראה עצם כתובי-יד של רח"ו. בשנת שצ"ח, חיבר בדמשק ספרו 'נגיד ומצוה', המיוסד על פי הכתבים, ומוצא אתה בכוונות חוה"מ פסח "אין מניחין תפילין בחול המועד". הלכה פסוקה עם הסבר, אולם ללא התייחסות לזוהר. ההסבר הוא דבריו של רח"ו בדרוש לחזרת הש"ץ: "דע כי ביו"ט עולים זו"ן לקבל שפע אביהם והם קרואים אצלו, לפיכך הם 'מקרא קודש'. והנה בשבת יעלו הבנים באביהם שניים לו, ויהיו כולם במקומו, מראשם ועד רגליהם, שאין שם רגל. אמנם ביו"ט יגביהו ראשם אצל אביהם וי' קצותיהם

²⁶ רבי חיים הכהן, מקור חיים, פיעטרקוב תרל"ז, דף נו ע"א.

²⁷ אמו היתה ממשפחת מיוחסת, מיוצאי צרפת. קיבל תורה משלושה חכמים גדולי הדור ההוא: רבי הלל ממודינא, רמ"ע מפאנו ור' ישראל סרוק, והגה בכתבי הרמ"ק והאר"י שברשותם. נפטר זקן ושבע ימים בשנת שצ"ט.

²⁸ כולל בחיבורו 'מגן אהרן' שהוא כתב-קטגוריה נגד אלו שרוצו להמיר את מנהג הלועזים עם מנהג מקובלי ספרד, יצא לאור ע"י הרב רפאל כהן, ירושלים תשס"ח, בו הוא דן במנהגים קבליים שונים שאומצו באיטליה.

אבל בספרו 'מעבר יבק' הזכיר פעמיים בקצרה, את דעת המקובלים, ואדון על כך אי"ה בזמנו ומקומו.

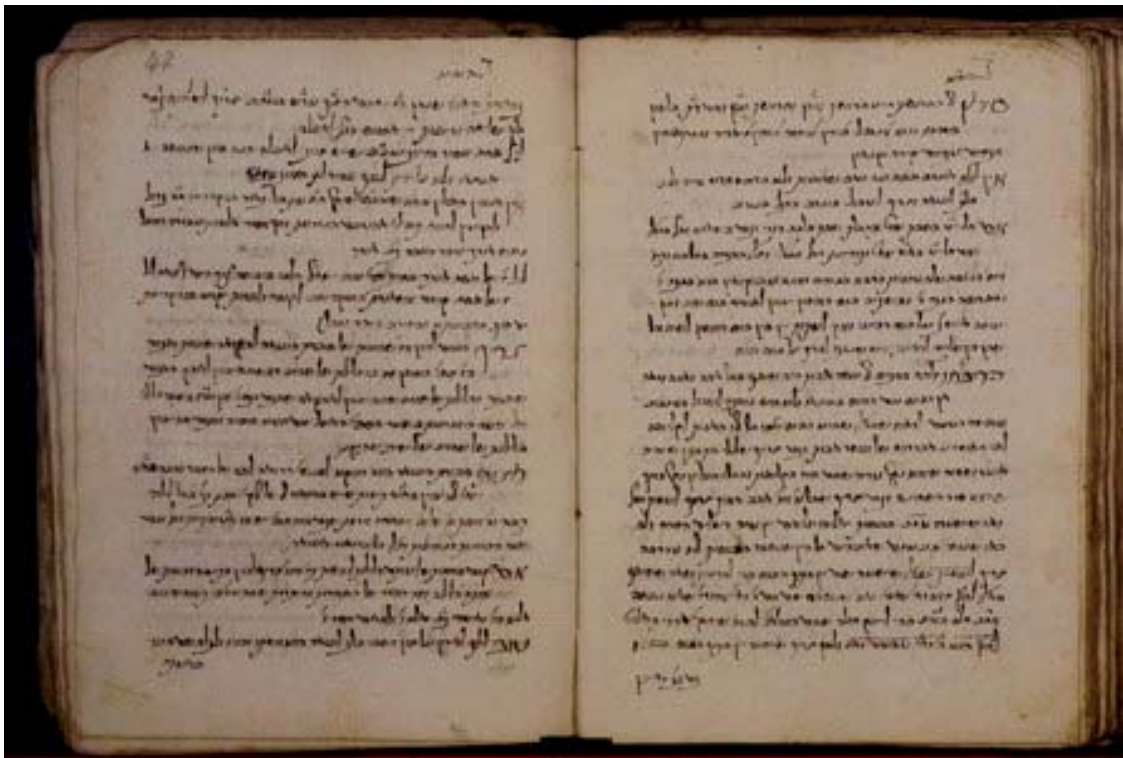
²⁹ לשונו בהקדמתו לספר שמן משחת קדש"י גם הוא נשאר לעת-עתה בכת"י, ראה אצל הרב יוסף אביבי, קבלת האר"י, ב, עמ' 544, 548.

³⁰ כתי"י אוקספורד 1189, ס' 16649, ס"י קט, דף מז ע"א.

נשארים למטה, ויהיו חגיית שלהם במקום חבי"ד [...] ולכן, להיות כי בח"ה שניהם עולים למעלה ממקום הנחת התפילין, ולכן אין תפילין בח"ה³¹.

מאידך, בחיבורו הגדול על כוונות התפילה עולת תמיד' שביססו על כתבי רח"ו, וערכו בשנת ת"ב, ואשר הקדיש בו אריכות דברים להלכות והנהגות התפילין, לא הזכיר אפילו רמז לאי-הנחתם בחוה"מ³².

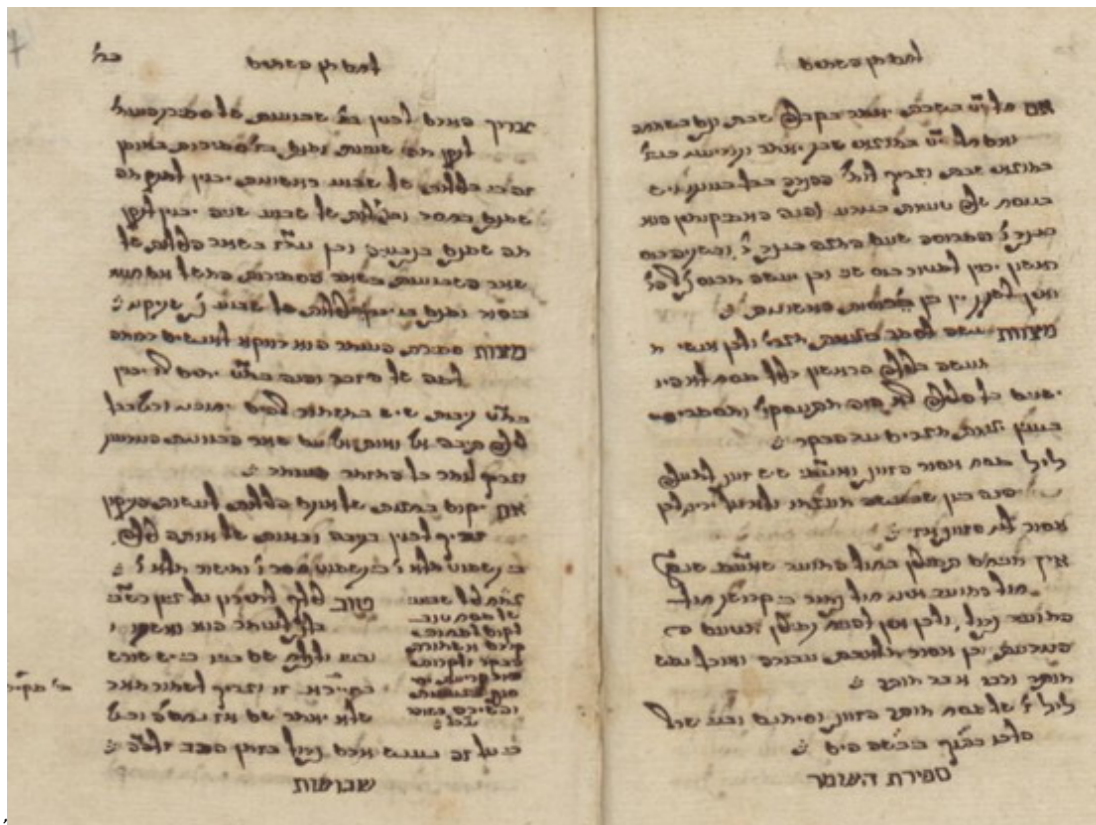
חיבור נוסף שלו, הדומה לינגיד ומצוה', אבל קצר ממנו בהרבה הוא ספרו 'לחם מן השמים', גם בו הוא מזכיר בהלכות חוה"מ פסח איסור הנחתם: "אין מניחים תפילין בחוה"מ, אע"פ שנקרא ח"מ אינו חול גמור, כי קדושת חוה"מ גמור, ולכן אין להניח תפילין מהטעם הנודע, וכן אסור במלאכת עבודה, ואוכל נפש מותר...".

'לחם מן השמים' לרבי יעקב צמח, כתיב בודפסט-קויפמן 205 (סרט 14697), העתקתו של רבי ישראל אטולונגי, שנת ת"ו.

³¹ נגיד ומצוה, אמסטרדם תע"ב, דף סג ע"א.

³² עולת תמיד השלם, דרושי כוונות כפי נוסחת מהדורא בתרא שמצא ר"י צמח בגניזה כתובים בכת"י רח"ו, יצא לאור על פי כתב יד המקורי של ר"י צמח, אהבת שלום, תשנ"ז, עמ' מט-עז.

לחם מן השמים, כתב יד 'קהלת מנטובה' 143 (סרט 2271), עם הגהותיו של רבי נתן שפירא

חיבור 'בית מועד'

בספר הזכרון לחכם ר' מאיר בניהו, העומד לצאת לאור בזמן הקרוב, מצרף אני מאמר מכוון שתוכנו להוכיח שמחבר ספר העלום-שם – חמדת ימים, הוא הראשלי"צ רבי יעקב ישראל אלגזי. אולי מכל הנאמר עד כה, יתאפשר להציב לבנה נוספת בבניין זה.

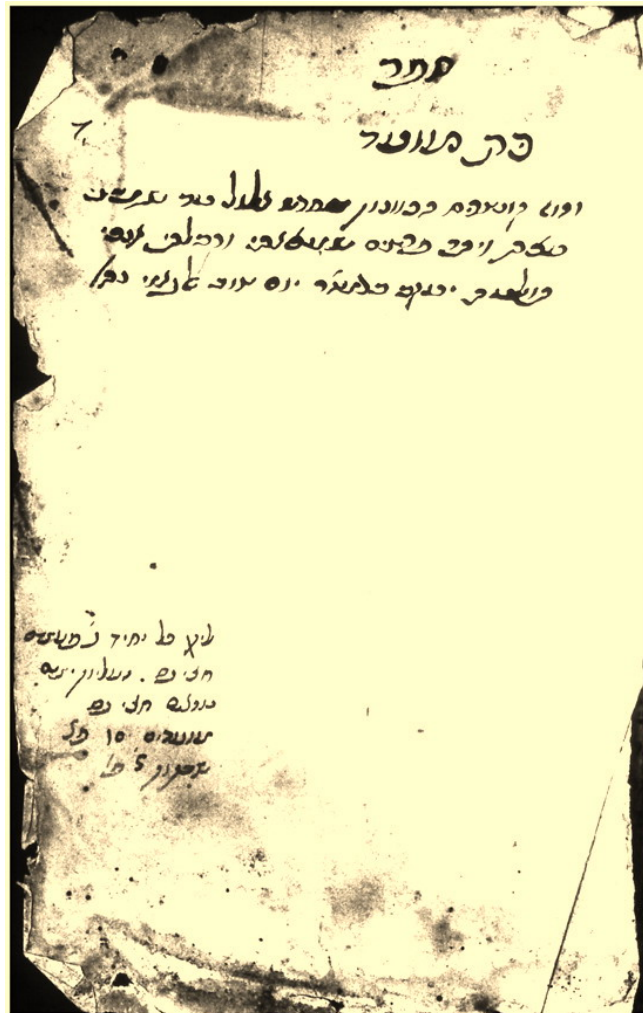
במאמרו המקיף על מהדורות ה'בית מועד' בכתובים, מעלה הח' מאיר בניהו ידוע שהאר"י חיבר ספר כוונות והנהגות בשם 'בית מועד'. בניהו הספיק לאתר שבעה עותקים של הספר, ויש לשער שהעתקות אלו משתלשלות מאותו כתב-יד של רח"ו, כשהמעתיקים משנים מדי פעם את הניסוח. אחד מהעותקים הוא עותקו מעצם כתב-ידו של **רבי ישראל יעקב ישראל אלגזי**, כפי שרשם בדף השער: "קונטרס הכוונות מחדש אלול עד שמיני עצרת ויתר פרטים שמצאתי וקבלתי אנכי תולעת יעקב בכמ"ר יום טוב אלגזי נר"ו"³³.

³³ כ"י מוסקבה - גינבורג 690 (סרט 27992). בדף השער למטה כתוב: "ניתן כל יחיד ג' פעמים חצי ג"ס ועליות ימים נוראים חצי גם. מועדים 10 פ"ל ושבתות 5 פ'".

פרשת דברים תשע"ו

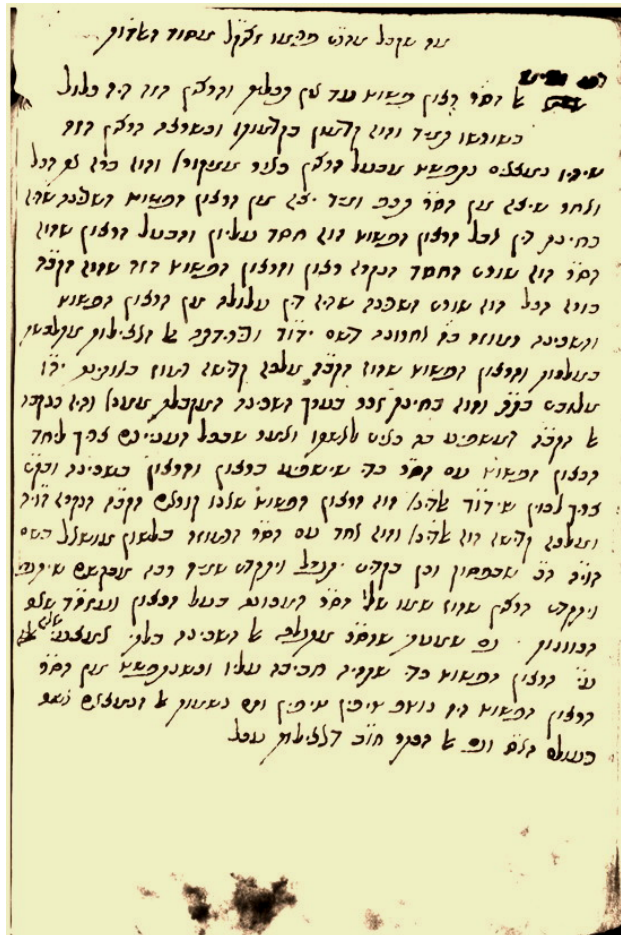
בחיבור זה ישנם קטעים רבים שנלקחו מ'בית מועד' המקורי (?), בהנחה שרבי יעקב ישראל הוא מחברו של היחמדת ימים', האם אפשר לנחש שכוונות אלו העתיק מה'בית מועד'; שרק בו הוא הציבו את מאמר הבדל שבין שבת ומועד! כמאמר בפני עצמו, ולא בלול בדרוש לחשרת הש"ץ, ועם כותרת: למה אין מניחים תפילין בחוה"מ³⁴! נוסף לכך, בחיבורו זה העתיק דרוש שבתאי מובהק מכת"י של רבי שמואל פרימו, וד"ל.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

דף השער של 'בית מועד' כתיבת ידו של רבי ישראל יעקב אלגאזי

³⁴ אם כי אחרי השוואה בין לשון ה'בית מועד' מול שני הניסוחים של החמ"י מול שעה"כ, עולה ה'בית מועד' בקנה אחד עם שעה"כ ולא עם החמ"י!

דרוש אחד שקיבל מהרש פרימו ביסוד האלוקות, והוא כנראה הדרוש האחרון של ש"צ על התעלות משיח.

בשיר ורון הלל והודיה לאדון הכל

רב ברכות ושובע שמחות מאלוקי המערכות, יעלה נא על ראש שמחתנו, בהגיענו הלום באירוסי בנינו יקר הערכין אוצר בלום, משנתו זך ונקי **כה"ד יוחנן** שליט"א עם הכלה אצילת הנפש 'צפורה אוירבך' המעוטרת בכישורים ונימוסים, בת ידידנו האי גברא יקרא, חסיד בכל מעשיו, איש חי כביר המעשים ורב הפעלים רחים ומוקיר רבנן, ואיהו גופיה צורבא דרבנן, ראשון למקראי קודש וראש לכל דבר שבקדושה, **הרב רפאל אוירבך** (שכונת רמות, ירושלים)

ברכתינו שלוחה בזה, בורא עולם בקנין השלם זה הבנין, יהא רעוא מקמי שמיא, שהזיווג יהא קטיר לעלמי עלמיא, לשם ולתפארת, כגפן אדרת, ונרווה מהם רוב נחת דקדושה, דשנים ורעננים וכל טוב. ויהא הבנין הנהדר הזה נכון ונשא, ויהי ה' עמם בכל אשר יעשו, ויהי נועם ה' במעשי ידיהם שיזכו להמשיך בעבודת הקודש, באורך ימים ושנות חיים בטוב ובנעימים. ויזכה ללכת מחיל אל חיל בלימוד תורה בקדושה ואמונה טהורה כשאיפתו העזה והאיתנה.

וּשְׁמַתֶּם אֶת דְּבַר יְאֵה עַל לִבְכֶם וְעַל נַפְשְׁכֶם וְקִשְׁרֶתֶם
אֶתֶם לְאוֹת עַל יַדְכֶם וְהָיוּ לְטוֹטְפוֹת בֵּין עֵינֵיכֶם

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד

(מאמר ה')

הוויכוח הראשון באיטליה

מיוון עוברים לאיטליה¹. דומה, שיאה לכנות את איטליה 'ארץ הפולמוסים', התברכו בפולמוסים פנימיים, וגם כאלה שעומדים בפנים ונופם נוטה לחוץ. תקופה זו, בתר גירוש-ספרד, געשה ורעשה המדינה מחוץ אל חוץ, בבולמוס של פולמוסים, לדוגמת: הדפסת ספרי הזוהר והקבלה; אימוץ מנהג הלועזים, פולמוס הגט של תמרי – וינטורו; על כשרות ספר 'מאור עינים', דומה שהנסער ביותר הינו בהנחת תפילין בחוה"מ.

כתבי הזוהרים הגיעו, יחסית, מוקדם לאיטליה. כתבי ר' מנחם הרקנאטי [י' – ע], מלאים מזן אל זן בהעתקות זוהריים. כבר בתקופתו מצאנו איזכור זוהרי אחד בספר הנהגה, הלא הוא ספר התדיר לר' משה ב"ר יקותיאל מרומי. בשנת ק"י פעל באיטליה רבי ראובן צרפתי, וכתב חיבורים רבים בקבלה². ספר ההלכתי הראשון שהחדיר פסקי זוהרים בתוך רצף ההלכה, הינו 'האגור' לרבי יעקב לנדא האשכנזי שעבר לפאדובה בשנת ר"מ לערך. בהלכות תפילין שלו שיבץ שלושה הלכות זוהריים, ואילו תפילין בחוה"מ לא העתיק³. בשנים הבאות, עד עריכת הזוהר לדפוס, הופיעו חכמים רבים שעסקו בהלכה וקבלה ביחד, תופעה שהלכה והתרחבה בצורה בולטת, ורבים מהם נשאו ונתנו בסוגיית תפילין בחוה"מ, כפי שיבואר במאמר זה.

התפשטות ספרי הזוהר החלה באיטליה בעקבות הדפסת הספרים בתחומה, עובדה שגרמה לתסיסה רבה, כשכמה מרבניה החשובים יצאו חוצץ נגד הדפסת הספרים, מולם קמה סיעה חזקה של חכמים שהסכימו להפצתה⁴. מצאנו דיונים רבים שדנו גדולי המדינה בשאלה זו, והגיבו כל אחד מהם מנקודת הראות משלו, ולכלל פולמוס הגיעו, ודיו רב נשפך עליו, ובד בבד פולמוס זה הושפע על פולמוס התפילין.

¹ על השפעות דתיות וחברתיות מקהילות יוון לקהילות איטליה, האריך הח' מאיר בניהו בספרו 'היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה', תל אביב תש"מ.

² ראה: אברהם אלקיים, סוגיות בפירושו של ר' ראובן צרפתי לס' מערכת האלהות, האוניברסיטה העברית, תשמ"ז.

³ האגור, סי' פד.

⁴ אפרים קופפר, 'תעודות חדשות בעניין הפולמוס בדבר הדפסת ספר הזוהר', מיכאל: מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, א (תשל"ג), עמ' שב-שיח.

כדי להבין את רקעם של הרוחות הסוערות, יש לבחון את מרקם המדינות בארץ המגף, וכן את מוצאן ומרקמן של קהילות ישראל בפזורה איטליה.

יש להבהיר: איטליה לא היתה קיימת כישות מדינית אחת, עד איחודה בשנת תרכ"א (1861), אלא היתה יבשת בעלת מגוון של מדינות. בתקופת הרנסאנס היא הכילה מספר גדול של מדינות קטנות וקטנות פחות, שנשלטו על ידי משטרים שונים: בדרום נמצאה מלכות נאפולי, שמלכה התייחס לבית המלוכה של מלך ארגון. צפונית למלכות נאפולי השתרעה מדינת הכנסייה, שהאפיפיור שלט בה כמעין מלך חילוני, בראש צבא וממשלה; יותר צפונה נמצאו דוכסות טוסקנה, שבירתה פירנצה; מדינת הדוכס לבית אסטה, שבירתה פירארה; מדינת הנסיכים ולימים דוכסים לבית גונוגה, שבירתה מנטובה; הרפובליקה של לוקה, של גנואה ושל ונציה; הדוכסות של מילנו; ועוד כמה מדינות-ערים יותר קטנות.

ולגבי שזירת מרקם הקהילות, שלושה קהלים משמעותיים נמנו ברחבי איטליה בתקופת הפולמוסים: האיטלקים המקוריים, קהל אשכנז-צרפת וקהל הספרדי. עד ראשית תרופת הרנסאנס הייתה האוכלוסייה היהודית אחידה מבחינת הרכבה העדתית. כמעט כל היהודים שחיו אז באיטליה נמנו על האיטליאני, לאמור על הקיבוץ היהודי שישב בחצי האי זה למעלה מאלף שנה שכונו 'ילועזים' ונוסח תפילתם היה מנהג רומא הקדום. עד תקופת הרנסאנס, עיקר מקום מושבם היה ברומא ובערי סיציליה.

על סף תקופת הרנסאנס משנת ק' ואילך התחיל לזרום זרם גדול של מהגרים מאשכנז אחרי גזירות מסעי הצלב שנהרו לאיטליה, והתיישבו בעיקר בצפון המדינה. גל ההגירה השנייה היה מצרפת, שהתרחש בשנת קנ"ד עם גירושם ממדינתם. לרגל הגירוש הנוסף מצרפת בשנת ק"ע נגרמה תוספת אוכלוסייה יהודית-צרפתית די גדולה, שהתיישבה במחוז פיימונטי, המערבי ביותר בצפון איטליה.⁵ גלים אלו הביאו עמם מורשת מגובשת ומיוחדת בהלכה, בדרך לימוד התלמוד, במנהג ובנוסח התפילה,⁶ והצליחו לאחר תקופה קצרה לארגן קהילות עצמאיות כדגם קהלם בארץ מוצאם.⁷

רק אחרי גירוש ספרד בשנת רנ"ב, החלו להגיע גלים של יהודי ספרד ופורטוגל, והביאו עמם את מנהגם ונוסח תפילתם, והקימו בה מרכזי תורה חשובים.⁸ בעקבות הגירות אלו, היה הקיבוץ היהודי באיטליה

⁵ על גלים אלו ראה: אלדו לוצאטו, 'כניסתם והתיישבותם של היהודים בפיימונטי במאה ה-15', דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי יהדות, ב, ירושלים 1973, עמ' 159-168; ראובן בונפיל, 'התיישבותם של יהודים נודדים באיטליה בשלהי ימי-הביניים', אביגדור שגן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 139-153.

⁶ ראה: ישעיה זנה, 'טיולים בהיסטוריה וביבליוגרפיה', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו יורק תש"י, עמ' רט-רלו; יעקב בוקסנבוים, מבוא לשו"ת רבי עזריאל דאינה, תל אביב תשל"ז; ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 161-171; יוסף וולף, 'פילוסופיה באשכנז בשלהי ימי-הביניים', דעת, 42 (תשנ"ט), עמ' 63-86. S. Simonson, Jewish Italy: The melting

Jewspot of Mediterranean jewspot, Materia Giudaica, Bolonga, 20-21 (2015-2016) 217-227.

אם כי ברבות הימים הצרפתים נטשו את מנהג אבותם ונטמעו בלועזיים, בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 167. יוצא מן הכלל הוא נוסח התפלה הצרפתי, המכונה נוסח אפי"ם, שנשמר בקהילת פיימונטה.

⁷ ראה: ראובן בונפיל, במראה כסופה, ירושלים תשנ"ד, פרק ו' 'הקהילה'.

⁸ על הגירתם והתאקלמותם של גולי ספרד באיטליה, ראה: ראובן בונפיל, 'איטליה – הגדר שבין מערב למזרח ובין מזרח למערב', בתוך המאסף 'הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש', ירושלים תשנ"ג, עמ' 95-116.

לאוכלוסייה גדולה מאוד⁹. הריבוי העדתי גרם לחיכוכים רבים ולפעמים מקרי מתיחות ומלחמה בין העדות השונות, הן ברמה הדתית והן ברמה הכלכלית, בנוסף לשינויים פוליטיים ותרבותיים שנגרמו עקב הגירות אלו. ברור כי תהליכים כאלו אינם עוברים ללא מתחים. דומה שהמתח הגדול ביותר היה בשאלה הנחת תפילין בחוה"מ, שהגיע כבר עם הגל הראשון מספרד, שגרם לזעזוע בן מאות שנים. נוסף לפולמוס התפילין, מן הצורך לציין שבעידן זה, תקופת הרנסאנס, היא תקופה עשירה בפולמוסים והתנצחויות שרקעם בעיקר הלכתי, וניכר עד מאוד חסרונה של אישיות מרכזית ובעלת סמכות, שתהיה מקובלת על כלל הישוב היהודי באיטליה.

בדברי המדפיס שבסוף מהדורת מנטובה של תקו"ז, נמצאות ידיעות מפורטות אודות השתדלנות שבי הסכמה לדפוס. לפי תיאורו, משנודעה פעולתו של רבי עמנואל מבניונטו בהכנת הזוהר לדפוס, "לזכות בו את הרבים", קמו "גבורי כח לוחמים נגדו" ו"נחפזו לכתוב עליו שטנה, להפר עצתו ולקלקל מחשבתו, אל המאור הגדול לממשלת היום בוינציאה [= הכוונה למהר"ם פאדווה] ולשאר חכמים יצ"ו". כתגובה ל"שטנה" נזדרז ר' עמנואל מבניונטו, כדי להקדים רפואה למכה שהיתה צפויה לו מבית דינו של מהר"ם פאדווה, ופנה לר' אליהו חלפן, אף הוא מחכמי וונציה, והעמיד את עצמו למשפט בבית דינו, כמובן מתוך תקווה, שאותו מקובל 'מלא רחמים' ידון אותו לכף זכות, ואולי גם יעמוד לצידו. למרות כל זאת, מתנגדיו הלכו והתחזקו וכוחם גבר "ויהי כל העם נדון ונעשה על זה כתות כתות", כלומר המתנגדים למיניהם נתלכדו בקבוצות והסתערו עליו בתלונות שונות. מכאן ואילך סערו רוחות בכל רחבי איטליה, כשכתות המתנגדים יורים את חיצם מול כתות המחייבים, וכל זה מתרחש, במקביל, לתקופת הפולמוס הראשון לגבי הנחת תפילין בחוה"מ, כשרבים מהדוברים, לקחו חלק בשני הפולמוסים גם יחד.

בגיליונות הבאים נגולל מספר פולמוסים סוערים שהתנהלו ברחבי המדינה, כשהם מתנהלים פנים אל פנים, היינו עימותים שהגיעו לפעמים לטונים גבוהים. ואילו בגיליון זה אנו פותחים את סדרת העימותים, בהעלאת דעת חמשה מרבני איטליה, שלא התעמתו אחד מול השני, אולם דבריהם מוכיחים שכבר בזמנם רחשו, לפחות אצל המון-עם חילוקי דעות, ושינויים החלו להתרקם, והנהגת הקבלה החלה להתחלחל אט אט. שניים מהם, מחשובי רבני המדינה ואילו השלישי, אינו מבעלי המוניטין. הראשון, אחד המיוחדים מרבני איטליה, היה רבי עזריאל דאיינה, שיצא נגד חדירת הנהגה הקבלית, כנגד רבי משה באסולה, אף הוא מראשי המדברים במדינה, ואתו עמו רבי אליהו חלפן, הפחות מפורסם, שאמצו בכל כוחם את דעת המקובלים. לעומתם, אצל רבי בנימין זאב, גם הוא ממפורסמי רבני ביזנטיון ואיטליה, מצאנו דעה שלישית, בכך שלא היה בידו להכריע. והחמישי, הוא חכם עלום שם שערך תשובה ארוכה ביותר, ומסקנתו היא: "בכל גלילות אלו נוהגים להניחם בלא ברכה, ואני אומר שאין להניחם כלל שדברי רשב"י הם דברי קבלה האמיתית, וכן ראיתי רבים נוהגים כן". **מן הצורך להדגיש, שוויכוח זה מתנהל עוד לפני הדפסת ספרי הזוהר**¹⁰.

כדי להיכנס לשערי תורת חכמי איטליה, העלומים מבני דורנו, מן הנכון להעתיק כמה שורות מתוך

⁹ מ"א סולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הריניסאנס, ניו יורק תשט"ו, עמ' 1-7.

¹⁰ כמובן שעם הדפסת הזוהר, ותפוצתו המהירה, זכה להשפעה חזקה בכל המזרח התיכון, עד שכמעט הוקנה לו מעמד קאנוני.

מאמרו המכונן של הח' מאיר בניהו, שנהירים לפניו שבילי איטליה כשבילי ירושלים, על עימותי בעלי הלכה וקבלה בראשית התחלת התפשטות הקבלה: 'גירוש ספרד הפכה את איטליה לזירת הוויכוחים, לחידוד עמדות הצדדים ולהתכחשות ביריבות, על אחת כמה וכמה שליבם של יהודי איטליה פתוח היה לכל ויכוח, ושאלה שיכול אתה לפותרה בדממה דקה, עונים עליה בקול ענות גבורה והופכת לסערה גדולה. לפיכך הקולות שבוקעים מאיטליה עזים הם יותר ומהדהדים יותר. שיאם הגלוי הגיע בפולמוס על הדפסת הזוהר שפרץ בסערה ושכך מהרה בקול ענות חלושה, ובשאלה אם יש להניח תפילין בחוה"מ שלא בקול רעש גדול פרץ אבל בחידוד קולמוסין שהלך ונמשך דורות רבים מן גירוש ספרד ועד ארבע-מאות שנים לאחר-כך. דומה שלא נמצאה כמותה שאלה שכה הירבו לעסוק בה מכל בחינותיה, והפכו בה גדולי חכמי המדינה דור אחר דור, וסביבה נתמקדה שאלת הייחס שבין ההלכה לקבלה... ועד היום אפילו אפס קצוהו של הפרשה לא נודע והעלום והמכוסה כוחו יפה מן הגלוי¹¹.

במאמר זה נחבר כמה יריעות אחת אל אחת, יריעות שלכתחילה היו פרודות זו מזו, אבל לדעתי, כולן מקשה אחת הינה, כשהיריעה השניה היא תגובה לראשונה וכך הלאה. תשובות וקטעי תשובות אלו דנות בעיקר בהנחת תפילין בחוה"מ, ופותרות בפנינו צוהר על הרוחות הסוערות שנשבו בצפון המדינה, כשהשמרנים עומדים כחומה מול חדירת המקובלים. אבל מן הצורך לציין, שצעדו צעד אחד אחורה, בכך שהסכימו להניח ללא ברכה. צעד נוסף שנקטו, הינו שהחלו להניח תפילין של-יד מיושב, מנהג שהתפשט, כנראה, לפני פולמוס תפילין בחוה"מ¹².

א. עמדתו של רבי עזריאל דאינה רבה של עדת הצרפתית באיטליה

החכם הראשון שמבצבץ משמועתו על משא-ומתן שהתנהל באיטליה הינו **רבי עזריאל דאינה** מחשובי רבני איטליה [ר"ו? - רצ"ו], שהיה 'צרפתי' במקורו, ומראשי המדברים בכל מקום, הוא לא קיבל את אזהרת הזוהר, ומחה בתוקף נגד בני מדינתו שהחלו לשנות את מנהגם. ר' עזריאל, אמון על ברכי הלכה, כמורו המובהק מהר"ק. הוא כתב מאות תשובות, והחליף איגרות עם רבני דורו.

לפני שנעתיק את לשונו מן הראוי להציץ אל תוך עולמו ה'קבלי'. יחסו לקבלה הוא, שבכל מקום שחלוקות דעותיהם של הפוסקים והמקובלים הלך אחר הפוסקים. הכרעת הפסק מושתת על התלמוד בבלי והפוסקים ההולכים בעקבותיו, 'אשר מימיהם אנו שותים', ו'מפיהם אנו חיים'. בתשובה שהגיב בעניין הנחת תפילין בחוה"מ, הוא מסביר את עמדתו, בכך שאינו מקבל את הנהגת הזוהר לא מחמת רעור עליו, אלא להיפך, מרוב עומקו וחביונו, נבצר מאתנו לרדת לסוף כוונתו.

ברם, הוא לא נזקק לדברי המקובלים אלא אם כן יש בהם פירוש או גילוי טעמי התורה והתייחס לרמז ולדרש שבזוהר כמו למדרשי חז"ל. בתשובתו לשארו ר' יעקב מקרימה, חכם זה הקשה: הכיצד יאמר הזוהר שקבורתו של משה רבינו בחוה"מ היא למעליותא? והרי מן הכתוב אנו למדים שנענש משום הכאת הצור? ר' עזריאל תירץ הקושיה בדרך זו: "כי המקובלים דברו בפנימיות האלקיות, סודות האלוק, בהם

¹¹ מ' בניהו, וויכוח הקבלה עם ההלכה, דעת, 5 (קיץ תש"ס), עמ' 73.

¹² ריקנטי, האגור, הפליאה ועוד, ראה מאמרו של פרו' משה חלמיש, 'הנחת תפילה של יד מיושב', הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 146-160.

הושתת באמת, ולא נופל מכל דבריהם צרור ארצה לכל מבין יסודם, אשר אנחנו מבחינים בעומק תעלומותם ככלב המלקק מן היס", והולך ומסביר את הענין על פי פנימיות הדברים¹³. משנשאל מאת תלמידו ר' אברהם רוויקו: למה אין מברכים על הלבנה בשבת, לא הסתפק בתשובה על דרך הנגלה, אלא הוסיף לה גם על דרך הנסתר: "כי בשבת אנו מתייחדים עם הקב"ה בייחוד אמיתי, אם אנו שומרים השבת כהלכתה [...] וכשהייחוד הוא שלם בינינו לבין הקב"ה אין אומה ולשון יכולין לנו"¹⁴. בתשובה לענין נשים המשרתות בבתי יהודיים, וכנראה מחמת שקופחו ממעבידיהן היו 'מוסרות דינן לשמיים' ובשעת פתיחת ההיכל מקללות הן את אדונייהם. נזקק ר' עזריאל ליחכמי האמת שאמרו: "כי גדול כח הדיבור לפעול, הן לטוב והן להיפך, כי האותיות ביוצאם מן הפה עושות רושם באויר ופועלת למטה"¹⁵, וכל זה בבחינת 'דרוש וקבל שכר' אבל לא בהלכות הקבועות וקיימות¹⁶.

אחד התחומים שר' עזריאל דן והתעמת בו, הוא המנהג; בהיות עדות וקהלים שונים, גם מגולי ספרד, המחזיקים במנהגים מנוגדים¹⁷. לתחום זה חדרה הנהגת המקובלים, ור' עזריאל נשאל על כמה מהן האם נכון לקבלם, ואחת מהן, הינה לגבי הנחת תפילין בחוה"מ, ואלה דבריו:

אני נוהג להניחם בלא ברכה, כמו שפסקו הפוסקים אשר מימיהם אנו שותים, וכן ראיתי כל הגדולים צרפתים נוהגים כן¹⁸. ולא ראיתי אחד הפוצה פה שלא להניחם, וכל המשנה ידו על התחתונה. כי אין לנו להניח דברי הפוסקים אשר כל רז לא אנס להם, כדי ללכת אחרי ספרים עמוקים. כי לרוחב לב הגיבורים הנזכרים בהוא ספר הזוהר אין חקר לתבונתם, ומי יוכל לרדת לסוף דעתם, ומה היה כוונתם. כי דברו בחזון [במשל] ... ואין לנו להבין דבריהם לפי הפשט ולעשות פירוש לפירושם, נוכל לטעות ולעבור על מ"ע להניח תפילין. אלא יש לנו להבין ולנהוג כפי דברי הפוסקים אשר ידעו והבינו יותר ממנו, וראוים הם לסמוך אף שלא בשעת הדחק¹⁹.

שלוש נקודות גנוזות בדבריו: א] ספר הזוהר הוא קדוש ועמוק ואין אנו הפוסקים יכולים לרדת לסוף כוונתו. ב] דברי קבלה הם רמזים ועיקרם 'חזון' ואין להבינם כפשוטם, שאם אתה עושה כך נמצא אתה

¹³ יעקב בוקסנבוים (מהדיר), שו"ת ר' עזריאל דאינה, תל אביב תשל"ז, סי' עא"ב.

¹⁴ שם סי' לג.

¹⁵ שם, סי' ו.

¹⁶ וראה עוד בסימן קיב שסמך על דברי קבלה לאחד ממהלכיו.

¹⁷ ראה עמוד לב-לו.

¹⁸ ראשיתו שנתיו ולימודיו עשה ר' עזריאל בפיימונטה שבצפון-מערב איטליה, שם נקלטו רבים מגולי צרפת מגירוש ק"ע. שם, כנראה, למד תורה גם מפי מהרי"ק. עדותו שכן נהגו רבותיו הצרפתיים, היא חידוש גדול!

¹⁹ שו"ת ר' עזריאל דאינה, ח"א סי' יד. מאידך, בסי' טז מעיד הוא על עצמו: עם התפשטות הנהגת המקובלים בהנחת תפילין של יד בשיבה, הוא קבל זאת, ונימוקו עמו: הואיל ואינו נוגד את כללי ההלכה. בניגוד לגישתו זו לגבי הברכות על תפילין, נהג לברך שתי ברכות כמסורת רבותיו, מהנימוק: "ואם הייתי משנה [הייתי] מוציא לעז עליהם, כי לא עשו המצוה כתיקונה [...] וצריך להיזהר לא להוציא לעז על הראשונים", שם, סי' טו.

מן העניין לציין לתשובה אחרת בחיבורו זה, בה מתוודעים למשנתו כלפי שמירת מנהגי העיר. ר' עזריאל נשאל מאת ר' נתן איגרא מקרימונא לגבי חילוקי המנהגים בתוככי ערי איטליה בענין אי-אמירת תחנון אחרי המועדים. בתשובתו מפרט הוא את מנהגי הלועזיים מחד ואת של הצרפתיים מאידך, ועל כגון דא אמרינן: נהרא נהרא ופשטיה, אבל בעיר שכל הקהילות אינם אומרים תחנון אחרי חג העצרת, אין לסטות ממנו, שו"ת ר' עזריאל, סי' ל.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת עקב תשע"ז

מעוות את דברי המקובלים עצמם. ג] לענין הלכה אין לנו להלך אלא אחר הפשט: הפוסקים הגדולים שקדמונו, מהם נודעה סמכות ההכרעה. להם היה בכוחם לצלול לעומק כוונתו, ולא נזקקו לו, מה אנחנו הבאים אחריהם כי נתיימר לנהוג על פי מה שסתום לנו.

ב. דעתו של רבי בנימין זאב אב"ד ארטא (יוון)

בשונה הימנו העלה רבי בנימין זאב ב"ר מתתיה [רל"ה-ש"ה לערך], יליד ארטא (מערב-יוון)²⁰, משנת רפ"א לערך החל לכהן בעיר ארטא, בה שימש כרבה של קהלת הרומאניוטים²¹, והם היו נגררים אחרי קהילת קורפו; וקשרים מיוחדים היו לו עם יהדות איטליה, והתגורר תקופה ממושכת בוונציה. הוא נודע במספר פולמוסים הלכתיים בהם היה מעורב. בשנת רפ"ה לערך ביקשו רבנים שונים לאסור עליו להורות הלכה בשל טענות על פסיקותיו במקרים מסויימים, ואף האשימו אותו בזיוף חתימת רב אחר. טענה נוספת הייתה שהוא 'דן יחידי כאילו לו ניתנה הארץ', ומנדה שלא כדן. לעזרתו נחלץ חתנו רבי שמואל קלעי, אשר ירש את כסא חותנו ב'ארטא', ומחבר שו"ת משפטי שמואל, שניהל חילופי מכתבים מול חכמי וונציה וקושטא במטרה למנוע את ביטול הסמיכה שלו. אך ללא הועיל. בקיץ רצ"א הדיחו אותו רבני וונציה ומינו תחתיו את ר' משה חנין כרבה של ארטא. בין המצטרפים להדחה היה רבי עזריאל דאינה שכתב תשובה חריפה במיוחד בה הוא תוקף אותו בהאשמות תמורות וגוזר עליו בגזרת חרם שלא יורה הוראות, ומבטל את הסמיכות שסמך תלמידי חכמים אחרים²².

גם ר' בנימין זאב עסק רבות בלימוד 'קבלה', והשאיר את חותמם בכתביו. השאיר אחריו שאלות ותשובות 'בנימין זאב', שסיים לערכו בוונציה בשנת רצ"ד. בסוף החלק הראשון קבע קונטרס 'דיני ציצית תפילין ומזוזות', ובחלק הארי שבו הוא דן בהנהגות הקבליות בדיני תפילין שהחלו להתפשט בתקופתו כשהוא מצביע על מנהג האשכנזים בוונציה: הנחת תפילין אחרי הטלית²³; הנחת של-יד במישוב²⁴; ברכה אחת עליהן²⁵, ובאופן טבעי גם לשאלת אי-הנחתן בחוה"מ, בשעה שהוא מתלבט בין המנהג הפשוט בוונציה להניח, לבין דעת הזוהר השולל זאת.

בראש התשובה הוא מעלה את דברי הפוסקים המחייבים להניח, ורק לקראת סופו הוא מזכיר את דעת בעל ה"ג האוסר, ואליו צירף את דברי הזוהר:

בח"ה יש מחלוקת בין הפוסקים, יש מי שאומר שיש בח"ה 'אות' ולא יניח תפילין, שהרי אסור

²⁰ בצעירותו למד אצל גדולי חכמי יוון, בתקופה מאוחרת יותר אצל חכמי קורפו. את תולדותיו תיאר בארוכה הח' מ. בניהו, מבוא לספר בנימין זאב, ירושלים תשמ"ט.

²¹ הרומאניוטים היו יהודי תורכיה והבלקן המקוריים.

²² שו"ת רבי עזריאל דאינה, סי' קפא.

²³ בהיותי מתגורר פה וונוייה ראיתי קצת אנשים שמניחים תפילין של יד ושל ראש מעומד, ואח"כ מתעטפים בטלית, והוכחתים על זה שלא ירגילו עצמם ככה"ג. ושאלוני טעם הדבר, והראיתי להם מה שנמצא בזוהר והביאו האגור"י, וממשיך בנתינת טעם לכך, סי' קפט, דף רפא ע"א.

²⁴ שם.

²⁵ "בעוברי בגלילות הללו, חכמים גאונים, אנשי מעשה, יושבים על כסא ההוראות, גאוני וונוייה, פשט ביניהם לברך ב' ברכות בלא סח", סי' קצא, דף רפד ע"ב.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת עקב תשע"ז

באכילת חמץ וחיוב לולב בסוכה. ויש מי שסובר שאין ה'אות' אלא בעשיית מלאכה מכל וכל [...] וממשיך בכמה ראיות שהובאו בראשונים, וממשיך] אמנם באותו דיבור עצמו [של תוספות במוע"ק] פסק בהלכות גדולות שאסור להניח תפילין בח"ה, וכן במדרש הנעלם כתב רשב"י שמי שמניחם חייב מיתה, וכבר נתפשטה הוראה זו בהרבה מקומות. ובהיות שאני ההדיוט בנימין פה וונזי"א עיר של סופרים ראיתי שמניחים תפילין בח"ה בלא ברכה. **לפיכך אין בידי להכריע, שאין תלמיד כמוני מכריע**.²⁶

ג. דעתו של רבי אליה חלפן מוונציה

בשיטה חדשה נוקט **רבי אליה ב"ר אבא מרי חלפן**, מחכמי וונציה, מלומד רחב הדעה, רופא ומקובל, שכתב גם פסקי הלכה והיה נכדו של ראש הרבנים מהר"י קולון.²⁷ לפי שמועה מסוימת, בפולמוס הדפסת הזוהר היה הוא בין המתנגדים.²⁸

בשונה מר' עזריאל, הוא לא נשאל עליה, אלא מלבו, באומרו 'הציקתני רוח בטני', ולא נוסח בלשון מענה לשואל, אלא כמאמר ארוך, אותו חיבר בשנת רצ"ז, שנתר בכתובים ומתפרסם כאן לראשונה.²⁹ המאמר מיוסד על הלכות תפילין, בו הוא מגולל את שלל השינויים הקבליים בהנהגת הנחת תפילין שרק התעוררו בתקופה זו: שתי ברכות, הנחת של –יד בשיבה, ושני זוגות של תפילין; ואגב כך הוא מגולל קטע שלם על שאלת הנחתן בחוה"מ. למרות שהוא ממוצא צרפתי, אין הוא מחוייב להמשיך במנהג אבותיו, אלא יש לחקור לבד, **והואיל וכמה מגאוני הדור כבר החלו באי-הנחתם, יש ללכת אחריהם**: "וכן ראיתי גאוני הדור נוהגים, ובפרט כת המקובלים בני עליה אם כי המה מועטים".

ר' אליה מעלה רעיון נועז בכך שבעלי התלמוד והפוסקים כולם ידעו את תורת הסוד והיו בקיאים בקבלה, ולא אמרו דבריהם אלא על פי הקבלה, ואף חילוקי הדעות שביניהם יסודם בקבלה. ואלה

²⁶ שו"ת בנימין זאב, סי' קצו, דף רצא ע"א.

²⁷ עסק רבות בלימוד והפצת תורת הקבלה. היתה לו יד וסיוע בעריכת הזוהר (מנטובה ש"ח), בכך ששיגר כתב-יד שהגיע אליו ממצרים, ובו העתק שלם של 'סבא דמשפטים', דברי המגיה, ר' אברהם ב"ר משולם בסוף זוהר ח"ג. נותר ממנו איגרת בקבלה, ספריית JTS 1822, בסוף הסרט. חיבר אילן עשר ספירות, המתחיל: אם תשאל אתה המעיין כי מאחר שהדברים קשורים זה בזה כשלהבת בגחלת למה ייחסו כמה שמות לעשר ספירות. ונמצא בכתובים שני נוסחאות, האחד בלול בהרבה מאמרים ששמע מפי רבו ר' יוסף ו' שרגא (קמברידיג' 651), והשני, ללא מאמרי רבו (בריטיש מוזיאון 9045).

כת"י בודפסט-קואפמן 179 (סרט 4513), מכיל שני חיבורים קבליים, האחד העתק ענק של ספרי זוהרים, שנכתב ע"י 'הצעיר רפאל יוסף י"ץ בן לא"א כמהח"ר יוחנן טרייוש יצ"ו, היום יום ו' י"ז אוקטו' רצ"ה לבקשת האדון כמהח"ר אליה מנחם חלפן אביר הרופאים'. והחיבור השני הוא מאמרים רבים ואגרות בקבלה, והוא כתיבת ידו של 'אני יהודה בן לא"א שלמה דבלאניש זלה"ה אל החסיד המקובל ... כמה"ר אליה חלפן אביר הרופאים ישרו"א ותהי השלמו ו' לחודש אב רצ"ז'.

אחד מהסידורים החשובים לנוסח אשכנז המערבית, הוא סידור כת"י פארמה-פלטינה 2895 (סרט 13788), שנכתב בשנת ר"י. ארבע מאות ושמונים עמודים שלו מכילים כל היוצרות והפיוטים עם הנהגות אשכנז, בסופו רשום: שנקנה בשנת ש"א 'מאת הרבנית אלמנת מהר"ר אליה חלפן שלקחה למשכון נדוניתה...'.²⁸

²⁸ ראה ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 246.

²⁹ כת"י ירושלים B 946. בקובץ אחר הועתק מאמר זה, אבל החלק של תפילין בחוה"מ לא הועתק בשלימות, כת"י מוסקבה-גינזבורג 333/9 (סרט 43029).

דבריו:

אסדר בניין סוד התפילין עם דעות וסברות הקדמונים אשר מימיהם שותים, ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, ואם נראים כחולקים אחת דיבר אלוקים ואליו כולם פונים, מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי. אלא שכך היא המדה בלב הנבונים מדודה וידועה, לא היה כן בימי קדם קדמתה עד כי מלאה הארץ דעה". ומעניין התפילין הוא מקיש לכל המצוות:

"כי ארוכה מארץ מידה סוד וטעם הקלה שבמצוות, ובפרט בזאת הגדולה, כי על כל קוץ וקוץ רמזו בו תלי תלים של הלכות עמוקות ודברים עתיקים. ואין כל ספק שכל גאוני עולם שחלקו בה ידעו דקדוקה ופרטיה, ומרוב עומקם ודקותם וגודל חכמתם נפלה המחלוקת ביניהם".

כל הפוסקים שדיברו בעניין התפילין, הגאונים, הרי"ף והרמב"ם בעל העיטור וכיוצא בהם "בוודאי ידעו סוד התפילין כנתינתן בהר", אע"פ שאין אתה מוצא בחיבוריהם דבר בענין הקבלה: "כי לא יעלה בדעתך ח"ו, השמר פן ואל, שכל אלו הגאונים החולקים ... לא ידעו יסודה וסודה כנתינתה בהר סיני". וראיה לדעתו מצוות התפילין שכל דבריהם של האוסרים והמתירים "היו על דרך הסוד והאמת וכן תמצא בכל המצוות".

ושבו הוא מגלה את הפנים השונות של ההלכה והקבלה כפי שמצאנו בוויכוחים, ההלכה היא בבחינת הגוף הגשמי, הממשי; ואילו הקבלה היא בבחינת הרוח והנשמה, שאינם נתפסים בעין אנוש אבל בלעדיהם האדם הופך לבהמי. חכמים ונבונים שעיני רוח להם יודעים ומבינים זאת: "הראשונים והאחרונים היו יודעים בזה ובזולת ממצוות תורתנו הקדושה, וטעמן וסודן, ופוסקים בעשית המצות ע"פ סוד וסדר הקבלה האמיתית הנותנת ריח וטעם למצות וחוקי ה' למשכילים".

ואם ישאל השואל: מדוע אין בספרי הפוסקים דבר מענין הקבלה, אלא אדרבה ניכרת הפרדה גמורה ביניהם, תהא תשובתו שאין הדבר כן: בעלי הלכה רומזים לקבלה, ורק חכם מובהק בתורת הסוד ישכיל להבין זאת: "ואם דברו ברמיזה דלא אתיהב רשו לגלאה רק מפה אל פה". כל שלא יאמינו בכך ויסברו אחרת הם "החטאים בנפשותם, שחושבים שאין בתורה ובמצוות רק הפשט, הם מבחוץ וטועים טעות גמורה".

הוא חוזר ומנסה לאשש קביעתו זאת ומסיק: "מזה תקיש בכל המחלוקות מגאוני עולם שכולם כיוונו אל האמת ... וההפרש שביניהם הוא כפי קוצר המבינים". הוא מציין במיוחד את הרי"ף "שדבריו דברי קבלה וראוי לסמוך על פסקיו". ובדרך זו הוא מנסה לפרש גם את דברי רש"י, שהוא "כיון לדעת הזוהר שהאות והקדושה עומד בעצומו של יום טוב ושבת", וכל הפוסקים גילו דעתם לכלל חש"מ בכלל ימים טובים... כמו שרבינא ורב אשי סדרו התלמוד כן הוא [רשב"י] סדר דעתו הקדושה ודעת חבריו ורבותיו שהיו כמלאכי אלוקים ... וע"כ אם נביא ראייה מספרו לא נאמר שזה היה דעתו לבד, רק גם דעת חבריו ... וע"כ ראוי לסמוך עליהם בטעמי המצוות".

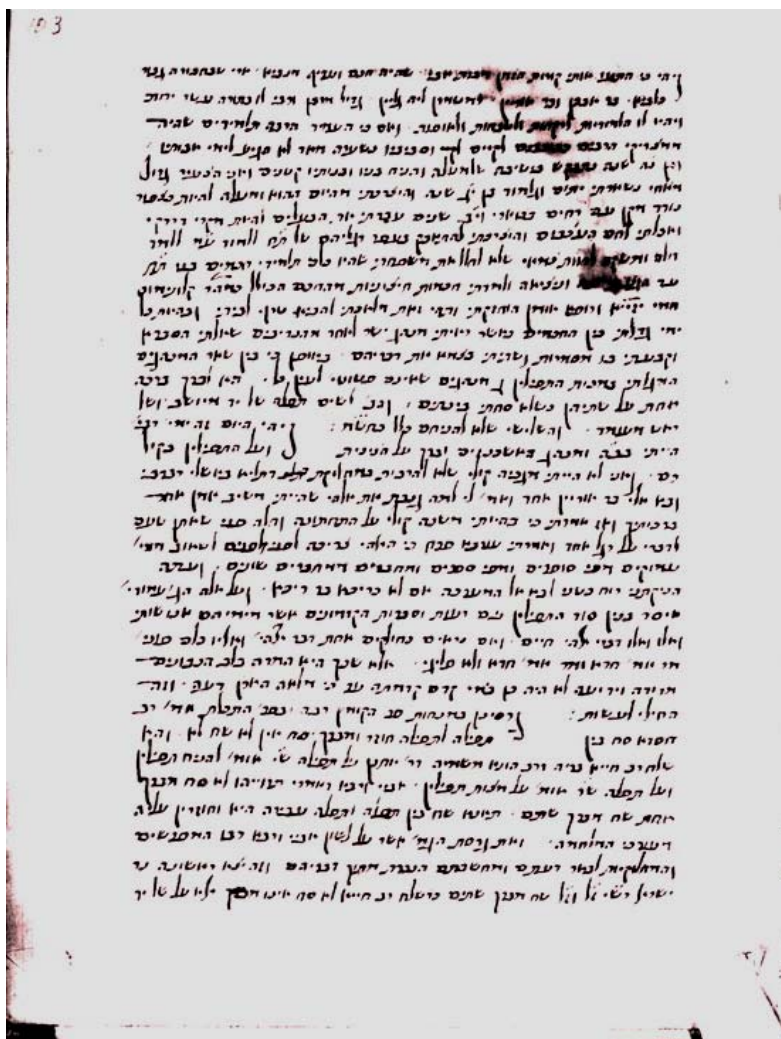
בהמשך דבריו מעלה את עליונותו של ספר הזוהר: "הזוהר כולו דברי נביאות ורוח... ומבלעדיו לא ירים איש להתגדר ולתת טעם משום מצוה חק ומשפט כי אליהו וכל מתיבתא דרקיעא אסתכמו עמיה בחבור

פרשת עקב תשעז

הגדול הזה... אחרו אותו הדעת, המנהג שאנו מוצאים מחכמי האמת והקבלה נטו בחבוריהם בטעמים ובסברתם, יש לנו ללכת אחרי עקבותיהם... כי נימוקם עמם וסברתם בצדס".

כל זה ועוד, העלה ר' אליה בראש מערכתו, כדי להעלות את דרגת הזוהר, שהוא ראשון במעלה, ולכן הוא גם ראשון בפסק, על כן יש להעדיפו מעל ספרי פסק אחרים.

וזה קטע תשובתו לגבי הנחתם בחוה"מ:

תשובתו של רבי אליה בר אבא מרי חלפן מחכמי וונציה

ויהי כי התעו אותי קורות הזמן מבית אבלי³⁰ שהיה חכם ועדיף מנביא, ארי שבחבורה גבור כלביא, בר אבהן ובר אוריין דמטמרן ליה גליין גדול מר' רבן, לו בתורה עשר ידות ויהיו לו

³⁰ על פי בראשית כ, יג: וַיְהִי בְּאֶשֶׁר הִתְעוּ אֹתִי אֱלֹהִים מִבֵּית אַבְי.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת עקב תשע"ז

הלמודיות לרקחות לטבחות ולאופות. ואם כי העמיד הרבה תלמידים שהיה ממצדיקי הרבים ככוכבים, לקיים וסביביו נשערה מאד לא הגיע לימי אבותיו. ובן נ"ה שנים נתבקש בפמליא של מעלה והניח בניו ובנותיו קטנים. ואני הצעיר גדול מאחי נשארתי יתום וגלמוד בן י"ג שנה והוצרכתי מהיום ההוא והלאה להיות כצפור נודד מקן עם רחיים בצווארי. וי"ב שנים עבדתי את הבעלים להיות מקרי דרדקי, ואכלתי לחם העצבים והוצרכתי להתאבק בעפר רגליהם של ת"ח ללמוד ע"מ ללמד, דולה ומשקה, לרוות צמאי שלא לחלל את משפחתי שהיו כלם תלמידי חכמים בני ת"ח עד הגעתי פה ויניציא"ה ולמדתי חכמות חיצוניות מהחכם הכולל כמה"ר קלונימוס חמי יזי"א ורופא אומן הוחזקתי ותהי זאת מלאכתי להביא טרף לביתי. ובהיות כל ימי גדלתי בין החכמים כאשר ראיתי איזה מנהג ישר לאחד מהנדיבים שאלתי הסברא וקבעתי בו מסמרות ושתייתי בצמא את דבריהם. באופן כי בין שאר המנהגים הורגלתי במצות התפילין שלושה מנהגים שאינם פשוטים לעין כל. הא' לברך ברכה אחת על שתייהן כשלא סחתי בינתים. והב' לשים התפלה של יד מיושב ושל ראש מעומד. והשלישי שלא להניחם כלל בחש"מ.

ויהי היום זה ימים רבים, הייתי בב"ה ומנהג אשכנזים לברך על הציצית ועל התפילין בקול רם. ואני לא הייתי מגביה קולי שלא להרבות במחלוקת דתליא באשלי רברבא. ובא אלי בר אוריין אחד ואמר לי למה גנבת את אלהי שהייתי משיב אמן אחר ברכותיך. ואז אמרתי כי בהיותי משנה קולי על התחתונה וחלה פני שאתן טעם לדברי על רגל אחד ואמרתי עורבא פרח כי באלקים צריכה לפני ולפנים לשאוב ממים עמוקים מפי סופרים ומפי ספרים ומחברים ממחברים שונים. ועתה הציקתני רוח בטני לבוא אל המערכה אם לא כריכא בר ריכא, ועל אלה הג' עמודים אסדר בנין סוד התפילין עם דעות וסברות הקדמונים אשר מימיהם אנו שותים, ואלו ואלו דברי אלהי חיים. ואם נראים כחולקים אחת דבר אלהים ואליו כולם פונים מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי. אלא שכך היא המדה בלב הנבונים מדודה וידועה לא היה כן בימי קדם קדמתה עד כי מלאה הארץ דעה. וזה החלי לעשות: [וממשיך בארוכה ליבון סוגיית מניין הברכות של מצוות תפילין, וצורת הנחתם בעמידה או בישיבה]

ונבא עתה דרך קצרה אל החלק הג' בהנחת תפילין בח"ה, כי יש בזה הענין ג' דעות ורבו המחלוקת: כי יש מי שמניחן ומברך עליהן ויש מי שמניחן ואינו מברך ויש מי שאינו מניחן כלל. וכל אחד נתן סמך וסעד לדבריו לדקדק לשון הגמרא [ומעתיק את לשון הגמרא במועד קטן עם דברי התוספות] וממשיך: הרי לפי דעת הירושלמי מניחין תפילים בחש"מ, הגם דלא מפרש טעמא הכי פסיק סתמא, והכי [כתב] בהגהות ר' אשר מא"ז ע"ש [ומעתיק דבריו] וכן הסמ"ג מביא לשון הירושלמי שכתבנו וכו' וכן פסקו רבי שמשון ב"ר אברהם ור' יצחק ב"ר ברוך ואות פסח וסוכות הוא מעשייה ובחש"מ מותר מן התורה כדמפרש התם עכ"ל.

וכן כתב בהגהות מיימוניות, וז"ל כתב רבינו יהודה שר"י היה אוסר להניח תפילין בחש"מ, שהרי יש בהם אות בפסח מצות בסוכות סוכה ולולב. אמנם רבינו שמשון כתב שיש להניח בחש"מ, וכן רבינו ברוך בספר התרומה, וכן רבינו שמחה כדגרסינן בירושלמי ספר' אלו מגלחין

פרשת עקב תשע"ז

וכו' וכן הנהיגו כל רבותינו להניח תפילין בחש"מ, עכ"ל. וכן מביא בעל הטור באורח חיים בהלכות חש"מ בסי' תקמ"ה וז"ל ודווקא תפילין ומזוזות משום מצוה שאף בחש"מ צריך להניח תפילין ולברך עליהן. וכן היה נוהג א"א הרא"ש זל עכ"ל. וכן בעל האגור בסי' תרפה מביא ממש לשון הטור ובסי' מג בהל' תפילין וז"ל בחש"מ מניח בלא ברכה, והרא"ש כתב לברך, ועמא דבר שלא לברך. וא"א מהר"ר יעקב לנדאו הנהיג לברך עכ"ל.

והכלבו מביא בהלכות תפילין

הנה אלו גאוני עולם מקצה מזה שפוסקים להניח תפילין בחש"מ, יש מהם שאומרים בברכה ומהם שלא בברכה ומחלוקתם תלויה בפירוש זה האות מברייתא דר' עקיבא במנחות פ' הקומץ [...] אמנם הגאונים שאוסרים להניח בחש"מ הם מפרשים זה האות באופן אחר [...] שהרי יש בהם אות בפסח מצות, בסוכות סוכה ולולב [...] אמנם נר ישראל וראש גולת אריאל רש"י אשר היה ידו בכל דייק בטוב ובדיוק גמור לשון הגמרא פ' המוציא תפילין גבי והיה לך לאות על ידך [...], דייק הלשון שהן גופן אות המורה שהימים עצמן הם או ולא אמר שיש בהם אות שיהיה משמעו איסור מלאכה או מצה וסוכה כדברי שאר המפרשים. אלא הימים עצמם הם אות שהם מובדלים בקדושה ובטהרה מכל שאר ימים הנקראים חול, ועל קדושת עצמם נקראים 'מקראי קדש' בסוד שבעת ימי בראשית. ולזה כיוון רשב"י בעל הזוהר בפ' ואלה שמות, וז"ל רב המנונא סבר הכי קאמר אילין ימים טובים [...] דאין עבדין האי במועד ובחש"מ וכ"ש בשבת דכלא שרא עלן עכ"ל.

הנה כי רש"י כיוון לדעת הזוהר שהאות והקדושה עומד בעצומו של יום טוב ושבת והמבין סוד התפילין כאשר קצוהו תראה מאשר כתבנו תדע ותבין איסור הנחתם בחוש"מ כי הוא כמורד במלכות מלכו של עולם וקטלא חייב. ולזה חכמו והשכילו אלה הגאונים בעומ' חכמתם לדייק לשון הגמרא 'שהן גופן אות' והם ר' יוסי ורשב"י ור"י בעל התוספות [והולך ומונה שיטות הראשונים הסוברים כך]

הנה כל אלו גאוני עולם נועדו יחדיו לבלתי הניחם בחש"מ ועליהם יש להשען, כי נימוקם עמם וסברתם בצדם, ואם דברו הרמיזה שלא אתיהב רשו לגלאה רזא רק מפה אל פה אל השרידים פן ח"ו יטעו בדבריהם התלמידים וישתו מים המרים המאררים, ובפרט אותם שלא שימשו כל צרכם, וילכו אחרי שרירות לבם שעליהם נאמר 'כי רבים חללים הפילה'.

האמנם אם רוב עולם הלכו מקצה מזה להניחם, קצת מהם מברכים וקצתם אינם מברכים, והטו דעתם ולבבם אחרי הירושלמי ודברי האשרי ובנו העל הטור והסמ"ג וספר התרומה שפסקו להניח תפילין בחש"מ, כאשר כתבנו למעלה. הגם כי מן הדין יותר היה לסמוך על התוספות פסקיו ושאר הגאונים שהבאתי דעתם וסברתם, אין לתמוה כי ישראל זריזים הם במצוות ומחבבים אותם וכולי עלמא לאו הלכתא גמירי וכח דהתירא בעשיית המצווה עדיף מכח איסורא, וכאשר נתפשט המנהג היה בעיניהם כמנהג ותיקין לבטל אפילו הלכה [?]
להוסיף וגורעין ובפרט אותם המברכים שנכנסים בספק ברכה לבטלה, כי כלל גדול יש לנו בכל

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת עקב תשע"ז

הברכות שיש מחלוקת בדבר, טוב שלא לברך משום ספק ברכה לבטלה שעובר על לא תשא כאשר כתבנו למעלה, וחמירא סכנתא, כי ארוכה מארץ מדה מעלת זאת המצוה, כי גדול מעל שמים חסדה, וצריכה דיוק כאמיתה של תורה.

על כן שב ואל תעשה למעליותא אשתני. ובפרט כי מלבד דרך האמת שכתבנו, הסברא נותנת מלשון הגמ' שהן גופן אות שאין זה אות מאיסור מלאכה כדעת קצת המפרשים רק שאות המצוה תלויה בגופן של אלו הימים שהם המצה בפסח והסכה וקרבנות החג, שאלו הם נקראים אותות, ולזה נאמר בשבת 'כי אות היא' מלבד הסוד הנעלם בזה אות כאשר רמזתי.

ועל אלו הגאונים נשענתי ועליהם יתידות מנהגי קבעתי ולבלתי הניחם בחש"מ נהגתי, וכך ראיתי גאוני הדור נוהגים ובפרט כת המקובלים בני עליה, אם כי הם מעלים ושתייהם בברכה אחת נכללים כי כולם נתנו מרועה אחד ועולים בקנה אחד, והמפריד בדברים בטלים קוצץ בנטיעות ויכרת מעולם הנשמות. כי אחר כוונת הלב הם הדברים ואחת דבר אלקי ואין להתערב עם שונים. ובשכר זה נלך אל ציון גאולים וכמים לים מכסים במלא הארץ דיעה, וימחה מעל כל פנים דמעה, ואני תפלה.

**כה דברי הצעיר והטרוד הקטן אליה מנחם חלפן בן הגאון מהר"ר אבא מרי זלה"ה, פה
ויניציאה כא כסלו רצ"ז.**

חתימת מהר"ר אברהם כהן מבולוניה :

ראית כל הכתוב למעלה ונגידים ידבר וייפתח שפתי המחבר מישרים כולם נכוחים וישרים כחו
וחילו יישר

נאם הצעיר והעלוב והטרוד, אברהם הכהן בכמהר"ר משה הכהן זלה"ה

ד. דעתו של רבי משה באסולה

כהכרעת ר' אליה, עומדת וגם ניצבה עמדתו של **רבי משה באסולה** [איטליה, ר"מ – צפת, ש"ך]³¹ שדגל לקיים את דברי הזוהר. גם הוא מחשובי הרבנים בדורו שכיהן ברבנות בכמה ערים, ועמיתו של רבי עזריאל. בקי היה בהלכות וברזי הקבלה, וגילה התעניינות בתחומים רבים ושונים. היות ודמותו אינו מוכרת לרבים, אאריך בתולדותיו, ומתוך כך נרויח שתיים: גדלותו בתורת הקבלה, ומסכת הקשרים הקרובים עם ר' עזריאל מדאינה.

לפחות אחדות משנות ילדותו עברו עליו בעיר שונצינו, ושם קנה ראשית תורה ודעת. פרק זמן מסויים היה תלמידו של רבי יוסף ן' שרגא, המכונה 'המקובל מאריינטו', מגדולי המקובלים באיטליה בדור הגירוש, שנפטר בעיר ארגינטה (Argenta) שבין פירארה לראווינה, בשנים רס"ח-רס"ט³².

ר' משה העדיף את תורת הסוד מעל תורת הנגלה, כפי עדות מקורבו בתקופה מאוחרת יותר, ר' אברהם מע' אניילו (Di. Sant Angelo). האחרון מוסר בתשובה מי"ד בשבט שלי"ג³³: "עוד זכור אני בשכבר

³¹ רבי משה ב"ר מרדכי באסולא, וכינה את עצמו 'הצרפתי', ולכן ייתכן שמוצאו מצרפת; ושם 'באסולא' מלמד שמקור המשפחה הוא מעיר 'באזלי' שבשווייץ. אביו ר' מרדכי, הגיע לעיר שונצינו שבצפון-איטליה בשנת רמ"ט. בט"ו תמוז של אותה שנה יצאה לאור מסכת חולין בדפוס יהושע שונצינו. את המסכת הכין לדפוס מנהל בית הדפוס, ר' דוד הלוי, ובהקדמתו כתב: "והנה עתה שבא אצלינו ר' מרדכי צרפתי בן כמ"ר ראובן יצ"ו איש באזול"א, הגיה הדפוס, ידעתי שאף תיבה אחת לא נעדרה ואף באותיות לא תמצא חסר או יתיר אחת מני אלף...". א"מ הברמן, המדפיסים בני שונצינו, ירושלים תשל"ח, עמ' 31-32.

על עבודתו הקפדנית מוסר ר' מרדכי על עצמו בהקדמתו למסכת נדה ביום כ"ה באב רמ"ט: "אני הקטן באתי אחריו להגיה הדפוסים ולעשותם ישרים ותמימים, וקראתי תמיד כל עמוד שלושה פעמים, ובכל פעם הגהתי הטעויות ורמזתי כנראה לעניות דעתי [...] עד כי בוודאי הוא מוגה ומדויק בתכלית הדיוק".

³² תולדות גדולי ישראל, טריאסט 1853, עמ' 170. [=להלן תג"י]. על ר' יוסף ראה: ג' שלום, 'מחברו של המאמר המזויף בלשון ס' הזוהר בדורו של ר' אברהם הלוי: ר' יוסף ן' שרגא או ר' דוד מאריינטו', קרית ספר, ח (תרצ"א), עמ' 262-265; דוד תמר, אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב, עמ' 188.

היה מחותנו של רבי יוסף יעבץ, בנו של ר' יוסף – ר' יצחק מכנהו 'מורי וחמי המקובל הגדול', ומוסר שנפטר בשנת פטירתו של מהר"י מינץ – רס"ט, הקדמתו לספר חסדי ה' לאביו, מהדורת ניו יורק תרצ"ד, עמ' ד.

בשנת תרצ"א פרסם המלומד A.W. Greenup מתווך גנזי מוזיאון הבריטי, קונטרס כתב יד של ר' יצחק בן שמואל בן חיים הספרדי, שכתב בשנת רנ"א עבור חכם אחד שהוא מכנהו 'הנשוא והנעלה' שפנה אליו בביאור כמה עניינים בקבלה. ר' יצחק השיבו בארוכה, תוך שהוא מזכיר את ספרי: הזוהר, ריקאנטי ותשובת רה"ג. המהדיר לא הצליח לזהות את הנמען, J.Q.R., 21, PP.365-375. לאחריו הצביע פרו' אפרים גוטליב על שלוש העתקות של איגרת זו ואצלם מפורש שם הנמען: 'ששלחו ה"ר יצחק ב"ר חיים הספרדי ז"ל מנאפולי לנשא ונעלה **המקובל מאריינטו יצ"ו**' (א). גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל אביב תשל"ו, עמ' 398, הע' 8; ואוסיף שכן הוא בכת"י מוסקובה-גינצבורג 1320 (סרט 48406), דף 88-91, הרי לנו שר' יצחק נשאל מאת ר' יוסף ן' שרגא.

ר' יצחק ספרדי היה ממקובלי ספרד ערב-הגירוש. כנזכר, בשנת רנ"א היה עוד באיטליה, בדרכו לארץ-ישראל, ואכן הצליח לעלות ארצה. בארץ היה חבר בישיבתו של הנגיד בירושלים, וחתום יחד עם הני הישיבה על תקנת המסים שנעשתה בשנת רס"ט. מירושלים העתיק את מושבו לצפת והרביץ שם תורה (מ. בניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 117).

³³ בשנת שלי"ח כעשרים שנה לאחר המחלוקת על דבר הדפסת הזוהר, נשאלה שאלת איסור והיתר (שבירת עצם הקולית) בצפון-איטליה, שהביאה לידי חילוקי דעות בין ר' אברהם מע' אניילו שהיה אז באסטו, ובין ר' שמואל זנויל פישקרול מקסאל מונפיראטו. ר' אברהם שהיה שקוע כל כולו בקבלה, מוכיח שכל המשא-ומתן ההלכתי של הצד הנגדי הוא איבוד

ימים שמעתי מפי הגאון כמהר"ר משה בסולה זלה"ה, מקובל גדול, שקבל מהמקובל מאריינטו [= כינויו של ר' יוסף ׳ שרגא] שריבוי הספרים שלנו [בתורת הנגלה] מעכבים את הקץ, וכדמות אסמכתא היה אומר, עשות ספרים הרבה אין קץ, ודי בזה למבין³⁴.

בצעירותו שימש ברבנות בעיר הולדתו 'פיזארו' שבמחוז 'מארקא', וגם לימד תורה לצעירי הצאן³⁵. בשנת רפ"א נטש את כל עיסוקיו, והפליג לא"י דרך כרתים וקפריסין, וסייר בה כשנה וחצי. את רשמיו בביקורו זה הנציח במחברתו 'ספר המסעות', חיבור שהוא מקור עשיר לתיאור א"י ותושביה באותן השנים³⁶.

לאחר שחזר לאיטליה התגורר ר' משה בפאנו ובפיזרו, שם עסק בהוראה³⁷. בתקופה זו, בשנים ר"צ-רצ"ו, היה לר' משה תפקיד פעיל בשתי פרשיות מסעירות במדינה, הקשורות בר' יוסף מארלי, שהיה באותה עת מלמד בביתו של הגביר ר' יצחק מנורצי. ר' יוסף הוסר פעמיים מחברות ופעם אחת מרבנות. המקרה הראשון התרחש בין השנים ר"צ-רצ"ג. ר' יוסף הואשם במעשה הונאה שפרטיו אינם ברורים, אך נראה שהיה קשור לזיוף שטר כלשהו, וחברותו הוסרה ממנו³⁸. ר' משה עמד לצידו, ובעיצומו של הוויכוח פנה אל ר' עזריאל וביקשו לתמוך בהחזרת החברות לר' יוסף. ר' עזריאל סירב לעשות כן ונימוקיו עמו. עם זאת באיגרת תשובתו הביע כבוד והערכה לאישיותו של ר' משה³⁹.

הפולמוס השני ארע במקביל להסרתו השנייה של ר' יוסף מחברות, בשנים רצ"ד-רצ"ו. הפעם ניצבו ר' יוסף ור' משה משני עברי המתרס: בשנים אלו הסעירה הרוחות מחלוקת בענין ארוסי יצחק דנטו מפיזארו עם מרת רוסה, ורבים מחכמי המדינה נקטו עמדה לצד זה או אחר. ר' משה שימש שליח ומתווך מטעם תומכי הכלה, בעוד ר' יוסף היה בא-כוחם של תומכי החתן. שני השליחים מילאו תפקידם בחריצות, כשהם עוברים ממקום למקום כדי לאסוף הסכמות של רבנים ולשכנע אישים בצדקת מרשיהם.

במסגרת טיפולו בעניין זה, בשליחות ר' משה נסים מפוליניו שהיה מקורב לכלה, ביקר ר' משה אצל כמה מחשובי רבני המדינה ובתוכם אצל ר' עזריאל בסביוניטה. הוא הבהיר לו את עמדת משפחת

זמן, ומזלזל כלפי ספרות הפלפול. ואילו תגובתו של ר' שמואל זנויל היא עזה ביותר: גוער הוא במתנגדו שלא יעורר ישנים: "ינוחו על משכבם וערבה שנתם", ובהמשך דבריו מרמז לכך שפעולות המקובלים גרמו לשריפת התלמוד.

³⁴ יעקב בוקסנבוים (מהדיר), שו"ת מתנות באדם, תל אביב תשמ"ג, סי' לט, עמ' 90.

³⁵ באיגרתו לתלמידו רק יעקב ב"ר יחיאל הוא מזכיר בין השאר: "כי אעבור בסך התלמידים אשר היו לפני מנעורי עד היום הזה... רבים בנים עשו חיל לתורה ולתעודה... ואתה עלית על כולם לשם ולתהילה", רות למדן, לקמן הע' 68, עמ' 80.

³⁶ י' בן צבי, מסעות ארץ ישראל לר' משה באסולה, ירושלים תרח"ץ.

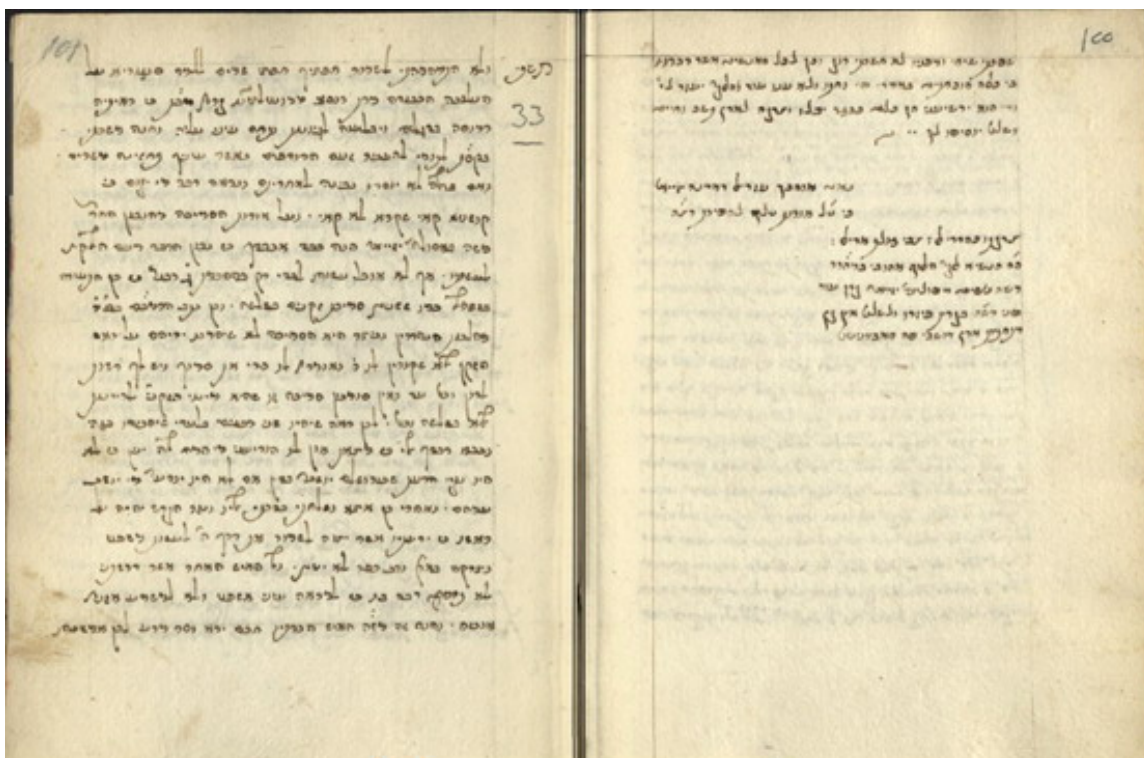
³⁷ תג"י, עמ' 248. באיגרת שנשלחה אליו לפיזארו בין השנים ר"צ-רצ"ג, הציע לו ר' עזריאל דאינה משרת מלמד בביתו של הנדיב ר' יוסף לוי מריווארולו, שהיה מאוד מעוניין בשירותיו. כשר' עזריאל מכנו: "קופת הרוכלים, רצון עבדיו ישלים, ה"ה חכם חרשים, כמהח"ר משה באסולה יזי"א העומד לנס עמים, בקרית פיזארו, ולשלום אין קץ מסביוניטה", שו"ת ר' עזריאל דאינה, סי' קפז. אך מסתבר שר' משה העדיף את ביתו של הבנקאי ר' משה נסים מפוליניו, ובמשך מספר שנים הועסק בשירותו.

³⁸ שו"ת ר' עזריאל, סי' קפז.

³⁹ על פרשה זו ראה: א' קופפר, 'על שלילת החברות והרבנות מן ר' יוסף איש ארלי והשבתו על כנו, קרית ספר, מא (תשכ"ו), עמ' קמב-קסב.

פרשת עקב תשעז

הכלה, והצליח לגייסו לפעולה בעניין: הוא הציע עצמו כבורר, והמליץ לפני ר' משה נסים כי ישלח לבוררות כנציג מטעמו את: "הח"ר משה באזול"ה כי הוא ידע נתיבות הדבר ולכל תכלית ידע לחקור ויבין לאחריתם"⁴⁰. מחלוקת זו באה לקיצה בראשית שנת רצ"ו. כל אותה עת לא זכה ר' משה ליסמיכה מרבנות'. בשנת רצ"ה פנה ר' משה נסים אל ידידו, ר' עזריאל, בבקשה שיסמכו את ר' משה לרבנות. כמובן שההיכרות בין השניים הייתה לשם-דבר, והלה העריך מאוד את כישוריו, אך במכתבו מחודש אייר שנת רצ"ה סבר: "ועל אודות הסמיכה מהנבון הח"ר משה באסולה, הנה כבד אכבדך, כי נכון הדבר מעם האלקים לעשותו. אך לא אוכל עשהו לבדי, רק בהסכמת ג' רבנים, כי כן התעודה בישראל [...]. לכן ראה שיהיו שני רבנים בלעדי שיסכימו בזה, ובבא דברך אלי כי מצאת און לי, הודיעני מי המה אלה [...]. ואחרי כן אצא ושלחתי ברכתי אליו, ונזר הקודש יהיה על ראשו"⁴¹, כנראה זמן קצר לאחר מכן הוסמך לרבנות.

כתב ידו של רבי עזריאל דאינה בשבחו של רבי משה באסולה, שות ריבות בשערים

⁴⁰ שו"ת ר' עזריאל, סי' קיג-קטו.

⁴¹ שו"ת ריבות בשערים, כתי"י בודפסט-קאופמן 417, עמ' 101.

אחרי קבלת היסמיכה' התיישב ר' משה בעיר הנמל אנקונא, בעיר הגדולה במחוז 'מארקא', שם היה רב לקהל הספרדים ועמד בה בראש-ישיבה⁴². מעתה, רוב פסקיו המצויים בידינו נכתבו בעיר זו. היה מעורב ברבים מן הפולמוסים שהעסיקו את בני דורו: התערב בפולמוס ייבוש בזמן הזה⁴³. בשנת ש"ד גזרו רבני המדינה חרם על אחד אשר תבע את גיסו בערכאות. בפסק דינו, אישר ר' משה את החרם⁴⁴. ידוע בהתנגדותו ל'תקנות פירארה', שתיקן 'וועד כללי' של רבנים, ובראשם ר' מאיר קאצנליבויגן מפאדובה בשנת ש"ד⁴⁵. בשנת ש"ז הצטרף למהר"ם פאדובה ולחכמים אחרים, אשר ביקשו להסיר את ר' אברהם מרוויגו מרבנות. הדבר ארע בעקבות שלקח צד בפולמוס מסוים⁴⁶.

עמד בראש המתנגדים לחרם על נמל אנקונה, שהוכרז בהשפעתם של דון יוסף הנשיא ודונה גראציה בשנת ש"ז, בעקבות הריגתם של קבוצה מאנוסי פורטוגל שמצאו מקלט באנקונא וישבו בגלוי ליהדותם⁴⁷. כן נמצאים פסקי דינים שונים שערך בשנים אלו⁴⁸.

הפולמוס אודות הדפסת ספרי קבלה

בשנים ש"ח-ש"כ נדפסו במנטובה ספרי קבלה יסודיים: תיקוני זוהר ו'מערכות האלהות', ושלושת כרכי הזוהר. בראש חבורת המגיהים והמביאים לבית הדפוס עמד ר' עמנואל מבניונטו (de Benevento), תלמידו של ר' משה באסולה. להדפסת הספרים קדם וויכוח סוער שנמשך במהלך ההדפסה. מצדדי ההדפסה ומתנגדיה פרסמו חרמות ופסקים זה כנגד זה, כאשר העיר פיזארו מהווה מרכז החזיתות של שני הצדדים. ר' משה היה מעורב עמוקות בפולמוס זה. בראשיתו, זמן רב בטרם יצא לאור 'תיקוני הזוהר', תמך בהדפסה, ופסק שלו ברוח זו, שנכתב בכ"א באדר ש"ז, הובא בראש הספר ואף צוטט ע"י ר' עמנואל מבניונטו בספרו 'לויית חן'⁴⁹. קצת למעלה משנה מאוחר יותר, בגי בתמוז ש"ח, כתב ופרסם חרם כנגד המדפיסים, והחרו החזיקו אחריו רבי יעקב ישראל פינצי ורבי דוד מטוסיניאנו (Tossignano), מהר"ם פאדובה ור' יהודה אורטיל⁵⁰.

מדוע שינה ר' משה את דעתו מן הקצה אל הקצה תוך שישה-עשר חודש?

מסתבר כי ברקע להדפסת ספרי הקבלה אלו עמדה התעוררות רוחנית עמוקה, וכמוהן התעניינות חזקה

⁴² שלשלת הקבלה; תג"י, עמ' 250.

⁴³ שו"ת מתנות באדם, סי' קמא.

⁴⁴ שו"ת מתנות באדם, סי' קצ. לדעתו, בזה"ז חליצה קודמת ליבוש, דלא כחם אחד באנקונא שפסק להיפך; לעומתו, יש בידינו פסק דין מאת רבי יעקב ישראל פינצי (את תשובתו לגבי תפילין בחוה"מ, נפרסם אי"ה ביריעה הבאה), בו הוא קובע כי ייבוש קודם לחליצה, שו"ת רי"י פינצי, כ"י המוזיאון הבריטי 9152, סי' מו.

⁴⁵ בניהו, הסכמה ורשות, ירושלים תשל"א, עמ' 80-92.

⁴⁶ א' קופפר, ר' אברהם מרוויקו והעברתו מן הרבנות', סיני, סא (תשכ"ז), עמ' קמב-קסב.

⁴⁷ רבי יהושע צונצין, נחלה ליהושע, סי' לט-מ.

⁴⁸ שו"ת מתנות באדם, סי' מה, קצה. בכמה קובצי תשובות של חכמי איטליה, נמצאות כמה מתשובותיו שטרם פורסמו.

⁴⁹ לויית חן, מנטובה ש"ז, דף ד.

⁵⁰ תשב, עמ' 133-134, 159.

בלימודה. ר' משה נמנה עם המקובלים וגם למחשבי קיצין אשר האמינו כי עת הגאולה קרובה. הוא סבר שאת בואה ניתן להחיש ע"י הפצת הזוהר ולימודו⁵¹. יתר על כן, הוא אף נקט עמדה באותה עת בגישתו של ר' יצחק מלאטאש, לפיה כבר בדורו של משיח אמורים להתגלות הסודות הגדולים. אולם בתחילה ביסס, לדבריו, אם לפרסם ברבים את תמיכתו בהדפסה. אך לאחר שהופץ קונטרס המשמץ לא רק את המדפיסים, אלא אף מזלזל ופוגע בקבלה ובזוהר, לא היו לו עוד פקפוקים⁵².

והנה לפתע חלה תמורה בעמדתו, והוא הצטרף לעמדת השוללים את ההדפסה, ובראשה ר' יעקב ישראל פינצי שהוא בעצמו 'מקובל'. הללו, על-אף, שציפו גם הם לגאולה הקרובה, טענו כי כל עוד לא הגיע העת להפיצה ברבים, סודות הקבלה צריכים להישאר תחת מעטפת סוד, ויתגלו רק לאחר בואו של משיח. ב'חרס' שלו כנגד ההדפסה, חזר בו ר' משה מכל מה שכתב בהסכמתו לתקו"ז. קשה לרדת לעומק כוונתו, אבל אין ספק שבפרק זמן זה, היה נתון ללחצים כבדים מצד השוללים.

למרות זקנתו המופלגת, יצא ר' משה למסעו השני לא"י, בחודש אייר של שנת ש"ך, יחד עמו הפליג מוונציה בן-אחותו, ר' מרדכי דאטו, אשר היה שותף לדודו בצפיותיו להקץ הקרב ובא⁵³, וקבעו את מושבם בצפת – המרכז הפורח של תורת הקבלה. בצפת התקבל בכבוד רב, כפי שמוסר ריא"ם: "ושמעתי כי מהר"ר משה בסולה ז"ל [...] בלכתו מאנקונה ששם היה ראש-ישיבה כל ימיו לצפת, והוא היה חכם גדול בקבלה זו, באו ביום השבת כמעט כל חכמי צפת להקביל פניו, כי שמעו את שמעו, ובניהם בא הרב קורדווירו ז"ל, שהיה בחור, ונשק ידיו..."⁵⁴. על פי ספר 'שלשלת הקבלה' נפטר זמן קצר לאחר עלייתו זו, והוא בן פ' שנים⁵⁵, ואילו ר' מרדכי דאטו לא האריך ימים בא"י, ושב בקיץ שכ"א לאיטליה.

תשובת רבי משה באסולה בדין הנחת תפילין בחוה"מ

שמועה על תשובתו של ר' משה באסולה נמצאה מקופלת בכתבי בן אחותו, המקובל **רבי מרדכי דאטו**⁵⁶. מן הצורך לציין שר' מרדכי היה מקורב מאוד לדודו זה, הרבה להשתמש בדרושים ששמע ממנו,

⁵¹ תשבי, עמ' 141, 157.

⁵² תשבי, עמ' 147.

⁵³ ספרו 'מגדל דוד' עוסק רבות בחישובי הקץ לשנת של"ה, ראה לקמן הע' 56.

⁵⁴ ארי נוהם, לייפציג ת"ר, סוף פרק כו.

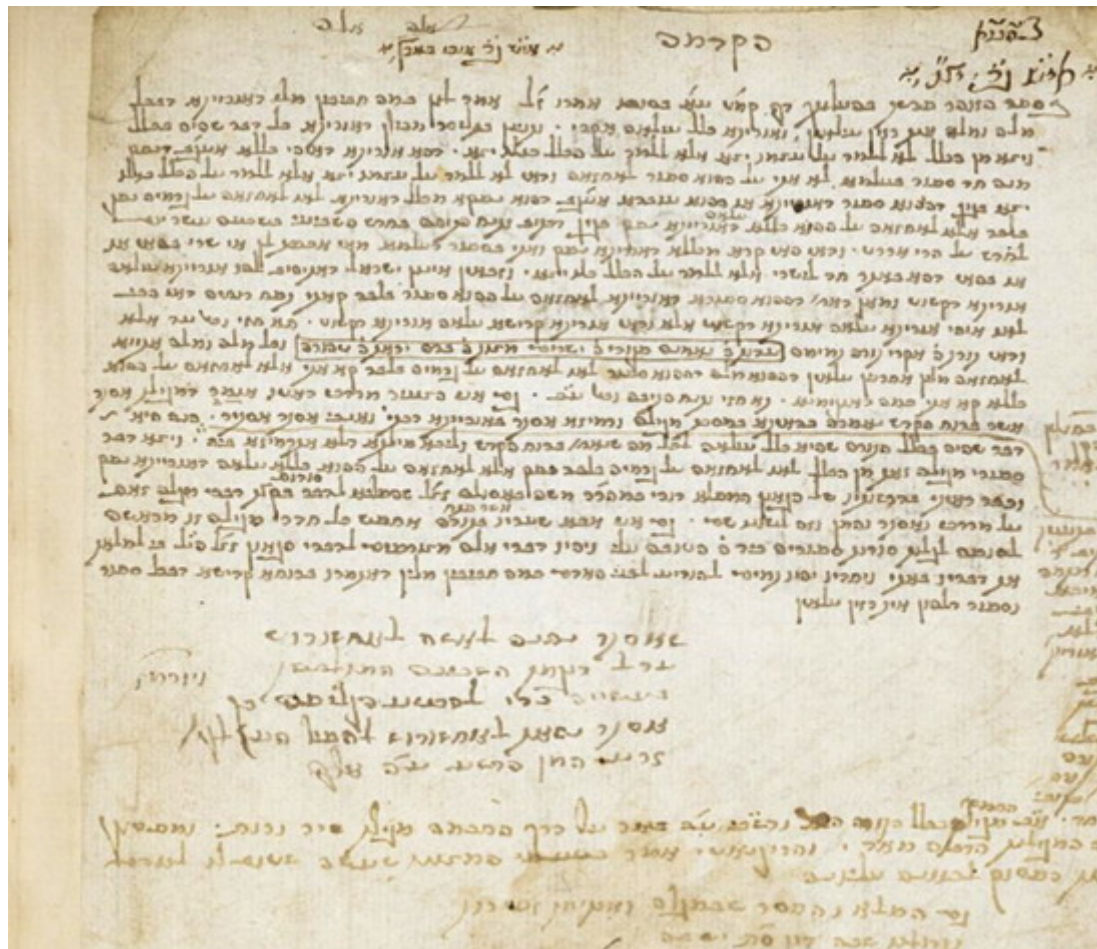
⁵⁵ שלשלת הקבלה, דף סה ע"ב.

⁵⁶ סביר להניח שנקרא על-שם סבו ר' מרדכי באסולה. ר' מרדכי נולד בשנת רפ"ה, ובשנת שט"ו חיבר ספר 'מגדל דוד', שנושאו הראשי הוא בשורת הגאולה לשנת של"ה. בשנת ש"כ עלה לא"י, ובאותה שנה הפליג מוונציה לא"י, הישיש ר' משה באסולא, ובודאי נסעו יחד. באסולא קבע, כפי שמתברר מתוך אגרותיו של נוצרי שהתמחה ב'קבלה', שקץ הגלות הגיע בשנת ש"כ, והגאולה תבוא תוך כ"ח שנים, היינו בין שנת ש"כ לשמ"ח, וכנראה שרצה להעלים מאיש-שיחו הנוצרי, שהמועד המקווה הוא שנת של"ה. מסתבר שעלייתם ארצה קשורה לצפייתם המשיחית (ראה מאמרו של דוד תמר, 'הציפיה באיטליה לשנת הגאולה של"ה', אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב, עמ' 192-196). כעבור שנה – שכ"א – חזר דאטו למוולדתו, כשבאמתחתו ספרי קבלה רבים שהעתיק לעצמו בצפת. ונפטר אחרי שנת שני"ה. עליו: ראובן בונפיל, 'אחת מדרשותיו האיטלקיות של ר' מרדכי דאטו', איטליה: כת"ע לחקר תרבותם וספרותם של יהודי איטליה, א (תשל"ו), עמ' א-לב. נותרו ממנו כמה דפים של זוהר עם הגהותיו הקצרות, ספריית שיקגו-ניוברי 23869.

ילדיו: לפחות היו לו בן ובת. בנו ר' עזריאל, ובן בתו ר' משה מלרוקה, שניהם היו מוריו של רבי יהודה אריה מודינה, ריא"ם, ארי נוהם, לעיל הע' 54.

פרשת עקב תשעז

ובהקדמתו לספרו 'מאמר מרדכי' על אסתר כתב: "וכבר ראיתיו בדרשותיו של הגאון המופלא דודי כמהר"ר משה באסולה זצ"ל, שהפליא לדבר סודות בקצת דברי מגילה זאת"⁵⁷.

הקדמת רבי מרדכי דאטו לחיבורו על מגילת אסתר, בה הוא מזכיר שהשתמש רבות בכתבי דודו רבי משה באסולה

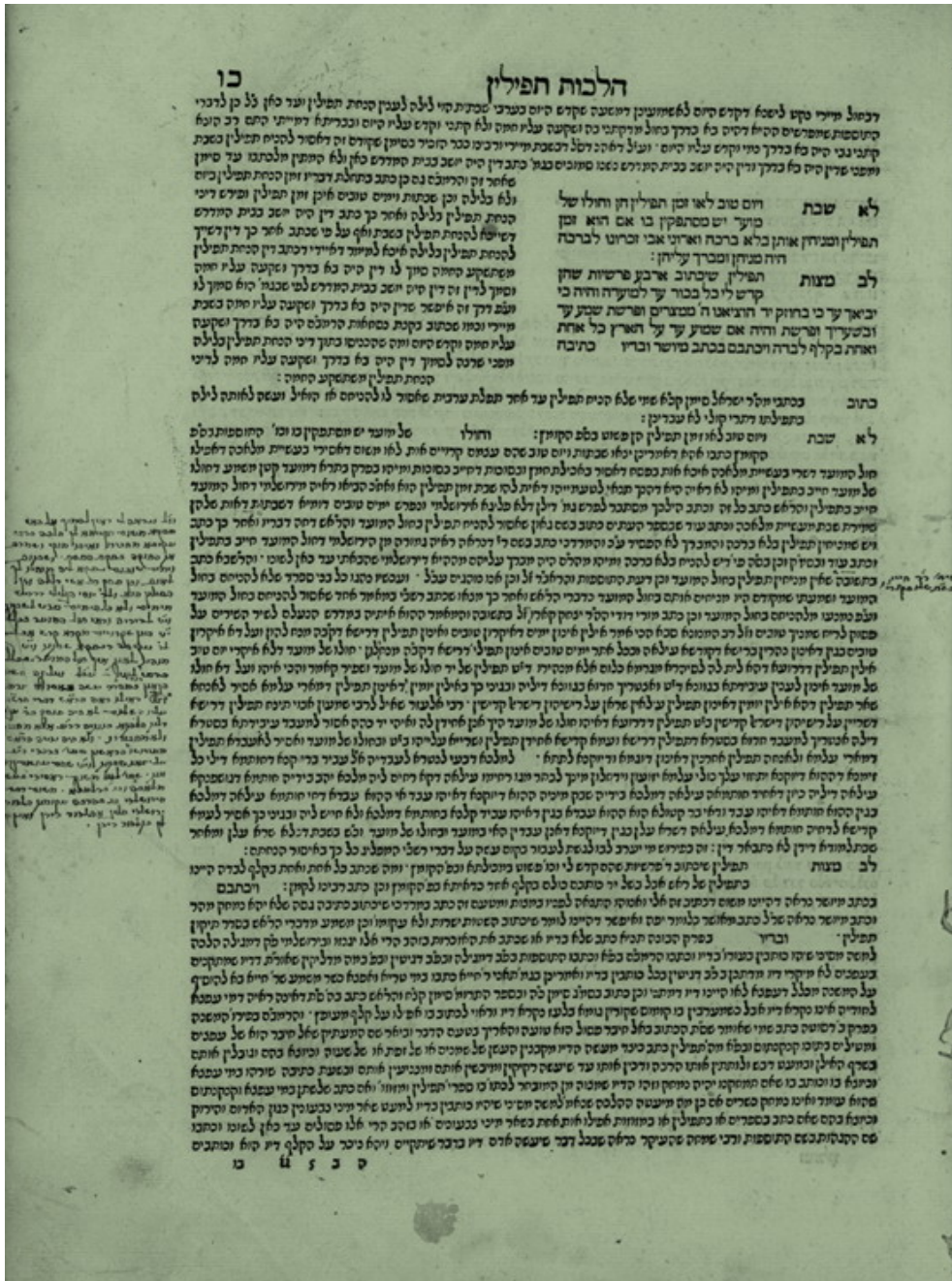
נותר לפליטה טופס הטור שהיה בבעלותו של רבי מרדכי דאטו וגיליוניו עשיר בהערותיו, ואלה דבריו בסיומן לא:

ב"י הביא דברי הרא"ש, ועל זה השיב הגאון דודי כמהר"ר משה באסולה צרפתי זלה"ה, שאילו ראה הרא"ש דברי רשב"י עליו השלום לא היה פוסק כר' עקיבא, דלית הלכתא כוותיה דר"ע אלא מחברו ולא מחבריו. ולא היה נוטה הרא"ש מפירושו הראשון שפ"י כדברי ר"ע על יצאו שבתות וי"ט שהם עצמם קרויים 'אות', שפ"י לאו משום דאסירי בעשיית מלאכה וכו'.

⁵⁷ מאמר מרדכי, ספרייה הבריטית 27097.

פרשת עקב תשעז

כדלעילא משום דברי הירושלמי. כי בהרבה מקומות תלמוד ירושלמי פליג אתלמודא דידן, ואנן אית לן כתלמוד דידן⁵⁸.

ספר הטורים עם הגהותיו של רבי מרדכי דאטו

בראש היריעה הבאנו מספר האגור הרבי יעקב לנדא, גם הוא אשכנזי שעקר לצפון-איטליה, שהדפיס

⁵⁸ טור, ויניציה ש"י, כת"י ירושלים, R. 75 a 1048.

את ספרו בשנת רנ"א, בו הוא פותח וחותם את 'הלכות תפילין' שלו עם הנהגות זוהרים חדשות. את הלכות תפילין פותח במחלוקת הקדמונים האם מחייבות ברכה אחת או שתיים, ומסיים עם שיטת הזוהר המצריך רק אחת, ותמה על הפוסקים "החולקים" [!] על רשב"י: "ואני המחבר מצאתי בספר הזוהר בפי פנחס מאמר דרשב"י שאין לברך על שניהם אלא ברכה אחת, ואני תמהתי על הני רברבי החולקים על רשב"י אם היה שידעו מאמר זה...". הבי"י תמה על תמיהתו, שגם אם היה הזוהר לפני הפוסקים, לא היו מקבלים את דבריו, משום שכללי ההכרעה נתונים בתלמוד. אולם כאן מעלה רבי משה באסולה רעיון חדש, בכך שהוא מבקר את הראשונים שהכריעו כרע"ק, ביסוד הכלל שהלכה כמותו מחבריו, אבל לא מחבריו, וכאן מצטרף רשב"י לסיעה הנגדית.

מן העניין לציין לדברי הרא"ש בעצמו, בחידושי למסכת בי"ב שהלכה כרע"ק מחברו, אבל לא כנגד רבו⁵⁹.

כן מעלה ר' משה שהכרעה ההלכתית מיוסדת לפי התלמוד בבלי, ואילו בסוגיא זו רק הירושלמי הכריע לחיוב בתפילין. דבריו אלו צריך עיון: הרי ישנן ראיות מהבבלי לחיובם, רק הראיה מהירושלמי היא ראייה אלימתא! אבל אין כאן מחלוקת בין שני התלמודים.

ברם, דברי תורתו של ר' משה עניים כאן, אולם עשירים במקום אחר. בשנת תשמ"ג פרסמה ד"ר רות למדן איגרת הטמונה בספריית כ"ח בפריס⁶⁰, ששלח רבי משה באסולה, עת יושבו בפאנו, אל תלמידו ר' יעקב ב"ר יחיאל פיונו מוויאדאנא (Viadana), זמן כתיבת האיגרת תיארחה למדן בין השנים רע"ט-רפ"ה. תלמידו זה בן למשפחה שעסקה בהלוואות כמו 'בנק', אשר העדיף להקדיש ימיו ללימוד תורה במקום לשבת 'במושב החנות'. בדברי הפתיחה הנמלצים משבח ר' משה את כשרונותיו ואהבת תורה שלו, ומדגיש פעמים מספר כי יחסו אל תלמידו מצטיין זה הוא כשל אב אל בנו. ומטרת האיגרת, לדבריו, לחזק את ידי תלמידו ביראת השם "... וגם כי אין צריך להזהיר הנהר, והיתה לך אגרת זו למזכרת".

האיגרת עוסקת בעיקר בדיני אורח-חיים – מנהגים של יום-יום: סדר התפילות, הנחת תפילין ושמירת שבת כהלכתה. ר' משה מביע שמחתו על כך, שהתלמיד מקפיד לנהוג על פי 'סידור הצרפתיים', ולא על פי מנהג הלועזים, שכן 'יש בהם הרבה הבלי' [!] את האגרת מסיים ר' משה בפריסת שלומים לרבי עזריאל דאיינה, ומתוך ניסוחו אתה למד על הערצה הגדולה שהעריך את ר' עזריאל: "אנכי אשתחוה מרחוק אפים ארצה, אל מול פני המאור הגדול כתר החכמה וכתר הבינה, הגאון כמוהר"ר עזריאל דאיינה יצ"ו. ואתה בני, הוי מתאבק בעפר רגליו לשאוב מקור חכמתו, והוי שותה בצמא את דבריו".

איגרת זו עשירה ביותר בידיעות על חילוקי נוסחאות התפילה בין הלועזיים לבין הצרפתיים, כשהכף נוטה ומכריעה לצד הצרפתי; ופעמים אחדות מביא לכך סימוכין מדברי הזוהר. כן מזרזו לקיים לדקדק בכמה אזהרות 'קבליות', לדוגמת רחיצת 'מים אחרונים', גם בזמן הזה, עריכת סעודה שלישית אחרי

⁵⁹ רא"ש בבא בתרא, פ"ט סי' מ.

⁶⁰ פריס-כ"ח A 2 H/3 (סרט 3026); כתי"י נוסף גם הוא בפריס-כ"ח 6 (סרט 2740), דף 129 ע"ב-132 ע"א.

מנחה קטנה: 'שאו נתגלה מצח הרצון' ועוד כהנה. בהגיעו למצוות תפילין, מאריך מעבר לכל מידה, והוא תופס מרבית האיגרת. דומה שלא עשה זאת אלא משום שכבר היתה מונחת בפניו תשובה שהשיב על כך והעתיקה לתלמידו, אולי בקיצור ובשינוי לשון, כפי שמוכח מן הלשון שמביא ממנה ר' מרדכי דאטו. כל זה לא היה עושה אלא אם כן כבר היה נטוש הוויכוח על כך באיטליה, והיו שרצו לעשות תמורות למנהגם; וכל מטרתו לשכנעו שרוב הראשונים דוגלים בשיטת הזוהר [!].

באיגרת יאמר ר' משה באסולה שהפוסקים לא הוכיחו דעתם מן התלמוד בבלי ותלמוד ירושלמי אינו עיקר. מצד שני דעת רשב"י היא נחרצת, ואין בזוהר חולק על כך, כלומר זאת הייתה דעת הכול: ולכן אין ספק מוציא מידי ודאי, על אחת כמה וכמה שגם בפוסקים עצמם רבו הדעות שאין להניח תפילין בחוה"מ. יש להניח שדברי ר' עזריאל דאינה מכוונים נגד פסקו של ר' משה באסולה.

מתוך יקרת האיגרת, נחוץ להעתיק רובו ככולו השייך לנידון דידן:

בני, מועדי ה' מקרא קדש תשמרם, בשמחה ובטוב לבב, לכבדם ולענגם כראוי, ובכללם ימי חוה"מ. אל תתנהג בהם {קלות} רק מה שהתירו רז"ל [...] ואל תניח בהן תפילין, אחר שנסתפקו הפוסקים בדבר ולא יכלו להוכיח זה מן התלמוד שלנו. ואנחנו מצאנו ר' שמעון בן יוחאי, שהוא תנא, אומר בס' הזוהר בשיר השירים, שאין להניחם. ונתן טעם לדבר, ואין שם חולק. אין לנטות מדבריו, כי אין ספק מוציא מידי ודאי. מלבד כי גם בפוסקים רבו הדעות שאסרו להניחם. וז"ל תוספות בעירובין פ' המוציא תפילין [צו ע"א]: פרט לשבתות ויו"ט, ולכאורה אין להניח תפילין בחוה"מ, שאין צריך אות, שאסור במלאכה בדבר שאינו אבד. ועוד שחייב בסוכה בחג ואיסור חמץ בפסח, וכן פסק בה"ג, עכ"ל. וכיוצא בזה כתבו במועד קטן [יט ע"א]: ואין ראייה מכאן שיהיה מותר להניח תפילין, דדילמא ר' מאיר ור' יהודה לטעמייהו [...]. וביה פסק שאסור להניחם בחוה"מ [...] עכ"ל.

הנה מבואר מדבריהם שדעתם לאסור⁶¹. וכן יש בפסקי תוספות בההיא פרק בס"י פת, וז"ל: חייב להניח תפילין בט"ב ולא בח"ה, וכן נוהג ר"י, ע"כ. וכן כתב החינוך פ' ואתחנן, וז"ל: ושבת ויו"ט והוא הדין חוה"מ, אינו זמן הנחת תפילין. גם הרב רבנו אשר ז"ל פסק להניחם, ואחריו נמשך בנו בעל הטורים, הביא פסק לגאון שאסור להניח תפילין בח"ה. וכתב הוא [הרא"ש]: ולר' יוסי הגלילי דדריש מימים ולא כל הימים פרט לשבתות ויו"ט, לדידה ודאי ח"ה בכלל ימים טובים, כיון שקרוי מקרא קודש. אבל לר' עקיבא וכו' נדחה פסק הגאון משום דק"ל 'הלכה כרבי עקיבא מחבירו'.

אבל עכשיו שמצאו לר' שמעון דקים ליה בהא כר' יוסי הגלילי הוה לי 'ולא מחביריו'. ואם נפרש שהאות אינו איסור המלאכה, גם לר' עקיבא חוה"מ בכלל ימים טובים מפני אות המצה והסוכה, כמו שפירש הרא"ש עצמו בתחילת דבריו, כ"ש לדעת האומר שמלאכת ח"ה דאורייתא, שאין שום פקפוק בדבר. גם בנמוקי יוסף כתב על ההיא שכותב אדם תפילין לעצמו,

⁶¹ אמר יחיאל: תמיהני, מהיכי תיתי לאסור!

אזלו למי"ד שבת זמן תפילין היא.

וכן מוכיח לשון רש"י פ' המוציא תפילין, וז"ל: מי שצריכים אות, ימים שישראל צריכין להעמיד אות על עצמן להכר שהן מחזיקים בתורתן של הקב"ה. ורוח הקודש הופיע על לשונו כשמפרש שהן עצמן אות בין הקב"ה לישראל, רמז למה שנאמר בסי' הזהר⁶² כי ברוב חכמתו דקדק לשון שהן גופן אות היא מורה שהימים בעצמן הן האות, ולא אמר שיש בהם אות, שיהא משמעו אסור מלאכה או מצה וסוכה כדברי שאר המפרשים, אלא ז' ימים הן האות בסוד שבעת ימי בראשית⁶³, והמשכיל יבין.

ומה שכתוב בירושלמי אינו קשה, שתלמוד שלנו עיקר⁶⁴. וגם היה אפשרי לתרץ דרב⁶⁵ כרי מאיר ור"י ס"ל, אע"ג דכולהו אמוראי דפי' הקומץ רבה אית להו דשבת לאו זמן תפילין. ומה שפשט המנהג להניחם⁶⁶, כי רבים חשבו לפום ריהטא כי אין איסור בהנחתן, גם אם אין זמנם, רק מפני ברכה לבטלה, ועל זה מניחים בלא ברכה⁶⁷. אבל איסור יש בידם בסוד חכמי האמת, וגם משום איסור 'בל תוסיף' איכא, אלא שאין דעתי להאריך עוד, כי אין כוונתי להתגבר {להתגדל} רק להעמידך על האמת. על כן היו שאר הדברים מעטים לחכימא ברמיזא, אמנם בזה הארכתני קצת למען לא תהיה אחרי רבים להטות לבך אל המנהג מבטל הלכה⁶⁸.

לענייני, איגרת חשובה זו זורה אלומת אור על תחילת המהפכה באיטליה, כשהוא מודה ומתוודה שרוב הקהל מניח תפילין, ולעומתם הוא מבקש ומתחנן לפני תלמידו שיחדול מכך.

⁶² שחול המועד דומה למועד עצמו.

⁶³ תואם עם דברי רבי אליה חלפון בסוף תשובתו, שרש"י קיפל בלשונו כדעת הזוהר.

⁶⁴ תמוה, הרי אין ראייה מהבבלי שחוק"מ פטור מתפילין, רק לשיטת השוללים, אין ראייה לחיוב, ולכן אין כאן מחלוקת בבלי מול ירושלמי!

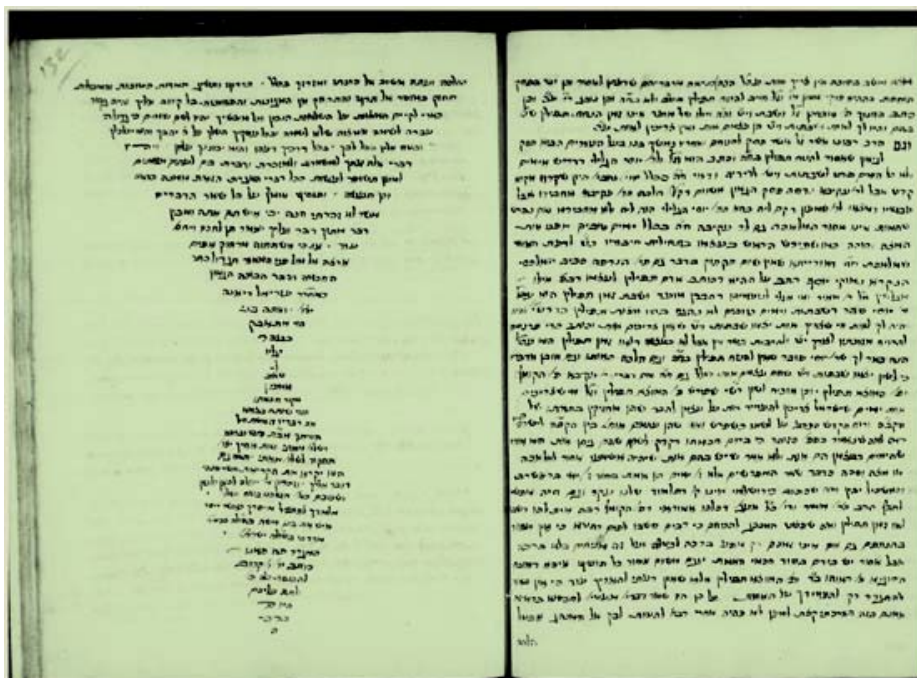
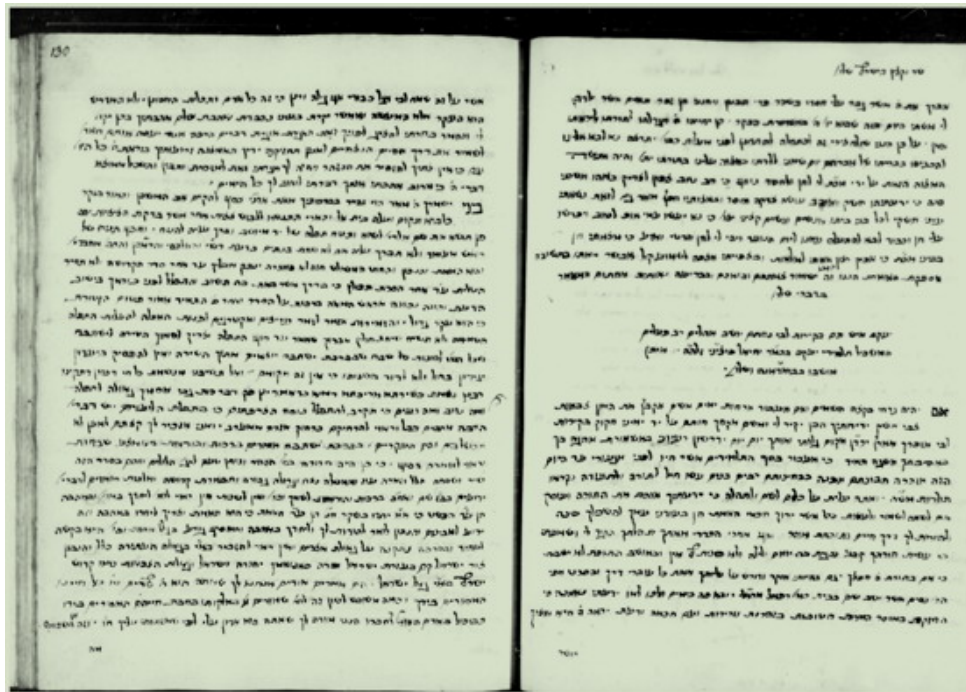
⁶⁵ יש לעיין בכוונתו.

⁶⁶ בחול המועד.

⁶⁷ משפט זה מתייחס לבעלי הלכה, וקשה להבין מדבריו מתי פשרו בין השיטות, האם הוא מתכוין לאופן כללי לשיטות הראשונים הסוברים כך, או שיש כאן עדות אישית על הנוהג באיטליה.

⁶⁸ רות למדן, ר' משה באסולה – חייו ויצירתו, עבודת דוקטורט אוניברסיטת תל אביב, סיון תשמ"ג, עמ' 79-103.

פרשת עקב תשעז

פתיחה וחותמה של מכתבו של רבי משה באסולה אל תלמידו רבי יעקב פיונז: משה בסולה ישרו המתגורר פה פאנו כותב יו' ו' קרוב להכנסת כלה פ' ולתת עליכם ברכה

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת עקב תשע"ז

ה. תשובת חכם איטלקי, עלום-שם

את יריעה זו נסיים בתשובה איטלקית, עלומת-שם, שאימצה את דעת הזוהר, ובייחודיות שבה, היא עדותו "שבכל הגלילות הללו" היינו מדינת איטליה, מניחים תפילין ללא ברכה, אם כי הוא מספר על בקיעים במנהג זה, ואישים שכבר החלו לאמץ את נוהג הזוהר. הכוונה לתשובה שנמצאת בקובץ גדול של שש עשרה תשובות מחכמי איטליה, שנכללים בכ"י קופנהגן 217, שאין עליהן שם מחבר, והח' מאיר בניהו משער שנכתבו **סמוך לשנת רצ"ז**. בין השאר ישנה תשובה ארוכה בענין הנחת תפילין בח"ה. את תשובתו זו הוא פותח שכבר נחלקו בו הגדולים, בתחילה מביא את דעת המחייבים ואחר כך של השוללים, בהמשך יסתור את דברי המחייבים ולבסוף מעתיק את לשון הזוהר, אבל לא זוהר שיר השירים, אלא "מצאתי בספר הזוהר פרשת ואתחנן". מחבר זה בקי היה בספרי הזוהר ונראה שהיו בידו כתבי הזוהר.

חכם זה צעד צעידה נוספת עד שהוא כולל כלל חדש: "אין דברי הירושלמי כלום במקום רשב"י שהיה מחכמי תלמודינו"⁶⁹. ועל המנהג באיטליה יאמר: "ובכל גלילות אלו נוהגים להניחם בלא ברכה, ואני אומר שאין להניחם כלל שדברי רשב"י הם דברי קבלה האמיתית, וכן ראיתי רבים נוהגים כן"⁷⁰.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

ברוב גיל וצהלה משגרים אנו בזה ברכת מזל טוב לחתן כהלכה, נופך ספיר ויהלום, מופלא ומופלג בתורה וחסידות, הנעלה במידות תרומיות, שמו מפארים כה"ר **ישעי"ב"ר אברהם ראבי** (בורו פארק) מבחירי ישיבת 'שער המלך', לרגל נישואיו עם בת הגה"ח **רבי יששכר יודא בערקא**, אב"י בווליאמסבורג בשעה טוב ומוצלחת

ויהא רעווא, כשם שפיאר את פתורא דשבתא שלנו, בהודו והדרו, כך יקים בית מפואר לשם ולתהלה, על אדני התורה והיראה, ומלא ברכת ה' על כל גדותיו

⁶⁹ משפט זה צריך תלמוד.

⁷⁰ כת"י קופנהגן 217 (סרט 6927?) כת"י קיימברידג' [?], דף 228.

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד (מאמר ז')

הפולמוס השני באיטליה: קרימונה ש"מ חלק ב

הרבנים ששללו את דעת הרב אמפ"ך

ביריעה הקודמת חשפנו פולמוס קרימונה, בעת שבשנת ש"מ החלו לפרוץ בקיעים בחומת המנהג של הנחת תפילין בחוה"מ, בראות המרא דאתרא – רבי אברהם מנחם פורטו - את הפרצה, גזר ואמר שכל אנשי הקהילה יניחו ללא יוצא מן הכלל. כל העדה אכן קבל את הוראת הרב, להוציא אחד, אחד ומיוחד הלא הוא רבי משה פורטו, מחשובי הקהילה, עובדה שהרגיז את הרב שפנה לחכמי המדינה כדי לקבל סיוע לעמדתו. ואכן קיבל כפי שנוכחנו לראות את תשובותיהם של חמשה מחשובי הרבנים שתמכו בגישת הרב. נפלא שגדול רבני איטליה, הלא הוא רבי שמואל יהודה קצנלבויגן לא נחית בעומק הסוגיא, אלא שמן הנכון לציית לרב הקהילה, ותו לא, ואכן במאמרנו זה תתבאר דעתו, ויובן על נכון גישתו לפולמוס.

מלבד חכמי קרימונה עירו, ורבני וונציה נשלח איגרתו של אמפ"ך גם לפירארה. אך בעוד שבוונציה נזקקו לשאלה שלושה חכמים שהם היוו את מעמד הרבנים. בפירארה אין אתה מוצא אלא חכם אחד שהסכים על הפסק, והינו ר' רפאל יוסף טריוויס. כולם חכמים אחרים לא הסכימו לדעתו של אב"ד קרימונה? ממוצא שאלה זו יש לתמוה גם על מהות דעתן של חכמי פאדובה מודינה ריג'יו ומנטובה הסמוכות, כלום לא ביקש הרב אמפ"ך לשמוע דעתן, או שמא ידוע היה לו מנהגם ועל כן לא פנה אליהם?

וכפי שיתברר, הפלא הוא שחכמי קהילות אלה הביעו את דעתם, ורבה של קרימונה לא צירף מענתם בחיבורו, משום שהם צדדו לדעתו של ר' משה הכהן פורטו!

בקובץ תשובותיו של הרב אי"ש ג"ר ושרו נכללו גם שו"ת אמפ"ך שבספריית מונטיפיורי 480 (סרט 7281), נמצאות תגובותיהם חכמי פירארה שדחו את דברי אמפ"ך, והם רבי ישמעאל חנינא הרופא ב"ר מרדכי הרופא מוואלומנטינו – אחד מבני החבורה הגדולים של חכמי פירארה, ורבו של רמ"ע מפאנו¹, ושני האחים הנודעים רבי משה ב"ר ישראל פינצי מאריי"ו (Da Reggio) ואחיו ר' אהרן. יש להניח שגם חכמים אחרים הגיבו לשאלה זו, אך הרב אמפ"ך לא כלל את דבריהם בספרו משום שהם צידדו בעמת מתנגדו – ר' משה פורטו כהן.

¹ כך הוא כותב בתשובותיו: "מורי הה"ר ישמעאל חנינא יצ"ו, אשר ידעת דמחדדין ונהירן שמעתתי טובא", שו"ת הרמ"ע, סי' לב. וכן: "כך שנה לי מורי ורבי מובהק הה"ר ישמעאל חנינא זצ"ל", שם, סי' קכג. מניסוח 'מורי ורבי המובהק', נראה שיש לדייק שלמד ממנו רוב חכמתו בעיקר שנות הלימוד, היינו בבולוניה, ולא בפירארה אחר הגירוש, שם שהה רמ"ע לסירוגין, ר. בונפיל, ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו, פרקים בתולדות החברה היהדות, (מוקדש לפרו' קצ), ירושלים תש"ס, עמ' קא, הע' 24.

פרשת לך לך תשע"ח

עד גירוש היהודים ממדינת האפיפיור בשנת שכ"ט², היה רבי ישמעאל חנינא רב בבלוניה, ומשם עבר לפירארה³, ועמד שם בראש בית-הדין שהוקם בשנת שלי"ה⁴. בשנת שלי"ד נמנה עם חכמי פירארה שאסרו את הספר מאור עינים⁵. בשנת שלי"ה, עם הגעת שמועה לא-טובה מפטירת הב"י, כתב לכבודו קינה, בה ביטא את כאבו על הסתלקות גדול הדור⁶; ונותרו ממנו כמה תשובות להלכה⁷. מפירארה עבר לריגייו ושימש בה ברבנות.

הפסק של ר' ישמעאל חנינא נראה כמו שלא נכתב בזיקה לתשובת אמפ"ך אלא נוסח השאלה הוא סתום ומבלי נטייה כלשהי לצד זה או אחר, וכאילו השואל הוא דווקא ר' משה פורטו כהן. פסקו של ר' ישמעאל טובב על כמה צירים: הרשב"י ורוב הפוסקים שהם עמודי ההוראה סוברים שאין להניח תפילין בחוה"מ "וכיון שהדבר תלוי במחלוקת הגדולים ובתלמודא דידן ליכא הורא שצריך להניחם". ואלה שסוברים שצריך להניחם מביאים ראיה מהירושלמי ולא מהבבלי, לכך 'שב ואל-תעשה עדיף'.

העניין השני הוא המנהג, שאפילו אם אין הלכה בפוסקים שסוברים שאין להניחם, הרי מנהג מבטל הלכה, ויש בכך גם משום 'לא תתגודדו'. ר' ישמעאל חנינא דוחה זאת משום שהפוסקים המחייבים אין כותבים שעונש מוטל על מי שלא מניחם "ורשב"י אומר שהמניחן חייב מיתה". ובמקום סכנה אין משגיחין במנהג ובאיסור של לא תתגודדו. אף הוא אומר שהפוסקים המחייבים לא אמרו דבריהם אלא משום שלא ראו דברי הזוהר, ואם היו רואים לא היו פוסקים כך.

נדרשתי לאשר שאלו לחוות דעי מה לעשות בא' שכל בני עירו נוהגים להניח תפילין בחוה"מ והוא לבדו עומד בב"ה בלי תפילין כי חושש הוא לו מחטאת, מצוה הבאה בעבירה לדעת האוסרים להניחן, ולבו נוקפו מדברי רשב"י המפליג בעונש המניחם עד שאמר שהוא חייב מיתה. אם יש לנו לכופו לעשות מנהג המקום אשר הוא חונה שם [?] לפי דעת האומרים שנכון או אם ראוי להניחו לעשות בזה מה שלבו חפץ כיון שנמצאו הרבה מן החכמים הפוסקים שאין להניחם.

² על הגירוש ראה: ישעיה זנה, מפאוולו הרביעי עד פיוס החמישי, ירושלים תשי"ד, עמ' 204-220.

שנתיים לפני הגירוש אסר השלטון את חשובי קבילת בולוניה, ביניהם היה ר' ישמעאל חנינא, והתפרסם חיבור תאורו של המאסר הקשה, אהרן יעללינעק, 'שבע חקירות', ב, השחר, שנה ב (תרל"א), חו' א, עמ' 17-23; אח"כ נדפס בתור חוברת בהוסיאטין תרס"ד. לפני הגירוש ערך השלטון המקומי וויכוח-דת, כשמומרים מתנגחים עם הרבנים, בין השאר לקח ר' ישמעאל חלק בוויכוחים, וניהל אותן ביד רמה, דניאל קארפי, 'גירוש היהודים ממדינת הכנסייה בימי האפיפיור פיוס החמישי', בתרבות הרנסאנס ובין חומות הגיטו, תל אביב תשמ"ט, עמ' 151-157.

תשובה ממנו ביחד עם הסכמת ר' רפאל יוסף טריוויש משנת שמ"א, בענין פריעת בעל חוב, נמצאות באוסף תשובות לחכמי איטליה, יד בן צבי, 4002, דפים 35-39.

³ מורטורה, מזכרת חכמי איטליה, עמ' 41, 67; זכר צדיק לברכה, עמ' 125.

⁴ בחורף שלי"ה פנו בני קהל איטליאני ואשכנזים בפירארה אל השלטונות בבקשת אישור למינוי: "שלושה אנשים נבונים שידאגו לסידורים ההכרחיים לאורח חיים היהודי בנוגע לאו"ה ולא"ה"ע...". שלושת החכמים שהוצעו: ר' ישמעאל חנינא, ר' שמואל די וויקו ור' חזקיה פינצי, ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 151.

⁵ D. Kaufman, Zur Geschichte der Kampe Asarja dei Rossi, Gesammelte Schriften. Vol. II, 1915, p. 91.

⁶ מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשס"ה, עמ' תקפא, וכל מילות הקינה מתחילות באות י'.

⁷ תשובה משנת שלי"ג בענין חליצה, על פסקו של ר' רפאל יוסף טריוויש, פורסמה ב'פחד יצחק', חלק ג, ערך חליצה קודמת; תשובה משנת שלי"ו בענין טרפת עוף, בצירוף תשובתו של ר' רפאל יוסף טריוויש, קובץ תשובות לחכמי איטליה, יד בן צבי, 4046, דפים נא-נג.

פרשת לך לך תשע"ח

ידון רוחי ואם מך הוא דלא שרי עורבא ולא אזר יונה שנכוף אותו על ככה, דהא פלוגתא דרבוואתא חזינן הכא כי לפי מרדכי והרא"ש, הסמ"ג ובעל התרומה והריא"ז, ראוי להניח⁸, אבל לפי התוספות אין להניח⁹ [...] וכן נראה שהוא דעת הרי"ף שאין מניחים תפילין בחוה"מ, דסבירא ליה שאיסור מלאכה בח"ה הוא מן התורה, וכמו שכתב בעל שלטי הגבורים בהלכות תפילין ובפרק בתרא דמ"ק.

ורשב"י כתב בהדיא שהמניחים חייב מיתה, וכן פסק מהר"י קארו, שאין להניח. הרי לך שרשב"י ותוספות וגאון והרי"ף והרשב"א והראב"ד והרמב"ן ומהר"י קארו כלהו סבירא להו שאין מניחים בח"ה. וכיון שהדבר תלוי במחלוקת הגדולים ובתלמודא דידן ליכא הוכחה שצריך להניח, כמו שכתבו התוספות לעיל, ואפילו הפוסקים המחייבים להניח, מודים שאין הראיה שלהם מגמרא דילן, כי אם מהירושלמי, מי הוא זה ואיזה הוא אשר ימלא לבו להכניס ראשו בין הרים להכריע ביניהם בקום ועשה. אדרבה מספקא אית לן למימר שאין להניח משום 'שב ואל-תעשה'. כדאיתא בתלמודא בכמה דוכתין וכדכתב מהר"י קארו בטור או"ח הנז' [ומעתיק לשונו].

ואם לחשך אדם לומר שיש לנו לכופו מכח המנהג שלא מבעיא אם הלכה כדברי הפוסקים שיש להניח דדינא מי הכי הוי, אלא אפילו נימא שהלכתא כמ"ד שאין להניח הרי אמרו מנהג מבטל הלכה, וכ"ש משום 'לא תתגודדו' – לא תעשו אגודות אגודות נמי איכא [...] והכא בנ"ד הוי ב"ד אחד. לע"ד לאו מילתא היא, כיון שהפוסקים האומרים יש להניח תפילין בח"ה אינם משמיעים עונש לבלתי מניח, ורשב"י אומר שהמניח חייב מיתה, אי"כ מי שמניח מכניס עצמו בספק סכנת מיתה, ובכל כי האי מילתא לא אזלינן בתר מנהגא כלל ולא משגחינן בלא תתגודדו – לא תעשו אגודות. שעדיפא סכנתא מאיסורא.

ומעתה לא מבעיא השתא שהפוסקים האומרים שאין להניח רובא נינהו¹⁰ אלא אפילו הווי איפכא כיון שלדעת האוסרים המניח מכניס עצמו בסכנת מיתה¹¹ לא אזלינן בתר רובא.

ולע"ד המחייבים להניח תפילין בח"ה לא ראו דברי רשב"י, שכך אמרו על הרמב"ן ז"ל שעם היותו מקובל גדול, לא ראה ספר הזוהר מעולם, ואלו ראו אותם, גם היו חוששים להם.

סוף דבר בהא קא נחיתנא ובהא קא סליקנא, שלעניות דעתי מי שירא לנפשו לחוש לדברי רשב"י שלא להניח תפילין בח"ה, אין ראוי לכופו להניח כדי לקיים המנהג. והי' יצילנו משגיאות ויראנו מתורתו נפלאות.

נאום הקטן ישמעאל חנינא מוולומנטינו, פה פירארה י"א שבט השמ"א¹²

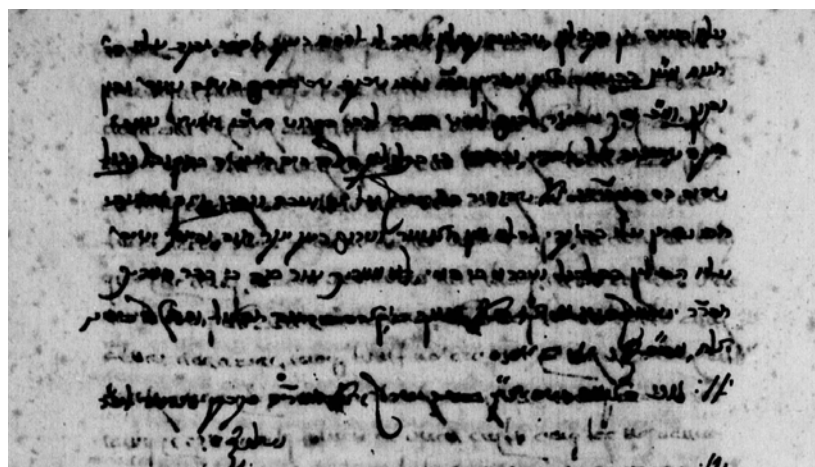
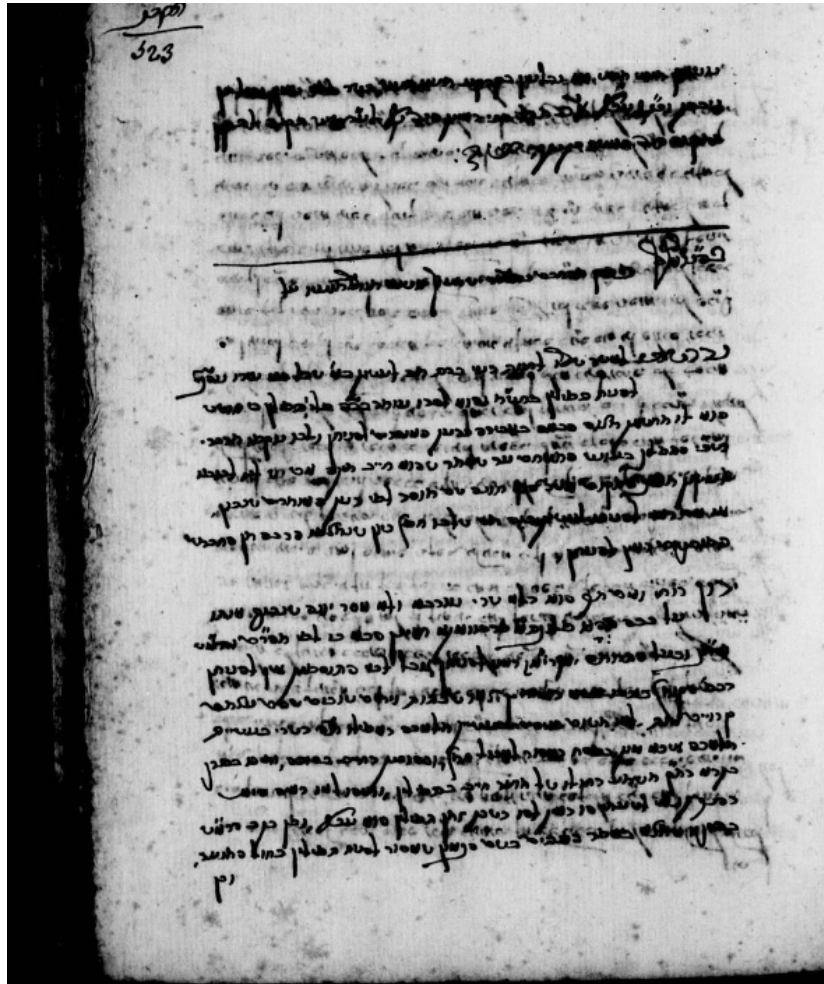
⁸ ביטוי 'ראוי' אינו מדוייק, והנכון הוא: חייב להניח.

⁹ זו שגיאה שהשתרשה בעקבות דברי הרשב"א שהובאו בב"י. דעת כל התוספות בתלמוד שיש להניח.

¹⁰ נתון זה אינו נכון!

¹¹ אינו נכון, אסופת הקדמונים האוסרים לא העלו על שפתם עונש מיתה, להוציא הזוהר, שהוא דעת יחיד בכך!

¹² פסקים ותשובות חכמי איטליה, ספריית לונדון – מונטיפיורי, 480 (סרט 7281), דף 523-524; באוסף ספריה לאומית ישנה העתקה ברורה יותר - Ms Heb 3904, B 946, דף 79-80.

פתיחתה וחתמתה של תשובת רבי ישמעאל חנינא ממולמונטה, פה פירארה, שמג

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת לך לך תשע"ח

רבי משה פינצי מארייו [ריגיון] מרבני פירארה¹³ סומך ידיו על פסקו של ר' ישמעאל חנינא, ומוסיף טעמים אחרים לחזק דבריו: כבר הורה הב"י, ולא זו בלבד שהוא הפוסק האחרון שיש ללכת אחריו, אלא שהוא היה בא"י, על אחת כמה וכמה בענין שחל עליו הכלל ישב ואל תעשה'. לפיכך אין לכופ את המסרב להניחם.

ועוד שהלא ימצאו כמה אנשים שהם פטורים מתפילין. וכאן הוא מגלה סיפור פלאי על מקובל גדול בריגיון שהזהיר לאיש שהיה מניח תפילין בחוה"מ – לבל יניחם, ולא שמע אליו וסופו שנהרג! אחריו בא אחיו **רבי אהרן פינצי מפירארה**¹⁴ ומחזק את דבריו כיהודה ועוד, ומוסר שרבותיו, כולם מנעו מלהניחם בחוה"מ! לעת-עתה נבצר ממני זיהוי רבותיו!

מן התימה הוא זה אשר מלאו לבו להקפיד על כי האי מילתא [??] שלא תשנה לדברי מרנן ורבנן מהר"י קארו ז"ל דבתראה הוא, ומעונתו היתה בארץ הקדושה. וכמאמרו של אב"י בפרק מקום שנהגו¹⁵: אבל מא"י לבל כיון דאנן כייפינן להו עבדינן כוותייהו. ואע"ג דהתא אין סמיכה בא"י, מכל מקום הלא מילתא היא: כי מציון תצא תורה.

מלבד טעמו ודבריו נכונים מאוד אשר כל בני ישראל ראוי להסכים לדבריו בדין זה, בפרט כי הוא בשב-ואל-תעשה כמו שכתוב לעיל הרב יצ"ו אשר קדמוני. ולא עוד אלא אשר שלחו ידם לכופ האיש אשר ירא לדבר ה'. לפי דעתי לא היה להם להקפיד על ככה מכמה טעמים, כל שכן שאין לכופו.

א. כי לא אמרו ז"ל כפייה על שינוי מנהג, אלא אמרו 'אל ישנה מפני המחלוקת, כדי דלא אתי לינצוייה'. והכא נטל טעם המחלוקת. כי הכי הוא כמו שכתב הר"ן שם בכיוצא וקרוב לזה בפי מקום שנהגו.

ב. כי זה הדבר דומה למה שאמרו ז"ל: ובכל מקום תלמידי חכמים מבטלים ממלאכה כתבאב, ולעולם יעשה אדם עצמו לת"ח ולא חיישינן ליוהרא. כי כמה בטלנא איכא בשוקי¹⁶. והכי נמי כמה אנשים יש שאינם משימים עליהם תפילין לסיבת חולי או ד"א.

¹³ תחילה התגורר באימולה. יצא, כנראה, עם גירוש היהודים ממדינת האפיפיור בשנת שכ"ט, לפירארה, ראה זנה, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי, עמ' 226. בשנת שכ"ו פסק בענין הגט של תמרי-וינטורוצו, וכך חתם את שמו: "משה יצ"ו בכ"מ ישראל זצ"ל פנצי מארייו", אלה הדברים, שכ"ו, דף 22. אף הוא נמנה בין מוציאי האיסור על ספר 'מאור עינים' בשנת של"ד. מצאנו שהוא מוסיף את דעתו לדבריו של ר' רפאל יוסף טריוויש לגבי הפולמוס שהתעורר באיטליה סביב ביטול הגבהת התורה לפני הקריאה, שו"ת מתנות באדם, סי' ט.

¹⁴ ר' אהרן עצמו העתיק כמה מכתבי הקבלה. בין השאר העתיק חיבור קבלי על ל"ב נתיבות החכמה בפירארה בשנת שמ"ב, כתי"י JTS 1600. אוסף תשובותיו נמצא באוסף זנה במכון יד בן צבי סי' 4040 (סרט 27706), ואין בו דבר בענין תפילין בחוה"מ ולא בדברי קבלה.

מתוך קינה עליו אנו למדים שנפטר י"ג כסלו שמ"ה, שמעון ברנשטיין, משירי ישראל באיטליה, עמ' נח.

¹⁵ פסחים דף נא ע"א: מקשים על רב"ח האם לית ליה הא דתנן 'נותנין עליו חומרי המקום שיצא משם וחומרי המקום שהלך לשם'. אמר אב"י: הני מילי מבבל לבל ומא"י לא"י (פרש"י: מעיר לעיר בבבל), אי נמי מבבל לא"י. אבל מא"י לבל לא, כיון שאנן כייפינן להו (פרש"י: שבני בבל כייפי לא"י דאינהו סמיכי ובבבל לא סמיכי), עבדינן כווייתיהו.

הנחת הרב פינצי צ"ב: הלא הראשונים מבארים שמאמר זה מיירי בבני בבל העוברים לא"י!

¹⁶ פסחים דף נה ע"ב.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת לך לך תשע"ח

ג. כי הדין פשוט והלה רווחת כהרמב"ם בהל' תפילין פ"ד [היי"ג] ומסכים לדעתו רבינו יעקב בטור או"ח סי' לח, וז"ל: מצטער נמי שאין דעתו מיושבת עליו ונכונה עליו פטור מן התפילין. שהמניח תפילין אסור לו להסיח דעתו מהם. וכתב עליו רבנו מנוח: אע"ג שבשאר מצוות אמרינן וכו' וכמו שכתב שם בכס"מ טעם נכון והגון. וא"כ איך [?] האלוף ממנטובה [שלוש מילים אינן קריאות] הקדוש¹⁷ מחשש עונש [?] שיעורר על דברי. רק אמר שהמניח תפילין בא"י מתחייב בנפשו שאינו מאמין כי בזמן [שבע מילים אינו קריאות] האלה היה מעשה במקום הנ"ל שהיה רב באר"י ז"ל והזהיר בם ישראל ע"ז ואמר ונהרג, וזה שמעתי מפי נאמן עלי כבי תרי. והלא אין מצטער וטריף דעת יותר מזה. ואיך ישים עליו תפילין בטרדה כי האי.

לא אאריך עוד בזה כי כבר האריך מהר"ם ח' הנ"ל¹⁸, ועוד כי קצרה היריעה וחפץ ה' בידינו יצליח אכ"ר.

אני הצעיר משה יצ"ו בכמ"ר ישראל ז"ל פינצי מאר"י, כתבתי להנראה לעניות דעתי ושלו.

גם אנכי מן הנוהגים לבלתי הניחם כלל, שכך קבלתי מרבותי. ואם יאמר אדם לכוף אותי להניחם לא צייתינא ליה מכל הני טעמי דכתבו הגאונים לעיל.

נאום אהרן יצ"ו בכמ"ר ישראל פינצי מאר"י ז"ל.

אגב, מכאן אנו למדים על חילוקי מנהגים בקהלת מודינא!

ממנטובה ידועה לנו דעתו של רבי משה פרובינצאלי, שיצא בחריפות נגד החדרת המנהג הקבלי, וכפי שיתואר בהרחבה במאמר הבא. אבל אין לנו עדויות חיות על הנוהג בקהילה.

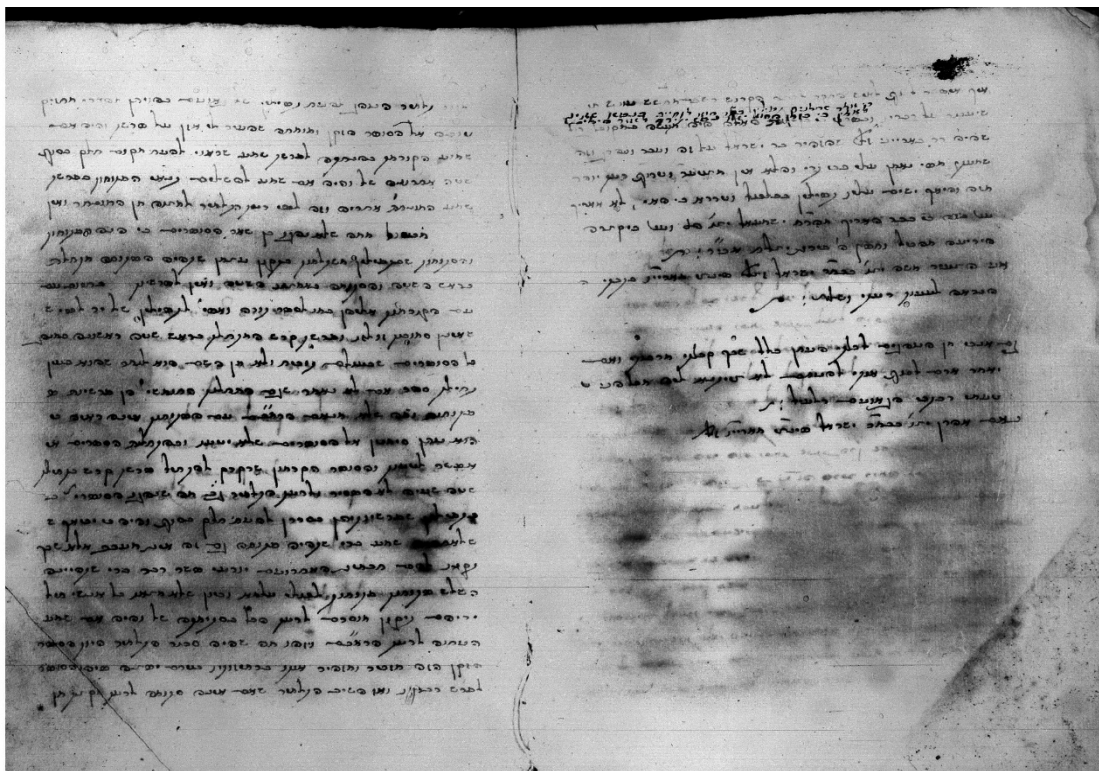
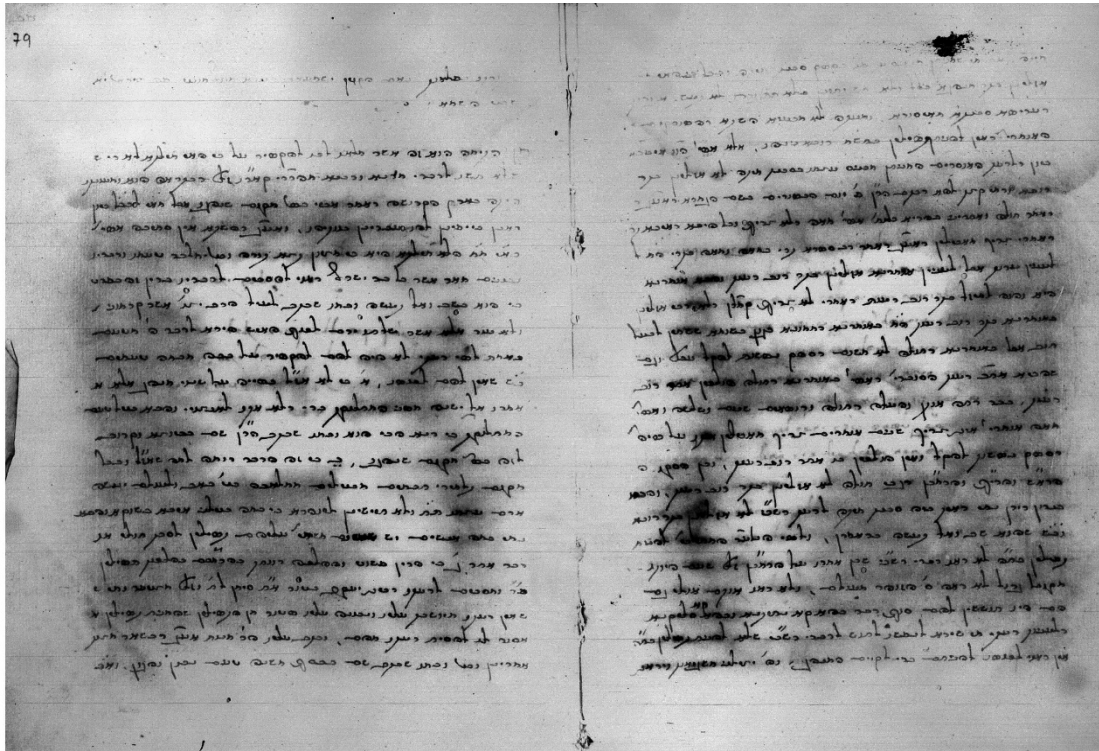
מריג"ו, כבר בדור שלפני כן נהגו שלא להניחם. וכך אנו שומעים מפסקו של רבי אהרן ב"ר ישראל פינצי מפירארה שמעיד שאין הוא נוהג להניחם "שכך קבלתי מרבותי", והרי הוא היה מאר"י. במאמר הבא נמשיך עם הפולמוס בתוככי קהילת ריג"ו.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

¹⁷ שורה זו מטושטשת, וחבל, שזיהוי המקובל הלז, עמום!

¹⁸ רבי ישמעאל חנינא.

פרשת לך תשעה

הסכמותיהם של האחים רבי משה ורבי אהרן פינצי לפסקו של רבי ישמעאל חנינא ממולמונטה, נגד כפיתו של הרב אמפך שאילץ את רבי משה פורטו להניח תפילין נגד רצונו

מעומק הלב ההומה ורוגש נעלה ברכותינו החמים לכבוד יום שמחת לבו של ידיד יקר ואהוב, רב פעלים ורב הקילוסין, ספרא וסייפא צמודים בידינו, הרב החסיד **רבי זאב וואלף דייטש שליט"א** לרגל שמחת בנו, החתן אוצר בלום, נופך ספיר ויהלום ויראה טהורה, שמו מפארים: **ר' אברהם צבי יקר הערכין** מבחירי ישיבת טשעבין, אשר זכינו שעיטר את שולחן השבת שלנו, לרגל היכנסו בברית הנישואין עם הכלה בת הרב החסיד המפואר **הרב בערל שלעזינגר שליט"א** ביום י"ב בחשון בשעה טובה.

אברהם יושב פתח האוהל, יעלה מעלה על במתי הצלה עדי עד; רב ברכות על ראשם יחול.

ברגשי כבוד והערצה ובעמקי גיל ושמחה, שולח אני בזה ברכת מז"ט מעומק הלב, אל מעלת כבוד ידידי יקר, אהוב על המקום ועל הבריות, רב הקילוסין, וותיק וחסיד, פה מפיק מרגליות **הרב החסיד רבי וואלף פונס שליט"א יקר הערכין**. לרגל השמחה השרויה במעונו בנישואי בנו המופלג ומופלא בתורה, מלא בחכמה ודעת, גמיר וסביר באמרי שפר, **הרב יואל יקר הערכין** מבחירי ישיבת מיר, עם בת הרבני המופלג **הרב עמרם בראך שליט"א**, אשר היה כנזר לפתורא דשבתא במילין יקירין

ויהא רעווא קמיה כי ירוה רוב נחת דקדושה מהזוג הצעיר, מתוך בריות גופא ונהורא מעליא, הרחבת הדעת וסייעתא דשמיא

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת חיי שרה תשע"ח

בירור מקיף על הנחת תפילין בחול המועד (מאמר ח)

המנהג בריגי"ו

והנה על המנהג בקהילת ריגי"ו נמצאה בידינו חליפת איגרות מופלאה על כך, שממנה אנו נמצאים למדים שבתקופה זו הייתה היא מרכז קבלה, ובשאלות התלויות בקבלה נזקקו חכמי איטליה לשמוע את דעת חכמיה.

ראש המדברים בריגי"ו היה רבי יצחק פואה – חותנו של הרמ"ע מפאנו, שהיה פוסק ומקובל¹, ודומה שבגינו הפכה ריגי"ו למרכז הקבלה. באותה שנה ממש, בא הרמ"ע לגור בריגי"ו, לא ברורה הסיבה, ומי יודע אם לא כדי להסתופף בצילם של החסידים והמקובלים שבקהילה. על סמכותו של ר' יצחק פואה למדים אנו מתשובה ששלח הרמ"ע מפאנו לפוסק הנודע רבי יחיאל טרבוט בענין 'מים שלנו', וכך כותב לו: "אשר דמית לחלוק על דעת מורי חמי נר"ו שאילו אנו מחמירים והוא מקל, אליו ראוי לשמוע, דמרי דאתרא הוא בכל הגליל, וכל שכן במה שהוא מחמיר [...] ועוד, שהרי כל רבני פיר"ה וויניציא הודו לו. אף אן נמי לא נאבה ולא נשמע לדברי המקל [...] דאי מר רבה, מר רבה דרבה"².

הדעת נותנת שהפנייה לריגי"ו צריכה הייתה להיות אם לא להרמ"ע הרי בלי ספק לר' יצחק פואה³, אלא שמן התשובה אנו למדים שהאיגרת נשלחה לר' אברהם פייונו, חכם ששמו לא נודע. ברם, אין ספק שהיה מקובל חשוב, ואינו אלא בנו של רבי יעקב ב"ר יחיאל פיאונו, תלמידו של משה באסולה, מקבל המכתב, שאליו שלח את איגרתו שבה הורה לו שלא להניח תפילין בחוה"מ⁴.

בכתביו מציין הח' בניהו לשו"ת רבי רפאל יוסף טריוויס שהיה ספון בגנזי בית המדרש לרבנים ברומא⁵, הוא מזכיר בתשובה משנת ש"ג, בה דנים על חילופי מנהגים בסדר התפילות שהגאון מהר"י פייונו לא היה חושש מלשנות ממנהגי התפילות, ואומר שכך קיבל מרבו ר' משה באסולה. באותה תשובה יזכיר ר' רפאל יוסף את הרמ"ע מפאנו. והנה, מחליפות איגרות בסערת התפילין שלא הייתה ידועה עד כה, נפתח לנו צוהר חדש בשלבי הפולמוס, והן משלימות היטב את ידיעתנו עליו. נמצאים אנו למדים, לא רק שר' מנחם פורטו כהן פנה אל חכמי וונציה, אלא גם תלמידו שהתחצף מולו – ר' משה פורטו פנה גם הוא לעיר זו, והבהיר שהעובדה שאינו נוהג כמנהג אנשי קרימונה, אינו משום שרצונו להחזיק במחלוקת, אלא שמנהג אבותיו בידו, ועל פי הוראת גדולים נהג שלא להניח תפילין בחוה"מ. ונימוקם היה: כיוון

¹ עליו ראה הספדו של רש"י קצ"ב, נפוצות יהודה, דרוש לה.

² שו"ת הרמ"ע, סי' לב.

³ אביו של רבי עזרא מפאנו, עליו במאמרו של מאיר בניהו, ספר יובל לכבוד רבי יוסף דוב סולובייצ'יק, ב, עמ' תשפו-תתנה.

⁴ כמבואר בארוכה במאמר ה.

⁵ ספון ביד בן צבי, מספר 4004, בתכריך חשוב זה מצאתי שתי תשובות לר' רפאל יוסף, האחת משנת ש"א (דף 59), והשנייה משנת ש"ד (דף 64); לע"ע לא איתרתי שם תשובה זו אליה ציין בניהו.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת חיי שרה תשע"ח

שנפלה מחלוקת גדולה בין הפוסקים, יש לנהוג לפי הכלל 'שב ואל-תעשה עדיף'. על אחת כמה וכמה שכך היא דעת הזוהר. ברם, אם יסבירוהו וינמקו לו שצריך להניחם, יקבל עליו את הדין.

ראשי הרבנים בוונציה טרם חיוו דעתם, שהרי הסכמותיהם של פסקו של ר' מנחם פורטו ניתנה בחודשים כסליו-אדר שמ"א. וממוצא דבר הוא שלא בכדי בחוה"מ פסח ש"מ נכנע ר' משה פורטו לר' מנחם הכהן בעל-כורחו ואילו בחוה"מ סוכות שלאחריו ניצב כצור על עמדו וסירב להיכנע להוראת ר' מנחם.

קובץ כת"י ספריית כ"י"ח בפאריס מס' 6 (סרט 2740), הוא מלא וגדוש במאות מכתבים איטלקיים. בסוף הקובץ מסתתרים שני מכתבים קצרים, שמהווים חוליה נוספת בפולמוס שאנו דנים בו.

אחד החכמים שהיתה לו זיקה לקבלה פנה לחכמי וונציה, הלא הוא המרכז הגדול לקבלה⁶, כשהוא מקדים "אשר מפיהם אנו חיים בחכמת הקבלה", מה טיבה של השמועה שהגם שמנהגיהם על-פי קבלה, אין הם מונעים עצמם מלהניחם בחוה"מ! התשובה של ר' אברהם היא נחרצת: "שאינן גם א' בכל הק"ק יצ"ו מניחן כלל". לא זו בלבד והוא מעמיד את השואל: עד שאתה פונה אלינו, הרי הסמכות הגדולה של כל האיזור הוא החכם האשכנזי ר' שמואל יהודה קצינלבוין בוונציה והוא שינה מנהג אבותיו שהחזיק בו בצעירותו "וזה שנים רבות סלקן גם הוא, ושוב לא הניחן בח"ה", ומה ראייה טובה מכך.

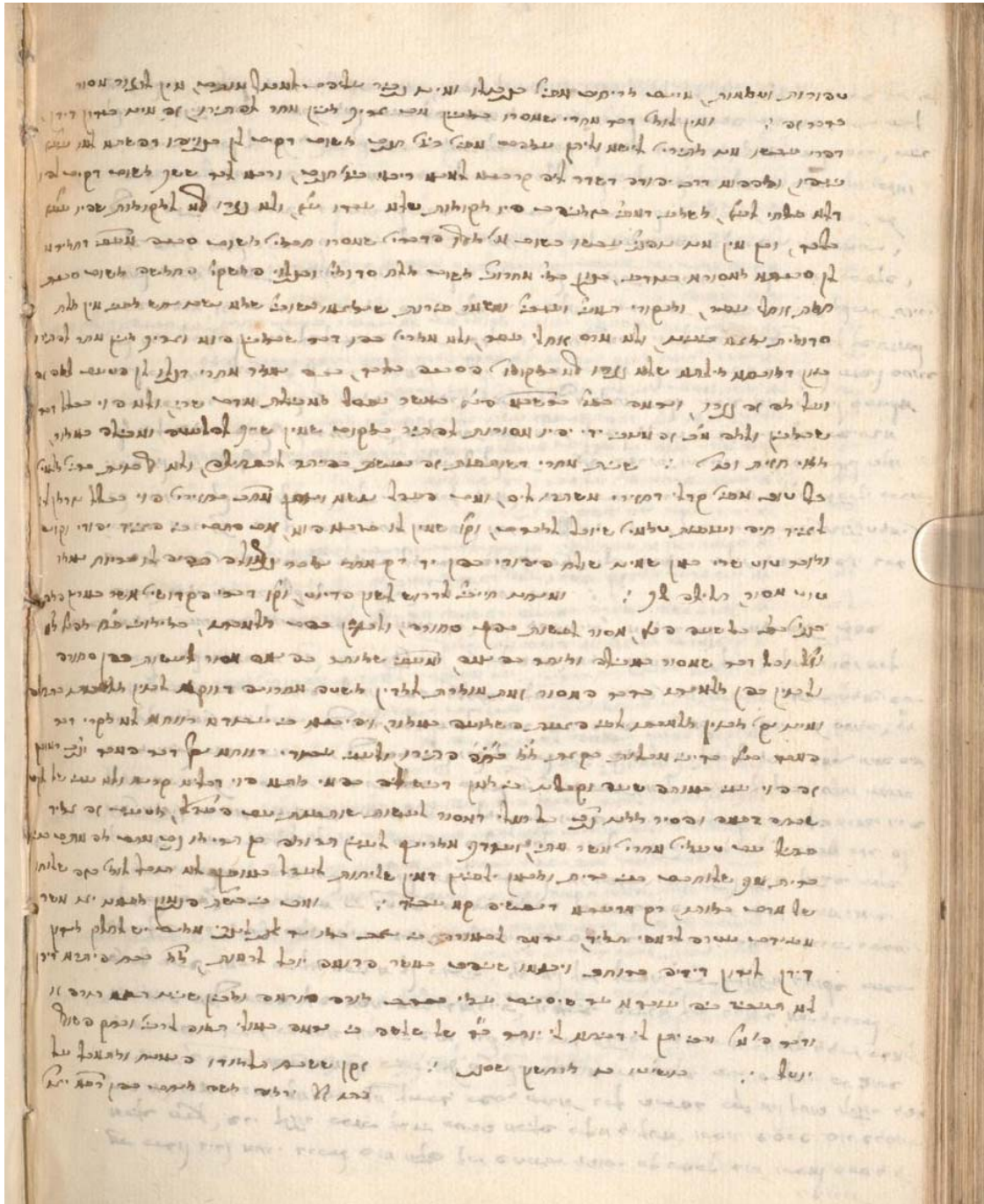
קעת יובן על נכון, שרק אחרי חוה"מ סוכות שמ"א כתב ר' מנחם פורטו את פסקו ושלחו לחכמי איטליה. עם ידיעה חדשה זו, שרשי"ק קצינלבוין בעצמו שינה ממנהגו והפסיק להניחם, מתאפשר לנו להתבונן במענתו לר' מנחם ולהאירו באור חדש. לא בכדי לא רצה לעסוק בעיקר הדין, ורק מעמיד על טעותם של אלה שסוברים שיש להניח תפילין אבל בלא ברכה, וכל הערתו על ר' משה פורטו הוא שלא ציית להוראת רבו, ואין הוא מחייבו להניחם, אלא יכול הוא לאחוז במנהגו ולא להניחם אבל יימנע מלבוא לבה"כ בחוה"מ. אע"פ כן פליאה היא, כיצד מנהגו של עמוד ההוראה לא היה ידוע לחכמי וונציה עצמם, ויותר מזה, כיצד הוא ששינה ממנהגו ונהה אחרי המקובלים לא הודיע על כך בהסכמתו. וכנראה שמצבה העדינה של קרימונה הצריך זאת, שכולם היו צריכים לקבל את הוראתו של המרא דאתרא, והמקרה היחיד של ר' משה הכהן עשוי היה להטיל את הקהילה לתוך מערבולת, וכדי להימנע מן המחלוקת העלים את מנהג עצמו.

הראשון אינו חתום, והוא מפונה אל 'ראשי עם קודש בני ר[ג]ייו אשר מפיהם אנו חיים בחכמת הקבלה, הנהגתם עצמכם להניח תפילין גם בחוה"מ'.

אין ספק שתשובה זאת היא שחיזקה את ר' משה פורטו לעמוד נגד רבו של קהילתו 'קרימונה'.

המכתב השני הוא תשובה לראשון: 'תשובה מכמ' אברהם פיינו מריי', ובו חידוש היסטורי, הוא מודיע "שאינן גם אחד בכל הק"ק יצ"ו מניחן כלל", ומעיד שגם רבי שמואל יהודה קאצינלבוין מוונציה שהיה מניחן בצעירותו, חדל להניחן, "וזה יספיק להגן בעד החבר משה הכהן מנזיפת הרב הכהן הזקן".

⁶ חדירת הקבלה לוונציה היתה כל כך משמעותית, שגם בעיני הנוצרים, נחשב הגיטו למקום משכנו של בידע הקבלי, ולכן היה מרכז הפצה של חיבורים קבליים גם עבור שאינם בני-ברית, ד. ריינס, 'היהדות בעיני האצולה בוונציה', אריה ישאג: ר' יהודה אריה מודינה ועולמו, (עורך: דוד מלכיאל), עמ' ירושלים תשס"ג, עמ' מא.

תשובה כתב של רבי משה פורטו בענייני עסקים, מכז בחשון שס"ג, בו הוא מבטא את ייחסו הנערץ כלפי רמ"ע מפאנו. לקראת סיומה הוא כותב: 'ואם כי כשת הגאון מפאנו יצו אשר דברנו אנדנם עטרה לראשי תמיד, נראה לכאורה כי נצב כמו נד לנגדי, אמנם יש לחלק מנדון דידן לנדון דידיה ברוחב: וחותם: זקן ששכח תלמודו הנאנח ומתאבל על ביתו זל. ירמיה משה מנחם כהן רפ"א יצו.

כתב יד פפד"מ 135 (סרט 23153), דף 90 ע"ב.

[לשון השואל הפונה לרבי אברהם פיוני מרייג'ין]

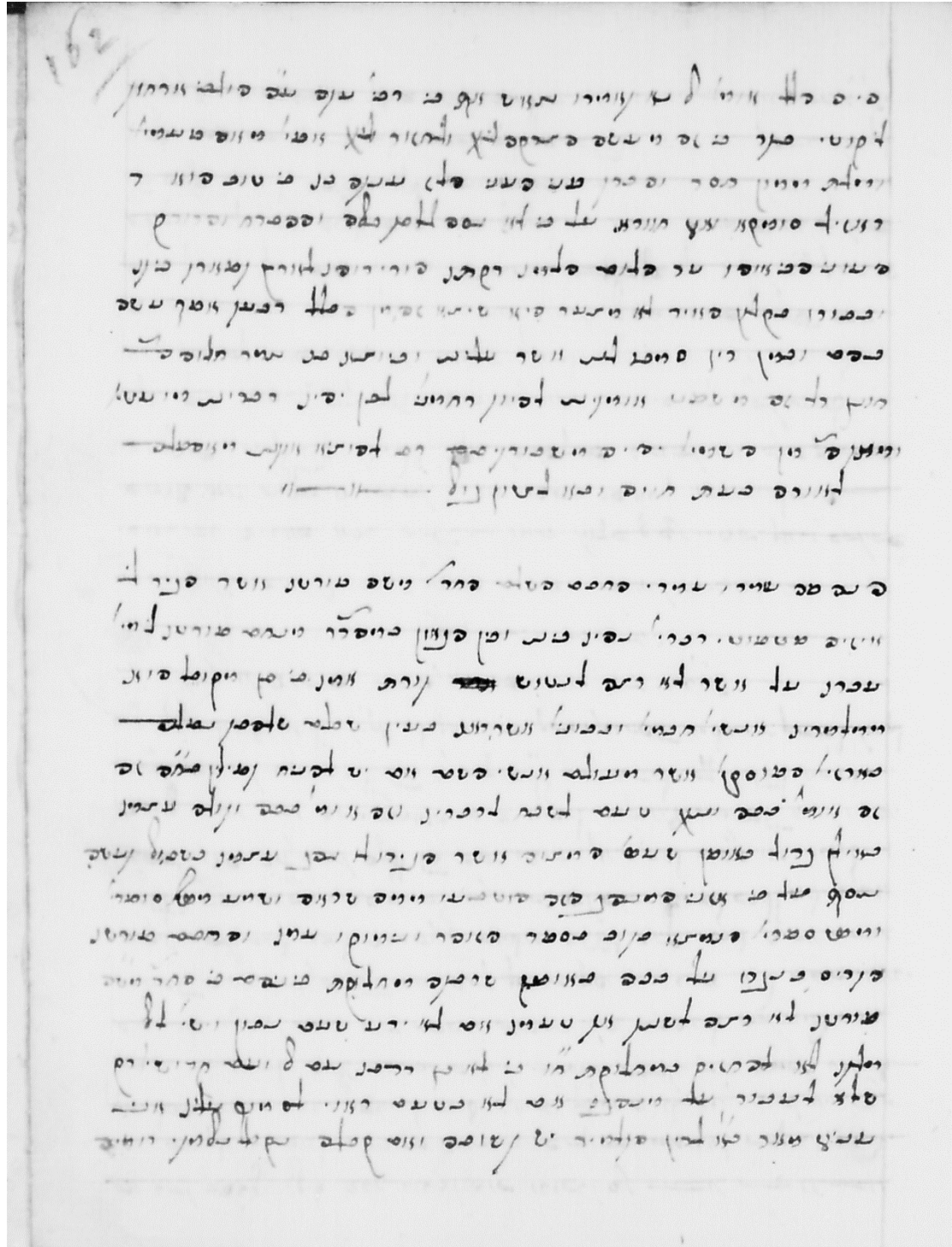
הנה פה עמד עמדי החבר השלם הח"ר משה פורטו אשר הגיד לי איזה פטפוטי דברים שהיה בינו ובין הגאון כמוהר"ר מנחם פורטו. לימים עברו על אשר לא רצה לנטוש תורת אחיו⁷ כי כן מקובל הוא ממלמדיו אנשים חכמים ונבונים אשר ראו בעין שכלם שלהבת נפלה בארזים הפוסקים אשר מעולם אנשי השם אן יש להניח תפילין בח"ה, זה אומר ככה ינתן טעם לשבח לדבריו, וזה אומר ככה, ותולה עצמו באילן גדול באופן שעל פי המצווה אשר הגידו לו נהג עצמו בשביל [?] נוסף על כי אזני המנהג הזה הוטבעו ממה שראה ושמע מפי סופרים ומפי ספרים הנמצא כתוב בספר הזוהר ונימוקו עמו. והחכם פורטו התריס כנגדו על ככה באופן שרבתה מחלוקת ביניהם כי הח"ר משה פורטו לא רצה לשנות את טעמו אם לא ידע טעם נכון לאל מילתו לא להחזיק במחלוקת ח"ו. כי לא כן דרכו עם אל ועם קדושים שלא לעבור על מנהגם אם לא בטעם ראוי לסמוך עליו. אני עניתי מאוד כי אם לדין בתלמוד יש תשובה ואם קבלה נקבל. נעלמתי דומיה החשיתי מטוב. אמנם לקחה אזני שמץ, כי אתם ראשי עם קודש בני רייו אשר מפיכם אני חיים בחכמת הקבלה [תם:] להניח תפילין גם בר"ח ושאין ספק אצלם שנימוקם עמכם, משם תצא תורת הקבלה, והלא הוא האלוף הנ"ל ציווה לי לדרוש ולתור טעם הדבר, כי תורה היא, למען לא יהיה כעוור הממשמש באפילה ולא איחר ע"כ לעשות הדבר כי תורה היא וללמוד אני צריך [ותזכו:] אל המערכה וחלות פני אדון רם על ככה כמוהו כמוני למען אדע מה יעשו אזובי קיר.

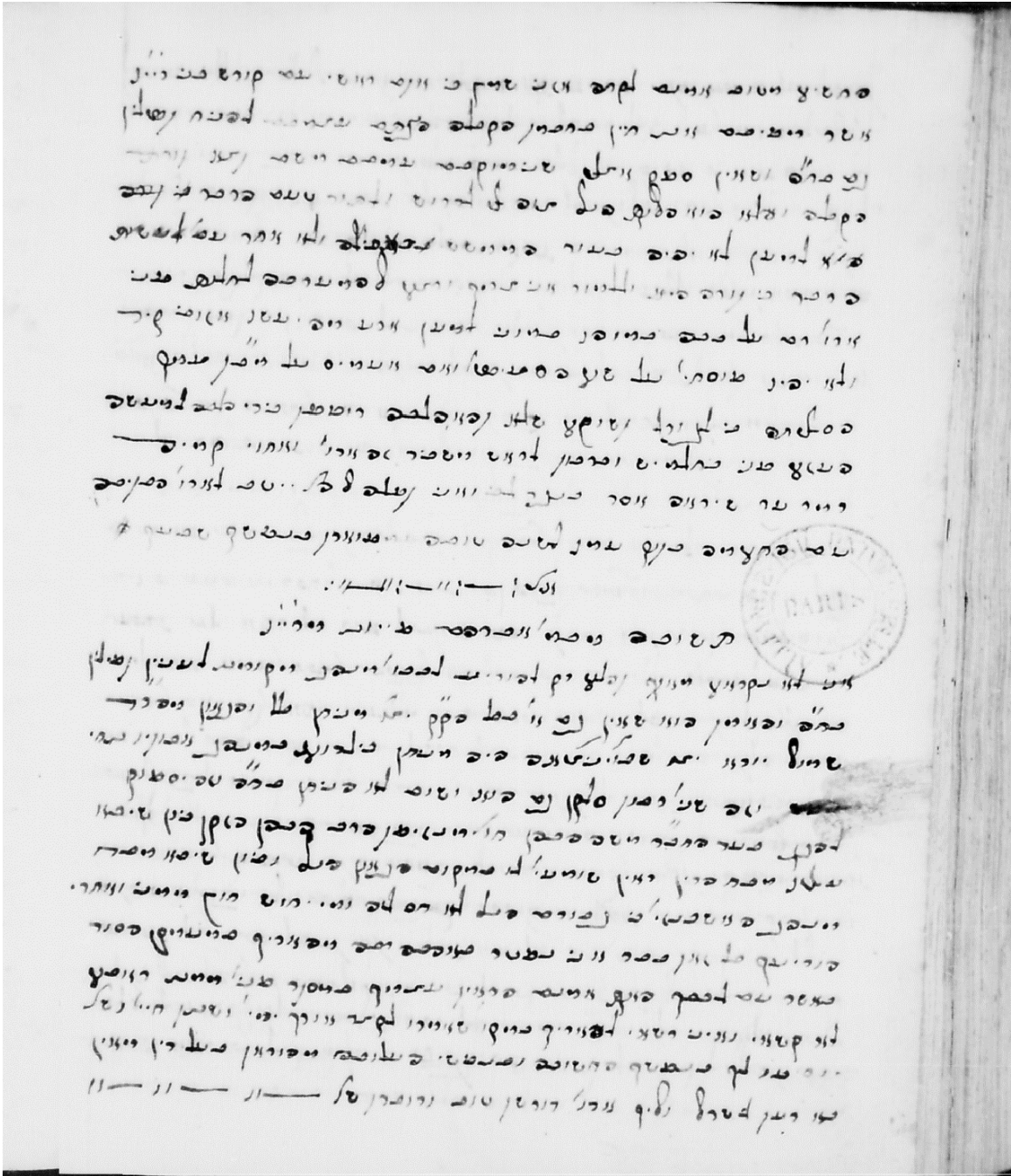
ולא יהיה פותחים על שתי הסעיפים ואם אעמיס על מכ"ת עמד הסליחה, כי לגודל תשוקתי שלא תהא הלכה רופפת בידי הלכה למעשה העזתי פני כחלמיש, וברכות לראש משביר זה אדון ואחווי קמיה דמר עד שיראה איסור כנגד לבי. ואני תפלה לה' ייטב לאדון הכתיבה עם החתימה בתוך עמו לשנה טובה ומפוארת כנפשך שבעד.

תשובה מכח"ר אברהם פייני מרייג'ין

אני לא נקראתי מאתך תהילתי רק להודיע לכבוד מנהג מקומינו לענין תפילין בח"ה. והאמת הוא שאין גם א' בכל הק"ק יצ"ו מניחן כלל. והגאון מהר"ר שמואל יהודה קצ"ב יצ"ו שבויניציאה היה מניחן בילדותו כמנהג אבותיו גם [?] וזה שנים רבות סלקן גם הוא. ושוב לא הניחן בח"ה, וזה יספיק להגן בעד החבר משה הכהן ח"ו מנזיפת הרב הכהן הזקן, כיוון שיבוא עליו מכח הדין, ואין שומעין לו במקום הגאון הנ"ל, וכיוון שיבוא מכח מנהג האשכנזים כי גבירים הנ"ל לא חס ליה. ומי יחוש חוץ ממני. ואחרי הודעך כל זאת כבר אני נפטר באהבה רבה מהאריך במעמקי הסוד כאשר עם לבבך. האף אמנם הראית בעצמך במסתר פנים ממני לא קשאי. ואיני רשאי להאריך במקום שאמרו לקצר. אורך ימים ושנות חיים ושלוה, כנפשך החשובה וכנפשי העלובה כהודאת בעל דין מאין בא דעת לישראל. ואלך אדוני דורשת טוב ודוברת שלום.

⁷ אולי צ"ל 'אביו'.

תשובת רבי אברהם פייני מריגיון, בה מתגלה לראשונה הנהגתו של רבי שמואל יהודה קצנבלויגן

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת חיי שרה תשע"ח

לאור תשובה ייחודית זו, מובנת מאליה הנהגתו של ר' משה פורטו, שלא קפץ כהדיוט מראש, ח"ו, אלא שינה ממנהג המקום בקרימונה, רק אחרי שקיבל גושפנקא מראש הרבנים האשכנזים באיטליה! ביריעה הבאה ננסה להיכנס להיכלו של רמ"ע מפאנו, מענקי הרוח באיטליה, שפעל רבות להחדרת המנהג הקבלי! ואת עמידתו האיתנה גם מול רבותיו!

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

ברגשי כבוד והערצה ובעמקי גיל ושמחה, שולח אני בזה ברכת מז"ט מעומק הלב, אל מעלת כבוד מכובדי, שלשלת היוחסין הגאון החסיד פע"ח **רבי סיני טייטלבוים שליט"א** בן בנו לבעל 'ברך משה' מסאטמאר זצ"ל, לרגל נישואי בתו תחיה עם בן גילה בנו של הגה"ח שלשלת היוחסין **רבי שמעון ישראל האראוויץ מראחוב**, יקר-הערכין (ביום ט"ז במרחשון) ענבי הגפן בענבי הגפן, ויהא רעוא שהזיווג יעלה יפה לתפארת המשפחות להמשיך שושלתא דדהבא, להקים בית נאמן בישראל בדרכי רבוה"ק ואבוה"ק דורות ישרים מבורכים

בהדרת כבוד הערכה והערצה, מקדמים אנו בברכה את מעלת כבוד ידידנו, ידיד ה' וידיד עמו, איש האשכולות ורב פעלים, אוהב צדקות וחסדים, רחום ומוקיר רבנו והוא גופא צורבא רבנו. מפורסם בשער בת-רבים בנאמנותו בעסקיו, צדיק וישר הוא. כביר המעש, לבו ער לכל דבר שבקדושה, מקדש שם-שמים בהליכותיו הנעימות. נושא ונותן באמונה ורוח הברית נוחה הימנו.

רם היחס, שמו מפארים **הרב הגאון פנחס דונר שליט"א** רב ומרביץ תורה בלוס אנג'לס

לרגל נישואי בתו **שושנה** יקרת הערכין (ביום כ"ד במרחשון), בורו פארק

ויהא רעווא שירווח מהזוג הצעיר מלוא חופניים נחת, וכברכת רבקה: "אחותינו! את היי לאלפי רבבה, וירש זרעך את שער שונאיו".

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד (מאמר ט)

הפולמוס השלישי שהתחרש באיטליה, בין רבי משה פרובינצאלו רבה של מנטובה מול תלמידו רבי מנחם עזריה מפאנו, לאור כתבים חדשים המתגלים לראשונה

כאמור, התפשטות ספרי הזוהר החלה באיטליה בעקבות הדפסת הספרים בתחומה, ולא עוד אלא שראש מפיצי תורתה ולימודה היה רבי ישראל סרוק הפולמוס עלה לטונים גבוהים בדור שלאחריו, כשהצעיר רבי מנחם עזריה מפאנו, ביקר את תשובת [רבו דרבו] **רבי משה פרובינצאלו, רבה של מנטובה** ומגדולי חכמי איטליה, ובן דורו של הבי"ל¹ **[איטליה, רס"ז – של"ו]**, עם תשובה ארוכה בה הוא מתפלמס עמו על דעתו בסוגיין, כשהוא מבסס את הוראתו בהקדם אזהרת הזוהר.

נקדים בקצרה על אישיותו של רמ"ף: בלט בתקיפותו ולא נטה לפשרה, והיה מראשי המדברים בוויכוחים רבים שהסעירו אל עולמם של חכמי איטליה², לא חת לפרסם את דעתו גם במקום שחבריו לא הסכימו עמו³. על אף הסכמתו להדפסת ספרי קבלה, הוא העיד על עצמו שלא למד חכמה זו מימיו⁴.

שני קונטרסים ערך רבי משה כדי לחזק את המנהג העתיק יומין המחייב הנחתם בחוה"מ. את הקונטרסים ניסח בצורה חריפה ביותר בו הוא חולק על הדעה הנגדית. סביר להניח שבתקופתו נכתבו כבר תשובות ע"י בעלי הלכה ומקובלים, המצדדות לאיסור הנחתם, ובכך ביקשו להסתער ולכבוש את מנהגי בה"כ, אלא שלא הגיעו לידינו. ואכן בהגהותיו של רבי אברהם יוסף שלמה גרציאנו [המכונה – אי"ש ג"ר] על השולחן ערוך אתה מוצא כתוב [אחרי שהעתיק את דברי הרדב"ז]: "וכבר כתבו האחרונים ז"ל גווילי תשובות כ"י בזה שאין מניחים התפילין בחש"מ נגד דעת הרא"ש ז"ל, ואין לזוז מדברי בעלי הסוד ככתוב הכל אצלי, חתומות באוצרות בלוחות ובלוסות [?] מספרי הפוסקים בתראי ז"ל כ"י. וגם האריך בזה וצווח ככרוכיא לקיים מ"ש הרב המחבר קארו ז"ל בשם קבלת ספרד בב"י שלו שכולם נמנעו הנה וחכמיהם מהנחת תפילין בח"ה עפ"י הזוהר ואיש אלקים קדוש הוא המקובל

¹ הבי"ל מינה אותו להיות המוציא-לאור של פירושו 'כסף-משנה' למשנה תורה לר"מ, וכנראה שהמונה האחראי על הדפסתו של הספר היה רמ"ע מפאנו, כן כתב ר' חזקיהו ב"ר יצחק מפאנו, המגיה לכס"מ בהקדמתו. אפשר שרמ"פ, מפאת זקנותו, הוא שהמליץ בפני הבי"ל למנות את הרמ"ע לתפקיד זה.

בפולמוס הקשה של 'גט תמרי – ונטורוצ'ו' הסכימו חברי בית-דינו של הבית-יוסף לפסק-דינו של רמ"פ, הרב צבי גרטנר, 'גילויים חדשים מבית דינו של מרן הבית יוסף', המוריה, צ, אייר תשמ"ח, עמ' ט-יח.

² הפולמוס המפורסם ביותר הוא של הגט 'תמרי-ונטורוצ'ו'.

³ ראה אפרים קופפר, הרמת "כתר תורה מעל ראשו" של ר' משה פרובינצאלו ונוסח הבדלה שלו, סיני, סג, עמ' קלז-קס.

⁴ פסק הידוע שלו בראש תקו"ז דפוס מנטובה.

האלהי הרמ"ע מפאנו זצוק"ל בתשובותיו... וכן מצאתי בספר יוחסין בספורו על רשב"י וחכמתו וקדושתו... כי לא נאמר נכון. וכן הראב"ד והרמב"ן שלא אסרו להניח תפילין בח"ה. אלא כולם כאחד הזהירו ואסרו בזה, חוץ מבעל ס' והרא"ש. ומשום בש"ס בבלי אינו מפורש, ושלכן אנו לוקחים סברת הזוהר שאסר להניח בח"ה⁵. והכפיל את דבריו בהגהותיו בטופס שו"ת רמ"ע מפאנו שלו: "יש אצלי הרבה פסקים כ"י מגדולי האחרונים ז"ל שהאריכו מאד באיסור הנחת התפילין בימי חוה"מ, פוק חזי בראיותיהם שם"⁶.

לראשונה מעלה רמ"פ סתירות בראיות של בעלי ההלכה, וממשיך ביקורת נגד דעתו של הזוהר. מלבד הראיות משני התלמודים שהביאו הראשונים, קבע הוא כלל: כי באין קידוש בכניסתו ואין הבדלה ביציאתו, אין אף קדושה מיוחדת לחוה"מ וממילא אין דינו לעניין תפילין כדין שבת וחג. ולגבי דברי הזוהר סבר רמ"פ שאין לסמוך עליו, ויש לראות, קטע זה, כדברי תלמיד טועה. לא ייתכן שהוא אמיתי, שהרי תוכנו מופרך מיסודו. מאידך מן הצורך לציין שרמ"פ היה מן רבני איטליה שהסכימו להדפסת ספרי הזוהר, וחלק על מקצת חבריו שדגלו באיסור חמור בפרסום הדברים בדפוס⁷. מניסוחו ניתן להסיק שאת דברי הזוהר לא ראה בפנים, כן קשה לעמוד האם ראה את מאמרם של רבני איטליה בני דורו בנידון. הקונטרס הראשון הינה 'מאמר' שנמצא בסוף קובץ תשובותיו, ולמרות זאת לא נראה שתשובה היא שהשיב לשואליו. וכך כתוב בכותרתו: "כתב בהלכות קטנות: יש אומרים שגם בחוה"מ אין להניח תפילין". ותמיהה היא מהו 'הלכות קטנות', הרי אין דברים אלה מצויים בחיבור המכונה 'הלכות קטנות' זה של הרי"ף ולא של הרא"ש. על אחת כמה וכמה שהרמ"ע מפאנו נאחז בשם זה, וכך כתב: "קונטרס לאחד מחכמי הדור אשר יקראוהו הלכות קטנות", וכאילו כשמו כן הוא. מכאן נראה שהיה זה קונטרס שערך לעצמו וכינוהו בשם זה. ואכן החתימה שלו בסוף הפסק מעידה עליו כיחידה בפני עצמה. כן קשה לדעת האם קונטרס זה נדפס אי-פעם או לא, ואם נדפס – לא הופץ. אבל נעתקה פה ושם⁸. ברם, רבי משה לא נח, ופרסם אותו ברבים בשם 'קונטרס מיוחד' בו הוא מבסס את הוראתו זו, כשהוא מסיים במשפט חריף: ש"יש לב"ד לייסרו ולהכותו מי שאינו רוצה להניח עד שתצא נפשו... כדין כל מצות-עשה"⁹.

רמ"פ חיבר ספר גדול על הלכות תפילין, בו הרחיב בחיוב הנחתן בחוה"מ, ולא עוד אלא שביקר קשות את דברי הזוהר. ואלו דבריו, כפי שמתפרסם כאן לראשונה:

⁵ הרב אי"ש ג"ר, הגהות וחיידושים על שו"ע, ספריית מדעים בבודפשט, אוסף קויפמן A 106, (2984), דף 9 ע"א.

⁶ פורסמו בשו"ת רמ"ע, מהדורת ירושלים תשס"ז, עמ' רלט.

⁷ הסכמה לתיקוני זהר, מנטובה ש"ח.

⁸ ראיה על כך משאלה ששלח רבי גור אריה הלוי ממנטובה לרבי שמואל אבוהב בויניציה בענין אותם שאינם רוצים לחלוץ התפילין במוסף ר"ח ומביאים ראיה מאלה "שמניחים תפילין בח"ה כמו שנוהגים כל האשכנזים, אין לחלוץ במוסף, כמו שכתב הרב ר' משה פרווינצל בתשובתו אשר אינה [צ"ל הינה] אצלנו כתובת-יד וכמדומה לי שכן ראיתי בתשו' הרמ"ע", שו"ת דבר שמואל, ויניציה תס"ב, סי' קיב.

⁹ נדפס לאחרונה בשו"ת רבנו משה פרוינצאלו, מכון ירושלים, סי' נד. פלא, על רבי שמואל אבוהב שניהן כרבה של וויניציה בין השנים ת"י-תנ"ד, המציין שתשובה זו של רמ"פ היתה תח"י, והובא שם, בין השאר, שאין לחלץ את התפילין לפני מוסף, אלא להישאר אתן עד סוף סדר התפלה, שו"ת דבר שמואל, וויניציה תס"ב, סי' קיב. קטע זה איננו בתשובה זו.

פרשת ויצא תשע"ח

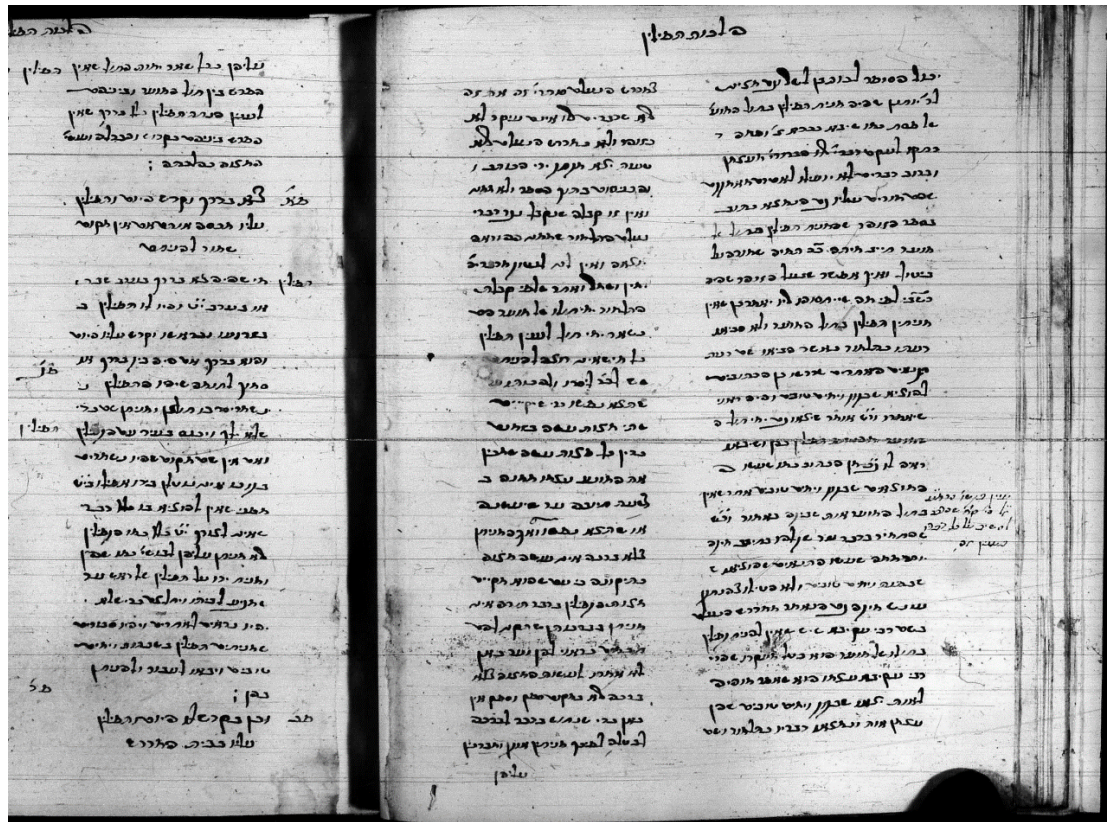
י"א שגם בחול המועד אין להניח תפילין מפני שגם בהם יש אות, והוא איסור החמץ בשל פסח וחיוב הסוכה בשל סוכות. וגברה זאת המחשבה אצל קצת מהמורים מפני מה שמצאו כתוב בספר הזוהר שהמניח תפילין בחול המועד חייב מיתה. גם שמעתי אומרים כי בא שם בשם רבי עקיבא שאסור להניח תפילין בחול המועד. ואלו כולם דברים תמוהין בעצמן מתמיהים ומבהילים להחרדים לכל הנמצא כתוב בספר בזולת בחינה אם הדברים נאמרו בראיה או אם הם אפשרי האמת ותלויים ועומדים בספק או אם הם נמנעים אצל האמת.

ותימה על מאמרם שימי חול המועד יש בהם אות באיסור החמץ בזה ובחיוב הסוכה בזה, כאילו אמרו חכמים שיצאו ימים שיש בהם אות, והם לא אמרו אלא שהן עצמן אות, והוא היותן בעצמן ימי שבתה. ועוד שהיכן מצאו שאיסור החמץ בפסח נקרא אות, וכן בחיוב הסוכה. ואם מפני שיש בהם מצוה מאת ה', יאמר שיש בהן אותו ופטורים מהתפילין, א"כ לא נניח תפילין מעולם, שאין לך יום שלא יהיה בו קצת מצוה ממצוות הבורא [והולך ומונה מצוות שונות שהן בבחינת אות, אלא על כורחך שרק שבתה ממלאכה הוא הוא ה'אות']. וממשיך: ואילו היתה כוונת חכמים להוציא ימי חו"ה, מי עקם שפתם שלא אמרו 'יצאו שבתות וי"ט וימי חו"ה' שהן עצמן אות או שיש בהן אות. ואין להעלות על הדעת שכללו במאמר י"ט גם ימי חו"ה שלא נקראים י"ט כאמור למעלה. [וממשיך בראייה המפורסמת מדברי ירושלמי לגבי כתיבת תפילין].

לקראת סוף ההלכה הוא מבקר קשות את המובא בשם רשב"י: "גם הנמצא כתוב ממדרש הנעלם בשם רשב"י דברים הרומזים שהמניחן בחו"ה חייב מיתה, כל כך תמוה שמורה על ביטולו. ואיך אפשר שרשב"י יאמר כן... ולא יביאו דעתו בתלמוד כאשר הביא שם דברי התנאים האחרים... והיה ראוי שיאמר: ורבי שמעון אומר שיצאו גם ימי חו"ה מהנחת תפילין בהן... וכ"ש שהחמיר בדבר עד שתלהו בחייב מיתה יותר ממה שעשו התנאים שהוציאו שבת ויו"ט ולא הטילו הנחתן בעונש מיתה [וממשיך להעיר שדברי רע"ק בזוהר נסתרים מגמרא מפורשת שמיעט שבת וחג בכך שהם עצמם 'אות', ולכן על כורחך] שדברים אלו אינם עיקר, לא בזוהר ולא במדרש הנעלם, אלא טעות יצא מתחת ידי הכותב והכניסום בתוך הספר ולא ממנו, ואין זו קבלה שנקבל נגד דברי דעת התלמוד שממנו הוראה יוצאה ואין לנטות מדרכיהם ימין ושמאל. ולכן: כל מי שאינו רוצה להניחן יש לב"ד ליסרו להכותו עד שתצא נפשו כדי שיקיים ב' מצות עשה.. ואף המניחן בלא ברכה אינו עושה מצוה כתיקונה, כי עם שהוא מקיים מצות תפילין כדבר תורה אינו מניחן בברכות שתקנו להם חכמים כראוי להם, וע"כ לא אמרו לעשות מצוה בלא ברכה אלא במקום ספק, וספק אין כאן שנחוש בדבר לברכה לבטלה..."¹⁰.

¹⁰ הלכות תפילין לרמ"פ, לונדון המוזיאון הבריטי, 1272 (סרט 6582), דף 15-16.

פרשת ויצא תשעה

פרסום ראשון: כתב-ידו של רבי משה פרובינצאלו: הלכות תפילין שלו.

ההבדל בניסוחים שבין שני הפסקים, ה'פסקי' שבסימן פ' מנוסח בלשון פולמוסית מובהקת וניכר שלא כתב את דבריו אלא בשעה שנתעורר ויכוח בנידון. ואכן הוא מביא את טענות החכמים האוסרים, ולא מפי כתבם אלא על פי השמועה כפי שנמסרו לו. יש מן הנכון לשער שדבריו אלה נכתבו בצעירותו לרגל אותו פולמוס, בפרט שלא הזכיר כלל את דברי הבי"י. לעומת זאת, משחיבר את ספרו 'הלכות קטנות', ניסח אותו כשולחן ערוך בלשון ברורה ופסוקה, וכלל בו את עיקר נימוקיו מהתשובה.

בכת"י קופנהגן 215.1 שיש בו אוסף קונטרסים ותשובות מחכמי איטליה, נמצא "הגהות להלכות קטנות בדין הנחת תפילין למורינו ורבינו הרב הגדול מוהרמ"ף זלה"ה ממנטובה", הח' מאיר בניהו קבע שמדובר בכת"י של רבי חנניה ממונסליסי, מתלמידי הרמ"ע מפאנו, שערך תשובה ארוכה בנידון זה, אותה נעתיק ביריעות הנלוות.

לאחר פטירת רמ"פ בשנת של"ו¹¹, השיג כנגדו תלמידו¹² רמ"ע מפאנו [ש"ח – ש"פ] כשהוא מעלים את שמו של "החכם ההוא", עמו הוא מתווכח, בצורה חריפה ביותר. הוא פותח "שראיתי קונטרס לאחד מחכמי הדור"¹³, ומצטט את פסקו. ומשיב לו על כל סעיפי התשובה.

לפני שניכנס תוך היכלו של הרמ"ע, מן הצורך לציין לתשובה של אחד מחכמי איטליה, שגילה הח' מאיר בניהו, ומוכיח שהמחבר חי בתקופת רמ"פ, בה הוא מכריע חד וחלק כדעת הזוהר, כנראה שהוא וכיו"ב הרתיחו את דמו של רמ"פ.

בחזור לדבריו החריפים של רמ"פ: ושעל ידם השתלשל ההתווכחות: "איך אפשר שרשב"י יאמר כן ולא יביא דעתו בתלמוד כאשר הביא שם (מנחות לו) דברי התנאים האחרים... והיה ראוי שיאמר: ור"ש אומר שיצאו גם ימי ח"ה מהנחת תפילין בהם... וכל שכן שהחמיר בדבר עד שתלוהו בחיוב מיתה... אלא שדברים אלו אינם עיקר, לא בזוהר ולא במדרש הנעלם, אלא טעות יצא מתחת ידי הכותב והכניסום בתוך הספר ולא ממנו". וממשיך באזהרה: ש"כל מי שאינו רוצה להניחם, יש לב"ד לייסרו ולהכות עד שתצא נפשו... כדין כל מצות עשה". תשובתו זו הופצה כנראה גם בקונטרס מיוחד.

את תגובת רמ"ע מפאנו וההשלכות שלה נתאר ביריעה הבאה, בעזרת השוכן במרומים

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

¹¹ זמנה המאוחר של התשובה היא בשנת ש"נ, בכך שהוא מציין לספר 'יפה מראה' לרבי שמואל אשכנזי שנדפס בשנת ש"נ.

¹² רמ"ע פנה לרבו זה בשאלה לגבי כשרותו של שופר הסדוק לרוחבו, שו"ת רמ"פ, סי' סב.

¹³ בסוף מחברת הביקורת הוא מונה את שבחיו: "כי ידעתי חכם גדול וחסיד, זקן ויושב בישיבה תמיד וממית עצמו על עיון הלכות, ואנהינהו לעיינין בהרבה גופי תורה".

ברגשי כבוד והערצה ובעמקי גיל ושמחה, שולח אני בזה ברכת מז"ט מעומק הלב, אל מעלת כבוד מכובדי, מתמסר בלב ונפש חפיצה לההדרת כתבי אבותיו הקדושים ארזי הלבנון מצוקי ארץ: שמו מפארים פע"ח **רבי יוסף אשר רבינוביץ שליט"א** נו"נ לגאוני וצדיקי מונקאטש ופאריסוב לרגל נישואי בתו **המלה דבורה פערל** עב"ג החתן כליל המעלות המופלג בתורה ויראה **הרב ישראל יהושע בראון**, מבחירי ישיבת בריסק (רא"י) בן הרב הגבר ירא ה' רודף צדקה וחסד, מושלם במעלות **הרב שמחה בראון שליט"א**

הבונה בשמים מעליותיו - יריק שפעת ברכותיו - ויחולו על ראשם לנצח

ויהא רעוא שהזיווג יעלה יפה לתפארת המשפחות להמשיך שושלתא דדהבא, להקים בית נאמן בישראל בדרכי רבוה"ק ואבוה"ק דורות ישרים מבורכים

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת מקץ תשע"ח

הפולמוס השלישי [ב] תגובתו החרیפה של רבי מנחם עזריה מפאנו נגד השוללים את דעת המקובלים

תולדות רמ"ע מפאנו / רבותיו בנגלה ובנסתר / קשריו עם חכמי צפת / דרכו בשילוב
לימוד נגלה ונסתר / הערכת רמ"ע לרבו רבי משה פרובינצאלו / זהירות נפלאה וחיבה
יתירה של רמ"ע מפאנו במצוות תפילין / קנא קנאה גדולה לדברי הזוהר / הערצת הרמ"ע
כלפי רבו רמ"פ כפי שמתבטאת בעיתוי התשובה / עיקר נימוקי הרמ"ע בתשובה

ביריעה הקודמת עסקנו בדעת רבי משה פרובינצאלו, מגדולי רבני איטליה, בה בשעה שיצא בחרו-אף
נגד חדירת שיטת המקובלים למדינה. ממנו השתלשל תגובות חריפות לשני הצדדים, כפי שיבואר
ביריעה זו והנלוות לה.

בחזור לדבריו החרפים של רמ"פ: ושעל ידם השתלשל ההתווכחות: "איך אפשר שרשב"י יאמר כן ולא
יביא דעתו בתלמוד כאשר הביא שם (מנחות לו) דברי התנאים האחרים... והיה ראוי שיאמר: ור"ש
אומר שיצאו גם ימי ח"ה מהנחת תפילין בהם... וכל שכן שהחמיר בדבר עד שתלוהו בחיוב מיתה...
אלא שדברים אלו אינם עיקר, לא בזוהר ולא במדרש הנעלם, אלא טעות יצא מתחת ידי הכותב
והכניסום בתוך הספר ולא ממנו". וממשיך באזהרה: ש"כל מי שאינו רוצה להניחם, יש לב"ד לייסרו
ולהכות עד שתצא נפשו... כדין כל מצות עשה". תשובתו זו הופצה כנראה גם בקונטרס מיוחד. משפטים
חריפים אלו, ביקורת חריפה נגד הזוהר, ועולה על כולנה, תקיפותו החריפה בעד מנהג הקדום, ושכל
המשנה "ראוי לבית-דין לייסרו ולהכותו עד שתצא נפשו" הרתיח את דמו של תלמידו רמ"ע מפאנו,
גדול מפיצי הקבלה באיטליה, וערך תשובה ארוכה כדי להפריך את דעת רבו.

הואיל ורמ"ע הינו אחד מהגורמים העיקריים למהפך שהתחולל באיטליה, שדעת הזוהר חדרה אצל
עדות האשכנזים והאיטליינים,, מן הראוי להרחיב עליו את הדיבור ולשרטט את קווי-תולדותיו¹.

רמ"ע נולד בבולוניה² בשנת ש"ח לאביו ר' יצחק ברכיה שהיה מחכמי ומעשירי העיר. בצעירותו למד שם
אצל רבי ישמעאל חנינא מוואלמונטונה³. משנת שכ"ה החל הביטחון היהודי בבולוניה להתערער, ובשנת
שכ"ז החמיר המצב ועל יהודייה נגזר צו גירוש, ומשפחתו, כרוב מגורשי העיר, עברה למנטובה. אולם

¹ ביוגרפיות עליו: דוד קויפמן D. Kaufmann, Menahem Azarya et sa famille, REJ 35 (1897); י"א
וואידיסלאווסקי, תולדות רבינו מנחם עזריה מפאנו, פיעטרקוב תרס"ד; ראובן בונפיל, 'ידיעות חדשות לתולדות חינו
של רמ"ע מפאנו ותקופתו', פרקים בתולדות החברה היהודית מוקדשים לפרו' יעקב כץ, ירושלים תש"מ, עמ' צח-קלג.

² כלשונו בתקנה לערי איטליה בענין 'חזקה' להחזקת שולחני [בנקאות]: "והנה ארץ מולדתי בולוניי היא היתה עיר
גדולה לאלוקים של חכמים ושל סופרים, והיו המוחזקים בה מלויים לבדם..." י. זנה, הוועד הכללי באיטליה, כתייע
התקופה לב-לג (תש"ח), עמ' 672.

³ עליו במאמר ז (לך לך).

כעבור שנה – בקיץ שכ"ט⁴, עבר לפירארה⁵. ובאביב שלי"ד עבר לוונציה.

בפרק הזמן הקצר במנטובה היה שם בנגלה תלמידו של רמ"פ ובנסתר התקשר לרבי עזרא מפאנו⁶, גדול מקובלי איטליה בזמנו, שינק ממקובלי צפת⁷; ולפי עדות עצמו למד מפיו את יסודות הקבלה⁸. עוד בימי חורפו התפרסם רמ"ע כאחד מהענקים, וזקני חכמי הדור סמכו ידיהם עליו. בראשית דרכו בתורת הקבלה היה מעריצו של הרמ"ק, העתיק מכתביו והפיצם בישראל. וזאת, שוב לפי עדות עצמו, כאשר הגיע לאוזני הרמ"ק בצפת: "חשקי הנמרץ לאחוז בחכמה, שלח לי ספר הפרדס ע"י אחד מתלמידיו – שמחתי ושמחתי בו ומשם נפקחו עיני לתור לי מנוחה בשאר חיבוריו אחרי שהוא נתבקש בישיבה של מעלה"⁹. דברים מופלאים אלו מהווה אינדיקציה על תגובתו המהירה של הרמ"ק לזריחת כוכבו של רמ"ע, שכן רמ"ק נפטר בתמוז ש"ל¹⁰. צירופם של שתי הידיעות, כניסתו להיכל הקבלה בשנת שכ"ח מחד, ועל הידיעה על כוכב שעולה וזוהר באיטליה שעשתה לה כנפיים בצפת מאידך, הוא פלאי ביותר. סביר להניח שהשמועה אודות הימקובל הצעיר הגיע לצפת ע"י מורו ר' עזרא מפאנו.

תורת הרמ"ק היתה משאת נפשו. רמ"ע עשה כל טצדקי לקבל את כל חיבוריו של רמ"ק. הם עיצבו את דמותו ואת דרך חייו. קבלת הרמ"ק, פשטה באיטליה, בעיקר על ידו¹¹, וכבשה את מקומן של שיטות קבלה אחרות.

⁴ ראה אצל בונפיל ראש עמי קיח.

⁵ בשנת שלי"א עברה פירארה רעידת אדמה קשה, ורבים מיהודיה ניזוקו, ורמ"ע היה 'יוצא ונכנס' לשם, להצלה וגם למילת ילדים, אגרות בית קרמי, איגרת שה.

⁶ עליו אצל הח' מאיר בניהו, 'רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג', ספר יובל לכבוד רבי יוסף דב סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' תשפו-תתנה.

⁷ למד מפי המקובלים: ר' מרדכי דאטו, ר' ישראל סרוק, ובניהו משער שעלה לצפת, וינק מפי האחים ר' משה ור' אברהם גלאנטי, שם, עמ' תשצט-תת, שהיו תלמידים מובהקים של רמ"ק.

העתקה של ספר הכוונות כתיבת ידו של ר' יהודה רומנו, תלמיד האר"י, נותרה בימינו אך ורק מהעתקת ר' עזרא ותלמידו הרמ"ע, ראה אצל הרב יוסף אביבי, א, עמ' 203.

⁸ הקדמתו לספר פלח הרימון, ונציה ש"ס, דף ב ע"ב.

⁹ הקדמתו, שם.

¹⁰ בספרו "קנינת סתרים" מביא ר' אברהם גלאנטי (תלמידו הנאמן של רמ"ק) חידוש נשגב בסוד הכתוב "ראש פתנים אכזר" בשם "אחד מן החברים", שמתוך דברי הרמ"ע במאמר חקור דין (חלק ה פ"ח) אנו יודעים שהמכוון אליו (כותב שם שאין טעם לחזור על הדברים אחרי שנודע לו כי כבר פורסמו ע"י ר"א גלאנטי). ולפי דעתי, תואר זה מלמד על ההקשר ההדוק שהתקיים בין הרמ"ע לחכמי צפת בני חוגו של הרמ"ק, העירני על כך מכובד הרב משה הלל שליט"א.

¹¹ ראה יעקב בוקסנבוים (עורך), אגרות מלמדים, תל אביב תשמ"ו, עמ' 49. לאחרונה פורסם פירוש 'חנוך לנער' על מסכת אבות מאת רבי יצחק ברכיה מפאנו, בן אחיו וחתנו של הרמ"ע. בהקדמת בן המחבר, היינו נכדו של הרמ"ע, הוא מתאר את גדלות אביו, ובין השאר שהיה דבוק כל כולו לתורת הרמ"ק: "... עמד איזן וחקיקר ותיקן אותם [מאמרי חז"ל וקדמונים] בממשל רב ממשלתו, ואף חכמתו שעמדה לו נוסף על מה שקיבל מרבותיו, בפרט שרוב דבריו מיוסדים על אדני פז של גדולי עולם, שדבריהם דברי אלקים חיים, הם בוודאי כנתינתם מסיני, גדול שבכולם הקדוש המקובל האלקי כמוהו"ר משה קורדוויירו זצוק"ל בכל ספרים הרבה אין קץ שעשה בחייו, שהשליטו האלקים לאכול מפירותיהם ופירי פירותיהם עד עולם", הרב בנימין אלימלך האניג (עורך), מסכת אבות, עם פירוש חנוך לנער, ירושלים תש"ע, עמ' 36.

כתב ידו של ר' עזרא מפאנו, ספר כוונות בעיקרו על פי כוונת רח"ו. כתיב מסודר ויפה. מרובות המה הגהותיו משלו, לא רק בגיליון אלא גם בפנים, עובדה המלמדת על גאונותו בקבלת האר"י (כתיב מוסד הרב קוק 61, סרט 20086)

בקיץ ש"ל נשא לאשה את בתו של ר' יצחק ב"ר אלחנן פואה מחכמי ריגיו¹² ועסק שם בבנקאות¹³,

¹² רמ"ע הפליג בשבחו, וכתב לאחד משואלו בענין שאיבת מים-שלנו: "אשר דמית לחלוק על דעת מו"ח נר"ו, שאילו אנו מחמירים והוא מקל, **אליו ראוי לשמוע דמרי אתרא הוא בכל הגליל**", שו"ת הרמ"ע, סי' לא.

בשנים ש"ל-ש"ו רעשה קהילת קרימונה אודות שאלת כשרותו של ברבור שעצם הקולית [בוקא דאטמא] שלו נמצא שבור, כשהללו מתירים והללו מחמירים, שאלה שהסעירה את רבני איטליה. בין השאר פנו לר' יצחק פאנו שהיו לו מהלכים עם רבני פירארה לסייע בענין זה, יעקב בוקסנבוים (עורך), שו"ת מתנות באדם, תל אביב תשמ"ג, עמ' 27.

עם פטירתו הספידו אותו חכמי הדור והפליגו בשבחו. רבי שלמה יהודה קצ"ב קישר עליו הספד, ומתוך דבריו אנו למדים כי היה מורם מעם, זכה לשני שולחנות, וביתו היה פתוח לרווחה לכל מצוק: "היה שלם בתורתו שלם בחכמתו שלם בחסידותו שלם במידותיו התרומיות וביתו היה פתוח לרווחה לכל עובר ושב. ראשון לכל דבר שבקדושה, וצרכי הקהילות הקרובות והרחוקות בגופו ובממונו, עד שנוכל להחליט באמת כי זה שנים רבות לא נמצא בכל גלילות אלו איש רשום דבר הדור, תורה וגדולה במקום אחד כמוהו". בהמשך הוא מעלה את הקשר בינו לבין הנפטר, ומסיים בנחמה בכך שהניח לאחריו משפחה מכובדת: "ותהי זאת נחמתי בקצת, כי הגאון הנפטר גזעו בארץ יחליף כי השאיר אחריו ברכה זרע בך ה', הבנים ובראשם האלוף כמהר"ר חזקיה, **והתנו אשר היה לו כנו, החכם השלם כמוהו"ר עמנואל [רמ"ע מפאנו] יצ"ו, אשר ימלאו מקום הגאון ז"ל בחכמה ובחסידות**" (שנים עשר דרשות, וויניציאה שני"ד, דרוש ה). גם ר' יהודה מוסקאטו קשר כתרים לראשו וספד עליו: "כי ידענו מה היה לו מידעת התורה, ולא זו מלחבת לומדיה חיבה יתירה נודעת, ומעשיו רצויים בצדקה והכנסת אורחים ובזולתם מן המידות המעולות" (נפוצות יהודה, וויניציאה שמי"ט, דרוש לה).

ולמשפחתו הענפה והמכובדת היתה השפעה רבה על האזור¹⁴.

המוניטין שיצא לרמ"ע בצפת גרם לתפנית חדה בחייו, והיא הכרתו של מרן הבי"י - רבו של רמ"ק - בגדלותו. את זאת אנו למדים מאגרתו של הבי"י משנת של"א, שפרסם הח' מאיר בניהו, המופנית לילוף התורה, למרבה המשרה, רבה דעמיה, מדברנא דאומתיה, החכם השלם רמ"פ, שיבוא לסייע בידו להדפיס את ספרו כסף משנה על הר"מ¹⁵. מקבילה לאגרת זו, היא עדותו של ר' עזריה מן האדומים, כי בשנת של"ד שלח רבי יוסף קארו בעל השולחן ערוך את ספרו 'כסף משנה' למנטובה "אל הגאון ר"מ פריוונצאלו... ואני יגעתי וברוך אלהים מצאתי הזלים זהב להדפיסו"¹⁶. את פער השנים מ- של"א ל-של"ד, יש להסביר בכך שרמ"פ ביקש למצוא תומכים וכן לברר תנאי ההדפסה ואם ניתן יהיה להדפיס את הספר באיטליה ובאיזה מקום. כמובן שהדפסתו של ספר 'משנה תורה' עם כסף משנה הייתה בחינת מבצע בעל היקף כלכלי גדול. רמ"פ, שהיה כבר זקן בא בימים, פנה לשני מסייעים עיקריים, האחד החכם הנודע ר"ע מן האדומים בפירארה שביקש הימנו לעזרתו בחיפוש אחרי מקורות מימון להדפסת הספר, והשני רמ"ע, שאף הוא ישב אז בפירארה, שישתף את עצמו בהוצאות והגהת הדפוס, וקיבל עליו לעסוק במלאכה. מרן לא נזקק רק לבעלי ממון אלא גם לחכמים בעלי שיעור קומה כמותם שיתנו את דעתם על הגהת הספר ותיקונו. למוד ניסיון היה מהדפסת ספריו 'בית יוסף' ו-'שולחן ערוך' שלא נוקו משגיאות, ביקש להגן על שלימות חיבורו בדרך החוק ולשם כך מינה בא-כוח הלא הוא הרמ"ע מפאנו¹⁷. מפנקס המילה של רמ"ע אנו למדים שבאביב של"א עבר מפירארה לוויניציאה¹⁸, כמובן שהסיבה לכך היא עקב עיסוקו להבאת חיבור הרמב"ם לדפוס.

¹³ ר' יצחק היה גם חותנו של ר' משה ב"ר שאול רפאל קרמי, ממשפחת בנקאים חשובה בקרימונה [רב העיר - הרב אמפי"ד, היה המורה של המשפחה]. מר' משה נותרו איגרות רבות לבני משפחתו, מהן מסר ד"ש מאת גיסו רמ"ע, יעקב בוקסנבוים, אגרות בית קרמי, תל אביב תשמ"ג, לפי המפתח. רוב האיגרות אינן מתוארכות, איגרת רפד כן מתוארכת לאלול של"ל, וכבר מוזכר כגיסו; ולא כהשערת בונפיל (העי' 52) שנישאו בקיץ של"א.

בשנת שני"ד היה בין משתפתי שלוחי הקהילות בפירארה וחתום כמורשה של קהילת ריגיו ומודנה, פחד יצחק, אות ת', ברלין תרמ"ה, דף קנח-קנט.

על פי כתי"י של תרגום יונתן בן עוזיאל שהיה ברשותו, נדפס לראשונה בוויניציאה בשנת שני"א, וכנראה מכספי בניו, כפי שנאמר בהקדמה: "והתרגום הלז יוצא מבית מדרשו של הגאון המופלא כמוהר"ר יצחק פואה תמ"ד ובניו הממלאים מקומו בעל חכמה ודעת וביראת חטא". כ"י זה היה לעיני ר"ע ו' האדומים בעל 'מאור עינים' באמרו: "ראיתי שני תרגומים שלמים על התורה כולה ביד הנשיאים בני פואה מריגיו, וכתב בשוליו שהוא תרגום יונתן ב"ע", מאור עינים, פרק ט, עמ' 143. גם ספר 'יאר' שהוא פירוש לתרגום אונקלוס, היה ברשותו, כפי שרשם תלמידו - ר' יעקב ב"ר עזריאל דאיינה בסוף החיבור: "נמצא הספר הזה בבית מדרשו של הגאון כמוהר"ר יצחק פואה זצ"ל, ולא נודע שם מחברו...". הרב אברהם שישא, 'ספר יא"ר הנקרא פתשגן'! צפונות ז, עמ' סט.

¹⁴ על משפחת פואה העניפה פרס א. יערי את השמלה, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, מעמ' 323 והלאה; ראה עוד אצל יעקב בוקסנבוים (עורך), אגרות בית ראטי, תל אביב תשמ"ח, עמ' 222. משפחת פואה היתה פרוסה באזור ריגיו והייתה שותפת עם בנקאים אחרים בניהול בנקים. במשפחה היו כמה בשם 'יצחק', עובדה שמביאה לידי בלבול זיהויים.

¹⁵ יוסף בחירי, עמ' קעז.

¹⁶ מאור עינים, מנטובה של"ד, דף צג ע"ב.

¹⁷ שני תומכים אלו נזכרו לטובה בידי המגיה בחלק הראשון של הרמב"ם. ברמ"ע ידבר המגיה: "והיה לנו לעינים איש אשר רוח דעת ויראת ה' היא אוצרו... הקצין כמהר"ר מנחם עזריה מפאנו, פקיד מהגאון המופלא מהר"י קארו ובית דינו, שהשליטוהו על החבור הלז, לסדר אופן הדפסתו, ולהזהר עוד שלא יבוזו זרים יגיע הרב הנזכר, בהדפסתו פעמים אחרות עולה קמשונים וחרולים"

¹⁸ בונפיל, עמ' קכג.

פרשת מקץ תשע"ח

אולם בערוב ימיו חל מפנה ניכר ונהפך לחסידו של האר"י וליתר דיוק, לתלמידו של רבי ישראל סרוק ודבק בו ובתורתו, והיה מגדולי הוגי תורתו.¹⁹ תולדותיו ותפיסותיו הקבליות של ר' ישראל נחקרו בשנים האחרונות, ובקצרה: חיבוריהם של האר"י ושומעי לקחו הגיעו אל המקובלים בני דורם, והם הוסיפו עליהם דברים הרבה, עתים פירשו את דבריו ועתים הוסיפו, ועתים אף חלקו. ראשון להם הוא ר' ישראל סרוק, שלימד את תורת האר"י וביאר אותה בפנים חדשות. ר' ישראל נדד בתפוצות ישראל ממזרח ועד מערב, ובכל מקום לימד את תורתו. הרב יוסף אביבי שיחיה חקר את מסלול חייו ואת כתביו הרבים שהשאיר. מסקנתו: לאיטליה הגיע ר' ישראל בשנת שני"ג ופעל בה כעשור, עד ש"ג. מראשוני תלמידיו היו: ר' עזרא ורמ"ע מפאנו.²⁰ ראשון מפרסמי תורתו היה רמ"ע, בשנת שני"ז הדפיס שלושה מתוך עשרה מאמרות שכתב, בספר זה הביא דברים ששמע מפי ר' ישראל.²¹

כתב ידו של רבי עזרא מפאנו, העתקת מאמר מתוך כתביו רבו רבי ישראל סרוק

¹⁹ האמת, שרבו – רבי עזרא מפאנו העתיק מכתבי רבי ישראל סרוק, נותרו בידינו ארבעה קונטרסים, כתיבת ידו של ר' עזרא, על יסוד האצילות' על פי שיטתו של ר' ישראל, כתי"י מנטובה, 115 (סרט 2241), דפים 137-165. וראה עוד מאמרו של אלכסנדר אלטמן, 'הערות על התפתחות תורתו הקבלית של רמ"ע מפאנו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, 3 (תשמ"ד), עמ' 241-267.

²⁰ קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח, סעיף לב. כן ינקו הימנו: ר' נתן אוטולינגו, ר' שמעון כהן, ר' אהרן ברכיה מודינה ור"א מודינה.

²¹ "כך היא קבלת האר"י צ"ל מפי מורי הה"ר ישראל נ"ו, אחד מגדולי תלמידיו שזיכני להרבה גופי תורה", מאמר אם כל חי, ח"א פרק יז. ויש להדגיש שעיקרי דבריו במאמרים אלו אינם לפי קבלת האר"י.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת מקץ תשע"ח

רמ"ע כתב חיבורים משל עצמו, כגון 'עשרה מאמרות' ו'אמרות טהרות', אבל בעיקר רכש העתקות ורשימות כתביו של רמ"ק ואר"י²², הגה וערך אותם, תיקן את תוכנם וסגנונם וסידורם, עד שנהפך לגדול המפיצים באיטליה²³, והשפעה גדולה היתה לכך על חיי הרוח של יהודי איטליה.

במשך הרבה שנים מימי חייו היה מוכר וידוע כאחד מגדולי רבני איטליה ופעל בערי איטליה והיה מגדולי מפיצי תורת הקבלה במדינה²⁴. בשנים שני-ב-שניו היה בפירארה, משם עבר לויניציאה, שם הרביץ תורה לרבים עד שנת ש"ס. מש"ס ועד ש"ע עשה בעיר רגיינו, וסמוך לשע"א עבר למנטובה, ובה נפטר בד' באב שנת ש"פ, בשנת השבעים ושתיים לימי חייו²⁵.

דרכו בשילוב לימוד נגלה ונסתר

כבר בוויניציאה החל להנהיג שני עמודי עולם בדרך הקבלה, עבודת התפלה, ולימוד תורה. הדפיס סידורים ומחזורים עם הוספות קבליות, הן בנוסח והן בכוונות וביאורים. הנהיג 'חברת השכמת

²² 'אור יקר' פירוש הענקי לזוהר שחיבר רמ"ק בין השנים ש"א-ש"ג, העתיק הסופר דוד ן' יעקב לשם רמ"ע מפאנו. ובזכותו נותר בעולם! בהיות החיד"א במודינה עיין בהם. הרמ"ע מסר לאלמנת הרמ"ק 750 ציקיני בעד הרשות להעתיק את הספר. שטר הודאה נעשה על שלבי התשלום בתשרי שמ"ד, ועליו חתמו: ר"מ אלשיך, ר' משה די-קוריאל ור' יעקב בירב (השני), שם הגדולים, ערך אור יקר. על המשא ומתן הכספי בין רמ"ע לבין משפחת הרמ"ק, ראה: מ. בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 76, וחיזק את ידיו דוד תמר, בספרו מחקרים בתולדות היהודים בא"י ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 173-174.

רמ"ק השאיר פירוש לתפילות ימים נוראים, בנו ר' גדליה הוציא אותו לאור בקושטא בשנת של"ו. בהקדמה לספר אור נערב, כותב ר' גדליה שרמ"ע תיקן את הפירוש והגיהו.

²³ ניסיון ראשון לדרך כתיבת ועריכת כתביו של רמ"ע נעשה בידי הרב יוסף אביבי במאמרו 'כתבי הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה' ספונות, ס"ח ד (יט) תשמ"ט, עמ' 347-376.

²⁴ וכדברי תלמידו ר' שמואל משער-אריה, שנשמך הימנו בשנת שע"ז, בהספד שנשא עליו בט"ב שבתוך השבעה: "וכמעט אלמלא היה הוא, היתה משתכחת חכמת הקבלה מישראל, כי הוא פיזר ממון הרבה לסייע בלימוד החכמה הזו, להביאה ממרחקים ופתח פתח לכמה תלמידים לעסוק כל אחד כפי השגתו. ונמצא רמז בדברי רבותינו בזוהר כי באחרית הימים, בדורו של משיח, יהיו בקיאים בו הרבה ועיי"י ימך השפע ויחול רוח הקודש בדור האחרון", כ"י בודלי, 988, דף 309, הועתק אצל בונפיל, עמ' קיא.

²⁵ דבר פלאי מצאנו אודות תיאור מיתתו, עובדה שמופיעה אך ורק בספרות החסידית. הראשון שהעלה זאת הוא רבי ברוך מקאסוב, מדור הראשון של תלמידי הבעש"ט, בספרו 'עמוד העבודה' המבאר את ענין 'מיתת נשיקה', שהיא התפשטות הגשמיות אליה מגיע אלו המזדככים את גופם לפני קבלת עול מלכות שמים, ונשמתם פורחת למעלה, וממשיך: "ושמעתי וקבלתי ממגידי אמת, שמיתת הרמ"ע מפאנו היה ג"כ מיתת נשיקה, שהתקשר נשמתו למעלה ונפל לארץ מושלך כאבן דומם ונשאר מת על הארץ, יהי רצון שיהיה אחריתי כמוהו אשרי לו, עמוד העבודה, דרוש המחשבה, טשרנוביץ תר"ד, דף קעט ע"א. וכן כותב ר' משה דוב - תלמידו של רבי אברהם דוד אב"ד בוטשאטש בשם רבו זה, עם תוספת: "ששמע שהרב רמ"ע היתה פטירתו על ידי נשיקה, שהיה לו זמן התבודדות לעורר אהבה לבורא כל עולמים, ואמר למשמשו שלזמן מוגבל ימתין וככלות הזמן תיכף יבוא אליו ויפסיקו מדביקותו. כן נהג בכל יום. ויהיה היום והיה שריפה בעיר ומתוך הבהלה שכח משמשו לבוא ולהקיצו, ובא לאחר זמן ומצא אותו מת ויצאה נשמתו בנשיקה, ברכת אברהם, קולומיי תרמ"ח, דף יא ע"ב. רבה של צפת - רבי שמואל העלר קישר את שתי המסורות יחד, ואלו דבריו בהסכמתו שעייטר למאמר 'ימין ה' רוממה', מאמר שהיה גנוז בגנוזיו: "מקובל קבלה אמיתית ומובא בספרים כאשר היה הרמ"ע מתבודד בעל עת היו צריכים לשמרו ולטרדו שלא תצא נפשו לידבק בשורשה, ולבסוף כן היה פטירתו ופליטת נשמתו לחיק אמו, תהי אחריתנו כמוהו", חזינון שינק משני המקורות. וכן הובא בכתבי רבי יאשע מבריסק: בשם בעל 'אוהב ישראל' מאפטא שדרך הרמ"ע היה להתעמק בענייניו עד שהגיע להתפשטות הגשמיות, אך היה חוזר לעצמו, וסוף העמיק עצמו בענייניו עד שנשאר שמה והסתלק. וכעין זה שהיה אצל הרבי ר' אלימלך".

לעת-עתה לא מצאתי רמז לכך בכתבי תלמידיו ותלמידי תלמידיו של רמ"ע שהאירו את העולם.

פרשת מקץ תשע"ח

אשמורת הבוקר' שתפסה תאוצה בעיר²⁶. ואילו בעמוד התורה שייכת יוזמתו לקבוע ישיבה בבית הכנסת. על פתיחת הישיבה הודיע באיגרת, ששלח לרבו ר' משה פרויניצאלו, ביום א' בתמוז שלי"ה, ובה העלה ספק, שהסתפקו בו הלומדים בישיבה בדעת 'בעל העיטור' בעניין שופר שנסדק לרוחבו; וביקש את ר' משה לעיין בטופס ה'עיטור' שלו ולהודיעו את הגירסה המצוייה בו²⁷. בישיבתו זו, הנהיג סדר לימוד מחודש, והוא מיזוג נגלה ונסתר, בכך שהנהיג ללמוד בקביעות מתוך ספר 'פרדס רמונים'. בכך הפך את ישיבתו מרכז משיכה לחשובים ולזקנים מבין רבני העיר, שבאו לשאוב מבארו, וכפי שהעיד זאת על עצמו בהקדמתו לפלח הרמון:

"בשעה שהיו מתכנסים חברים מקשיבים לקולי, שלמים וכן רבים, בימי חרפי בוויניציאה, עיר גדולה של חכמים וסופרים, שהם הרהיבוני ובמקום גדולתם הפליגו התמידו ענוותנותם לעיני כל ישראל, כי ראשיהם זקניהם נקבצו באו לי לשמוע בלומדים [=בלמודים] הנחמדים האלה, ושמו פניהם אלי לקרוא באזניהם שמועה אחת בכל יום מספר פרדס רמונים בדרך קצרה ובשפה ברורה... ומרגלא בפומייהו דהנהו רבנן קשישי ריח ניחוח לה' אשה. לחזקני ולאמצני במוסר הנביא 'אל תאמר נער אנכי'²⁸. וכל זה מתחולל שעדיין לא מלאו לו שלושים שנה! וזו ראשית סלילת דרכו בהנהגת העם במדינה. וכפי שמרמז בהמשך ההקדמה: "ואחריהם כל ראשי המדינות האלה בארצות מגורי בימים ההם ובעת ההיא, כולהו ילפי מתקנתא, איש לא נעדרי".

הערכת רבי מנחם עזריה לרבו רבי משה פרויניצאלו

בשאלה שהפנה אליו רמ"ע, בבירור נוסחת בעל העיטור, שהוזכרה לעיל, מוסיף רמ"ע כמה שורות, בהן מבצבצות הערכות הרבה אליו: "ומלבד מה כי לך הוחלנו לכל הדבר הקשה אתה תענה למראה עיני שכלך הבהיר. יזהיר מחשכינו דבר יום ביומו". פלאי ביותר, רמ"ע מבקש הימנו שהוא יהיה לאורים ותומים לבני הישיבה²⁹, ולמרות הערצה זו קנא קנאה חריפה בהגנה על מעמד הזהר!

²⁶ כפי שהציב תלמידו ר' אהרן ברכיה ממודינא את הסדר בספרו 'אשמורת הבקר' (מנטובה שפ"ד): "והראשון לדבר שבקדושה זו היה מורי הגאון מפאנו ז"ל שהוא בחרותו התחיל להנהיג בוויניציא בק"ק איטליאנו לקום באשמורת, ואחריהם החזיקו הרבה יחידים מקהלות איטליאה".

²⁷ שו"ת רבי משה פרויניצלו, סי' סב.

²⁸ ראש הקדמה ליפלח הרמון.

²⁹ שו"ת רמ"פ סי' סב, הפלא שאת מענתו לרמ"ע רשם רמ"פ ביום ב' בתמוז, למחרת מכתבת שאלת רמ"ע!

תשובת רבי משה פרובינצאלו, העתקת הרב אי"ש ג"ר, כשהוא מוסיף לה הקדמה: פסק הגאון המופלא בדורו כמוהר"ר משה פרובינצאלו זצ"ל, מצאתיו בסוף תשובותיו כ"י ע"ד מה שפסק שקבלת חכמי ש"ס היתה שימי חול המועד הם כשאר ימי החול לענין חיוב הנחת תפילין ולברך עליהם. וכל מי שאינו רוצה להניחם ב"ד מייסרים ומכים אותו עד שתצא נפשו. וכבר השיג עליו על כל ראיותיו המקובל חסיד וקדוש הרמ"ע מפאנו זצוק"ל בתשובותיו סי' קח.

זהירות נפלאה וחיבה יתירה של רמ"ע מפאנו במצוות תפילין

כבר בצעירותו, התמקד רמ"ע בזהירות עריכת התפילין, וכפי שגילה בתשובה אחת משלו. בעקבות אחד שהגיע מעבר לים למנטובה, וערער על כשרותם של התפילין הנעשות באיטליה, יצא רמ"ע להגן על כשרותם, ובד בבד מתאר את פעלו הרב לתיקון התפילין והפרשיות. רמ"ע מעיד על עצמו שדקדק מאוד בסדר ואופן עשיית התפילין וצורת הנחת הפרשיות, כיד הבקיאות הנפלאה עליו בהלכה זו על בוריה: "יודע כל שער עמי כמה חביבה עלי מצות תפילין, אשר לא אשא פנים לזקן יושב בישיבה אם אמצא פסול בתפיליו ולא אעשה בנפשי שקר. אולם קובל אני על כל מי שיתכבד בתת דופי במעשה חבריו או רבותיו ולהמיר כבודם בקלון". אדרבה, בדק כמה זוגות תפילין שיצאו מצפת, ולא היה שבע רצון, וכשאינה ה' לידו תפילין שנעשו ע"י ר' יוסף וויטאל [אביו של רח"ו], מצאו חן בעיניו.

הוא מעלה את הידוריו, בכך שהיה לו סופר מיוחד בפירארה אשר כתב בעדו פרשיות ותיקן עבורו את הבתים כבקשתו. ולא עוד, אלא זיכה לכל חבריו המקשיבים לקולו בתפילין מהודרים שנעשו כמצוותו,

פרשת מקץ תשע"ח

ומסיים בהרגשה עצמית: "כי מי יחוש למצות תפילין מן המובחר ומי יחוס לתיקונם והידור מצוותם חוץ ממני", לשון ייחודי ומרגש ביחד! בהמשך הוא מפרט ומתאר את מאמציו המרובים בזיכוי חבריו: "אבל אני הוא המזכה, ומזכה אני במקומי את המהדרין מן המהדרין במעשה השי"ן ע"י דפוס שהם חוקקים בה תוכות ויריכות להשלמת צורתה בנוי מצווה". יתירה מזאת: "ואם בזאת יאותו לו המואסים בתפילין הבאות משם לשלוח לי הבתים אשר המה מלינים עליהם, אולי אבחין מה בין בתים האלה לאותם אשר ראיתי כבר".

למרות שגיבש לעצמו צורת התפילין כפי ראות עיניו, לא חסך מאמץ וכוח להמשיך ולחקור עד מקום שידו מגעת: "גם אחרי הסופרים המומחים לא מנעתי עצמי מן החקירה והדרישה להרבות בכבוד שמים ובהידורם של מצוות", ולמרות כל חשיבותם, מונה שורה של מקומות המצריכים תיקון³⁰.

קנא קנאה גדולה לדברי הזוהר

מן המותר לומר שרמ"ע כיבד את הזוהר, ודבריו היו לו לקו ולמשקולת בכל מאמריו וחיבוריו. תמיד התאמץ להתאים כל הלכה מהתלמוד אל דעת הזוהר ויסודי הקבלה, והיו לאחדים בידו להוציא דין אמת לאמתו. תפיסתו זו בולטת במיוחד בתשובתו לגבי הנחת תפילין בחוה"מ, שמתאמץ בה להביא ראיות והוכחות לדברי הזוהר האוסר הנחתם, מדברי התלמוד וראשונים. את תפיסתו זו אפשר להבחן מחתימת דבריו: "ובמה שבארנו יש בו כדי לצאת כנוגה צדקנו והמכוון מבורר בעצמו ומוכרע ממקומו **שהבבלי והירושלמי וספר הזוהר כולם אמרו דבר אחד**".

ברוך שמסר כתבי רבותינו לשומרים: בגנזי הספרייה הלאומית שבירושלים (B 266) נמצא העותק המקורי של שו"ת רמ"ע מפאנו שהיה שייך לרבי אברהם יוסף שלום ב"ר מרדכי גארציאנו ר"מ ור"מ מודינא. כידוע היה הרב אי"ש ג"ר מגדולי המעתיקים של כתבי חכמי איטליה, וחיבה יתירה נודעת לו לכתבי רמ"ע מפאנו, כפי שניתן לראות בעותק הנזכר, כמה יגיעות יגע והתאמץ להעתיק הוספות ותיקונים למאות. מן הנכון להקדים, שכבר בהדפסה הראשונה שהדפיס המחבר בעצמו, נפלו טעויות רבות, שיבושים והשמטות, ולכן הוצרך המחבר לתקן בכת"י בין השורות ובגיליונות הספר, בהוסיפו הגהות והשלמות לרוב, מלאכה קשה ומפרכת, ואת כל זה העתיק הרב אי"ש ג"ר מהעתקתו רמ"ע עצמו וכן הגהותיו של רמ"ע שרשם בעותק של תלמידו רבי יחיאל מילי, מח"ס תפוחי זהב. בסוף החיבור העתיק אי"ש ג"ר את תשובת רמ"פ במילואה, כדי להבין על מה יצא הקצף³¹.

³⁰ שו"ת הרמ"ע, סי' לח.

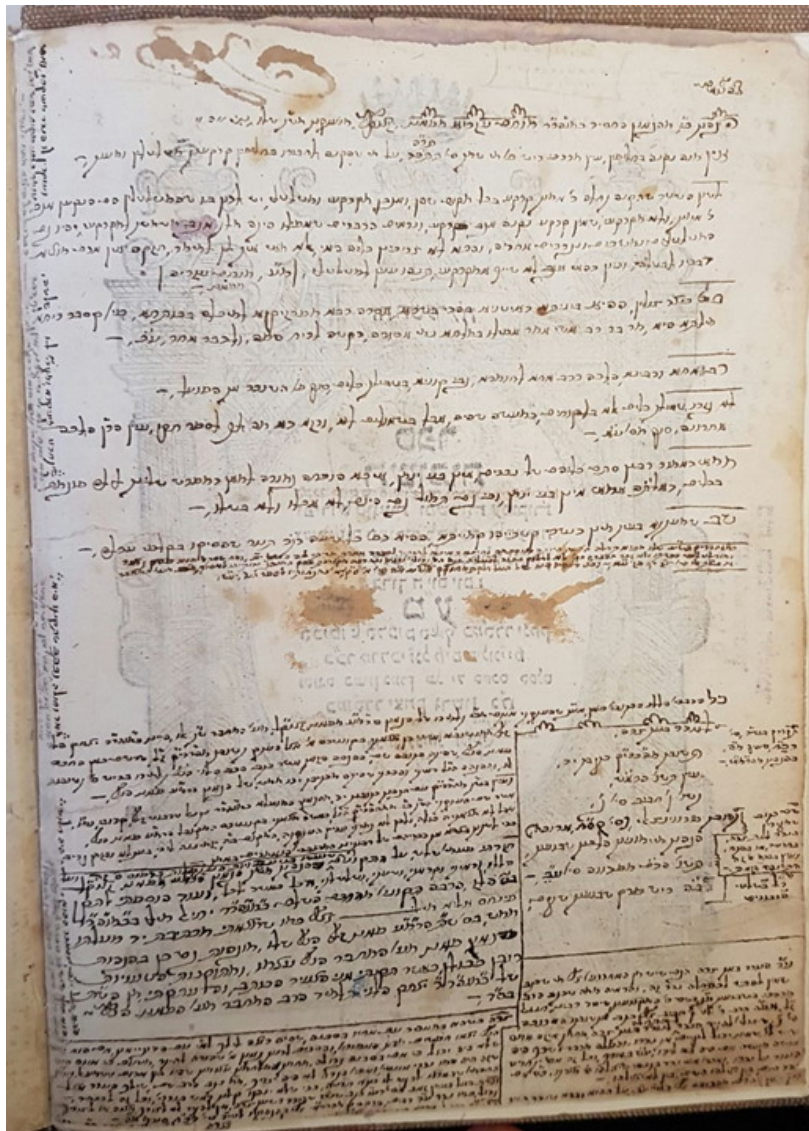
³¹ הגהות יקרות אלו שובצו לשו"ת הרמ"ע מהדורת מכון ישמח לב, ירושלים תשס"ז.

פרשת מקץ תשע"ח

שוית הרמיע שהיה בידי רבי אברהם יוסף שלום גארציאנו בו העתיק מכתי המחבר מאות תיקונים והוספות לחיבור 'לה' הארץ ומלואה. קנין כספי הצעיר איש גר. זכרון טוב איך עשיתי כמה מהדורות בשית הגאון הרמיע מפאנו זצוקיל הללו על הטעויות שנפלו בהן... והיו לפני שית הרב המחבר עצמו מוגהות ממעלתו ממש וגם של שית כמוהרר יחיאל מילי זצוקיל מוידאדאנא מוגהות היטב ממע' המילי.

פרשת מקץ תשע"ח

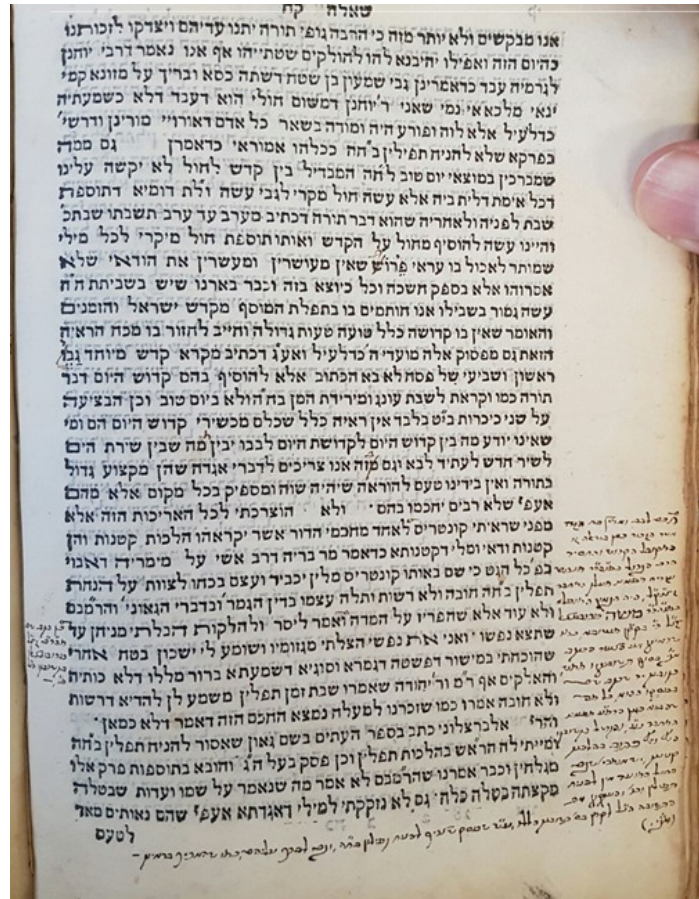

מעבר לשעה: כללים בתלמוד והכלה כתיבת ידו של רמ"ע. חציו השני כתי של הרב איש גר. בחציו השני נאמר: חזרתי פעמיים שלוש על התקונים שנעשו בטעויות הנופלות בדפוס ספר זה ועל ההגהות משותף הגאון הרמ"ע מפאנו וזוקל הללו. וראיתי וקראתי ושניתי ושלשתי הכל כאשר לכל. ועוד הוספתי לתקן בסדר הלוי הרבה תיקונים מהחכם השלם כמוהרר יחיאל מילי... כמו שמצאתי מכתובת יד מעלתו ממש בספר שית הרמ"ע מפאנו זל שלו מוגהת גם כן בהגהות הגאון מפאנו מעלת המחבר הנ"ל עצמו ומתוקנות הטעויות רובן ככולן כאשר תקנתני אני הצעיר הכותב. והעתקתי מן השורת של כמוהרר יצחק הלוי תלמיד הרב המחבר מ"ע מפאנו הנ"ל בסד.

תשובה זו המנוסחת בצורה חריפה ביותר, באה להגן על דברי הזוהר מידי ערעורם של שניים מגדולי הדור נגד חדירת הזוהר לעולם ההלכה, ובפרט לגבי הנחת תפילין בחוה"מ; הלא המה ר' משה פרובינצאלו ור' שלמה לוריא - מהרש"ל³².

³² דעת מהרש"ל תבואר ביריעות הבאות, אי"ה.

פרשת מקץ תשע"ח

בתשובה לא פירש רמ"ע את שם כותב התשובה, ובא הרב אי"ש ג"ר והסיר את הלוט: **חכם לב ואמיץ כח, אשר הזכיר כאן בשאלה זו... היה הגאון המופלא כמוהר"ר משה פרובינצאלי זצ"ל ר"י בק"ק מנטובה, כמו שראיתי אני הצעיר הכותב אג"י בסוף תשובותיו ממש כתובת יד שכתב שם בפסקו** **הוא כל מה שהביא כאן הרמ"ע מפאנו המחבר נ"ע.**

נגד ביקורתו של רמ"פ הציב לו רמ"ע למטרה: "ולנו פרק נפרד בביאור דברים הללו שכבר זכו בו רבים מגלה עמוקות המדרש הנעלם, שאין בדבריו נמנעות או אפשרות תלויות אף לא תמהון ולא חרדות לרכי הלבב כמו שחשב זולתנו [=כשהכוונה לרמ"פ]. שארי ליה מארי. אלא תורת חסד ואמת לחכם לב ואמיץ כח שכל סתום ברזים לא עממוהו. וכל שיהיו דברי הגמרא סובלים פירושים שונים, ויתבאר באחד מהם על פי הזוהר, חייבים אנו להטות לבבנו אליו ולעשות על פי הוראותיו". ואם בתלמוד אינו ברור דינו של חוה"מ, וכעת השמיע לנו הזוהר שדינם כהג: "לא יהא אלא כאילו אמרו רש"י או אחד מן הגאונים בפירוש הגמרא מי לא צייתין ליה. ואם יחלוק הזוהר על מי שיהיה מן המפרשים או מן הגאונים, כל שיסבלוהו לשון הגמרא ידחה כל זולתו מפני פירוש הזוהר. ומעתה האוטם אזנו משמוע תורה והתברך בלבבו לאמר שהזוהר לא אמר כך ושתלמיד טועה הוסיף מדיליה, קורא אני עליו למען ספות הרוה את הצמאה!"

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת מקץ תשע"ח

כך מנהל רמ"ע קרב לכבוד ספר הזוהר וירא מאוד לנפשו שלא יחולל כבודו בעיני קצרי הראות קטני אמונה אשר לא ירדו לסוף דעתו. לתכלית זאת להגן על דברי הזוהר מתלונת קלי הדעת שמצאו בו דברים מתמיהים, חיבר מאמר קטן הכמות ורב האיכות בשם 'שברי לוחות', תכונתו לשבר העקמימיות שבלב קטני האמנה. ואלו דבריו בראש המאמר:

תרב חקירתינו ותסוב במאמר הזה על מקומות רבים מהזוהר נמצאו בס דברים מתמיהים לקלי הדעת קטני אמנה, אשר חשבו לדחות בגילא דחיטתא דברי הספר הקדוש ההוא, כאילו הם חולקים על המפורסמות במקרא משנה וגמרא, אם בדינים ואם במילי דאגדתא ובקראי גופייהו. אשתבוש הני טפשאי להאמין שלא היו חכמי הזוהר בקיאים ומדקדקים בהם, ואנו נוכיח במישור כי בצדק כל אמרי פיו, אין בהם נפתל ועקש³³.

הערכת הרמ"ע כלפי רבו רמ"פ כפי שמתבטאת בעיתוי התשובה

תשובה זו כתב רמ"ע לאחר פטירת רמ"פ, למרות מחאתו החריפה נגד זלזולו בזוהר, הוא מונה את שבחיו: "כי ידעתיו חכם גדול וחסיד, זקן ויושב בישיבה תמיד וממית עצמו על עיון ההלכות, ואנהירינהו לעיינין בהרבה גופי תורה".

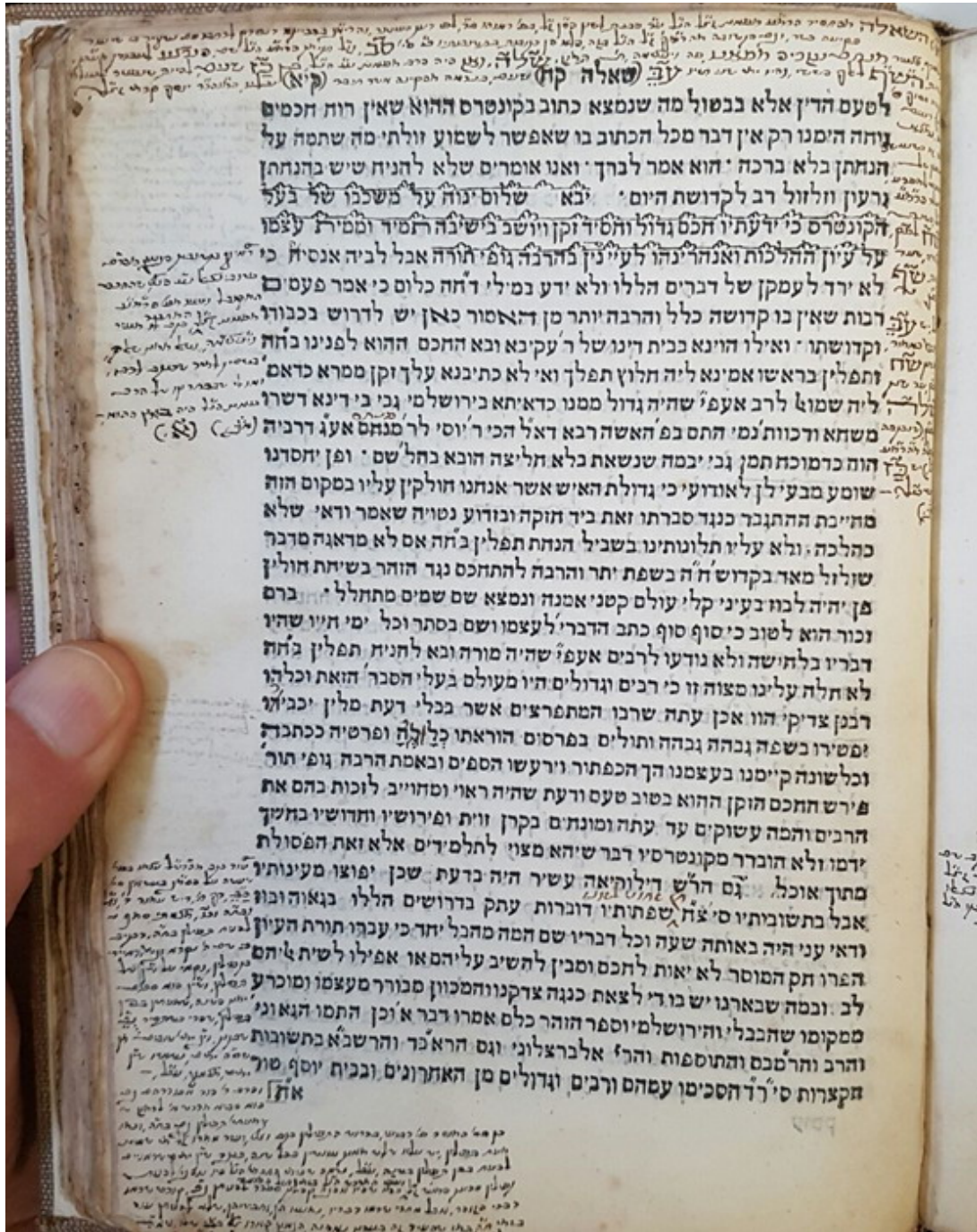
מאידך, לא חשך משבטו, ותקף אותו קשות. תשובתו זו של רמ"פ, שהופצה כנראה ברבים, בה הכריע: "שיש לב"ד לייסרו ולהכותו מי שאינו רוצה להניחם עד שתצא נפשו", הוציא את רמ"ע משלוותו, והשיב כנגדו: "אילו הווינא בבית דינו של ר"ע ובא החכם ההוא לפנינו בחוה"מ ותפילין בראשו, אמינא ליה חלוץ תפילין, ואי לא כתיבנא עליך זקן ממרא".

רמ"ע העלים את שמו של החכם ההוא, עמו הוא מתפלמס, אבל הוא אומר "שראיתי קונטרס לאחד מחכמי הדור", ומצטט את פסקו של רמ"פ. תגובתו הנוקבת נגד רמ"פ לא באה בגלל "שהיה מורה ובא להניחם בחוה"מ... כי רבים וגדולים היו מעולם בעלי הסברא הזאת וכולהו רבנן צדיקי הווי", אלא רק בגלל פרסומו ברבים בקונטרס מיוחד. וכך אומר רמ"ע בפירושו: "ברם זכור הוא לטוב כי סוף סוף כתב הדברים לעצמו ושם בסתר וכל ימי חייו לא נודעו לרבים". רמ"ע חשש יותר מהשפעת דברי רמ"פ לטובת מתנגדי קדמות הזוהר; הוא מבקר אבל עם יראת הכבוד ונימת התנצלות של מי שהכיר בגדלותו ובסמכותו ההלכתית. כך העביר, לקראת סוף התשובה, את מוקד הוויכוח מן הצד ההלכתי אל הייחס לזוהר. הרמ"ע מכריז: "מיבעי לן לאודועי כי גדולת האיש אשר אנחנו חולקים עליו במקום הזה מחייבת להתגבר כנגד סברתו... אם לא מדאגה מדבר שזלזל מאוד בקדושת חוה"מ... והרבה להתחכם נגד הזוהר... עתה שרבו המתפרצים אשר בבלי דעת מילין יכבירו יפטירו בשפה גבוהה ותולים בפרסום הוראתו כלליה ופרטיה ככתבה וכלשונה, קיימנו בעצמינו 'הך הכפתור וירעשו הסיפים' [ע"פ עמוסה ט א].

ובאמת הרבה גופי תורה פירש החכם הזקן ההוא בטוב טעם ודעת שהיה ראוי ומחוייב לזכות בהם את הרבים, והמה עשוקים עד עתה ומונחים בקרן זוית, ופירושו וחידושו בחשך ידמו, ולא הוברר מקונטרסיו דבר שיהא מצוי לתלמידים אלא זאת הפסולת מתוך אוכל".

³³ רמ"ע מפאנו, מאמר שברי לוחות, צפת תרכ"ד.

פרשת מקץ תשע"ח

הגהה הראשונה בצד שמאל: ראיתי בתשובות הגאון מהרם פרוינצאל הע' הנל שהחכם המקובל ועניו מע' הרמ"ע מפאנו ז"ל המחבר כתב לו מעיר ויניציאה ושאל ממנו שאלה בשם תלמיד שכותב לרבו, ואולי שבבחרותו של הרב פאנו היה בזמן ההוא

עיקר נימוקי רמ"ע בתשובתו המכריע לקבלת דעת הזוהר:

- א. פסקו של הרא"ש שחובה"מ לאו בכלל שבת ומועד, ולכן אינו אות לעצמו, ושורשו משום שפסק כר"ת וסייעתו (תוס' חגיגה יח) שאיסור מלאכה בחובה"מ הוא רק מדרבנן. אבל אגן סברי כדעת הב"י שהוא מן התורה, אלא שהתורה מסרה לחכמים שייאסרו את המלאכות שנראות להם. לאור זאת שוב יש להעלות שחובה"מ הוא 'אות' כשבת וחג, וממילא פטורים מתפילין.
- ב. על הראייה מהירושלמי קשה: הרי מפורש ברא"ש שלרבי יוסי הגלילי שדורש 'מימים' ולא כל ימים, וודאי שחובה"מ נכלל בכלל יום טוב, כיון שנקרא 'מקרא קודש'. אם כן, יש לחוש לשיטתו ולא לחלוק על רבי עקיבא רק לעניין האם לילה זמן תפילין, אבל לגבי חובה"מ מסתבר שרע"ק סובר כשיטת ר' יוסי הגלילי.
- ג. אין לתלות חיוב תפילין לאיסור מלאכה, שהרי 'הלכות גדולות' סובר שמלאכת חובה"מ הוא רק מדרבנן, ואילו לגבי תפילין סובר שאסור, כפי שמובא בתוספות.
- ד. יתירה מזאת, את שאלת זמן הנחתן אין לתלות בגדרו של איסור מלאכה בחובה"מ, אלא החג עצמו הוא ה'אות' "קדושתן היא עצמה האות", וראייה לכך היא תוספת 'נשמה יתירה שניתנת בשבת וחג' זוהר ראייה גמורה מן התורה ומן הגמרא שאין להשיב עליה, וגם לחול המועד ישנה תוספת נשמה³⁴.
- ה. וזה שהמחייבים הביאו ראייה מדברי רבי יוסי: כותב אדם תפילין בחול המועד כדי למוכרם, ומכאן שמניחים תפילין בחובה"מ, יש לפרש שההיתר הוא ששכר הכתיבה הוא כדי להתפרנס בחובה"מ, וזו כוונתם 'בהרווחה' היינו כפי פרנסת המועד. ורשב"י כחבירו ר' יוסי סבירא ליה³⁵.
- ו. ולגבי ראיית המחייבים מהנהגתו של רבי יוחנן שהניח תפילין מפסח לפסח, פירושו בערב פסח, או יותר נכון שהניחם למשך כל תקופת הקיץ עד ערב פסח ממש!
- ז. לגבי הערתו נגד דברי הזוהר כתב רמ"ע: "כל שיהיו דברי הגמרא סובלים פירושים שונים ויתבאר האחד מהם על פי הזוהר, חייבים אנו להטות לבבנו אליו ולעשות על פי הוראתו". לכן, לאחר שאינו ברור בסוגיות התלמוד האם חובה"מ הוא 'אות' או לא, וכעת אחרי שהזוהר מגלה לנו מפורשות שהוא 'אות', למה ייגרע ה'זוהר' משאר ספרי הראשונים, האם לא היינו מציינים

³⁴ דבריו תמוהים: הרי נחלקו ראשונים לגבי יו"ט האם ישנה תוספת נשמה, ואם כן, כל-שכן שבחובה"מ אין תוספת נשמה. דעת רוב הראשונים שאין 'בשמים' במוצאי החג הואיל ואין לו נפש יתירה, שהרי טורח הוא בצורך אוכל נפש, תוספות פסחים קב ע"ב, ביצה דף לג ע"א; ואפילו לדעת רשב"ם שם שכן מברכים, ביארו הקדמונים מפני שבי"ט "אין לו נפש יתירה כל כך כמו בשבת", פסקי רי"ד. אבל בחובה"מ, מהיכי תיתי?!

ויש להעיר מביאור הגר"א לסי' תרסד אות ב שאין נשמה יתירה בהושע"ר וכל-שכן בחובה"מ. מאידך בפמ"ג בראש הסימן שם כתב: "וא"א 'נשמת' שאין בו כל כך תוספת נשמה יתירה כמו יום טוב ושבת".

³⁵ בהמשך מעלה הסבר למה התלמוד לא הביא את דעת רשב"י. וברמב"ם אין לנו דברים מפורשים.

פרשת מקץ תשע"ח

להם, וממשיך בביקורת נוקבת: "ומעתה האוטם אזנו משמוע תורה והתברך בלבבו לאמר שהזוהר לא אמר כך, ושתלמיד טועה הוסיף מדיליה, קורא אני עליו למען ספות הרוה את הצמאה". וממשיך להוכיחו על פניו: "הוא אמר לברך ואנו אומרים שלא להניח, שיש בהנחתן גרעון וזלזול רב לקדושת היום, יבוא שלום ינוח על משכבו של בעל הקונטרס, כי ידעתיו חכם גדול חסיד וזקן ויושב בישיבה תמיד וממית עצמו על עיון הלכות, ואנהרינהו לעיינין בהרבה גופי תורה, אבל לבו אנסיה, כי לא ירד לעמקן של דברים... ואילו הוינא בבית דינא של ר"ע ונא החכם ההוא לפנינו בחוה"מ ותפילין בראשו, אמינא ליה 'חלוץ תפילין, ואי לא, כתיבנא עליך זקן ממרא".

ה. כוונתו במשפט 'כי לא ירד לעמקן של דברים' ביאר רמ"ע לקראת סוף התשובה, שכוונתו לטעמי המצוות וסודן: "וכבר ביארנו במקומו כי מי שקרא ושנה ושימש יכול להורות בדינים לכל שואל. שאין להו שימוש חכמים אלא לאגמורן הלכה למעשה. אבל אחד מני אלף הנכנסים כולם למקרא אשר יאמר עליו שהגיע להוראה הוא מי שזכה להראות ולהורות טעמי המצוות והדינים למאמינים ששימשו כל צרכם כפי המכוון להם בכתוב המצוה עלינו 'והלכת בדרכיו', כטעם 'ואשא כפי אל מצותך', והוא התכלית המושג בעסק האגדה האמיתית", היינו רק בעלי הקבלה שזכו לעומק טעמי וסודי המצוות, ראוי להורות לרבים.

כאמור, רמ"ע כמקובל מובהק שהתפרסם כבר בדורו, חשש יותר מהשפעת דבריו של רמ"פ על מתנגדי תורת הקבלה. הוא ביקר אותו בחריפות מהולה עם יראת הכבוד ונימת התנצלות של מי שהכיר בגדלותו של רמ"פ ובסמכותו ההלכתית. מדברי רמ"ע אנו למדים שעם גילוייה של תשובת רמ"פ חזר והתעורר וויכוח זה, בקרב אותם שכבר קיבלו עליהם מנהג המקובלים, ומנהג זה הפך למנהגם הברור. רמ"ע ראה בכך פרצה גדולה, וחשש ששוב יתפלגו הקהילות האיטלקיות למניחים וללא מניחים. לפיכך יצא למלחמה נגד החכם שקיבל ממנו תורה.

כך העביר את מוקד הוויכוח מן הצד ההלכתי אל נושא אחר: היחס אל הזוהר! את רעיוני המשיך רמ"ע: "מיבעי לן לאודועי כי גדולת האיש אשר אנחנו חולקים עליו במקום הזה מחייבת להתגבר כנגד סברתו... אם לא מדאגה מדבר שזלזל מאד בקדושת ח"ה... והרבה להתחכם נגד הזוהר בשיחת חולין [אבל כל חייו לא גילה את דעתו]... עתה שרבו המתפרצים אשר... מלין יכבירו.. ותולים בפרסום הוראתו... קיימנו בעצמנו הך הכפתור וירעשו הספים"³⁶.

לאחר חקר התשובה ורקעה, יש להעלות כמה שאלות מחקר: לאורך כל התשובה אין שום רמז והתייחסות למנהגי הקהילות העתיקות באיטליה. אין ספק שנהירין לו הפולמוסים הקודמים שהתעוררו במדינה, כבר יותר ממאה שנים שהמדינה רועשת על הרבנים מול המקובלים, ואילו כאן התעלם לגמרי מכל זה, ולא עוד, אלא מעמיד את ר' משה פרובינצאלו כאילו הוא היחיד שפרץ את

³⁶ שו"ת רמ"ע מפאנו, ויניציה ש"ס, סי' קח. תשובה זו וכן התשובה הקודמת לה על סדר פרשיות התפילין, נמצאות בסוף החיבור 'משכן העדות' לר' משה די-ליאון שהעתיק רמ"ע מפאנו לפני שנת ש"ס, כתיי בית הספרים הלאומי 8=1123, דף 74 ע"א – 100 ע"ב.

פרשת מקץ תשע"ח

הגדר, בה בשעה שהמציאות הוא בדיוק ההיפוך מכך! אולם הקושי העיקרי בדבריו הוא, שעירבב בין דעת הזוהר האוסר להניחם לראיות שלו מן התלמוד הפוטרות מלהניחם, וההבדל ביניהם הוא עצום.

שאלה נוספת יש לנו להעלות, והיא התעלמותו של דעת הבית יוסף בשולחנו, ושל שני רבותיו, הלא המה הרמ"ק והאר"י! כמובן שבפשטות יש להניח, שבמכוון התעלם מהם, שבכוונתו להראות שדייקא לחכמי התלמוד [ודור התלמוד, היינו רשב"י] אין להניחם.

ברם, דעת האר"י כבר היה נהיר לו בשעה שערך תשובה זו. ראייה לכך: את ספרו 'עשרה מאמרות' הדפיס רמ"ע בוויניציאה בשנת שני"ז, אולם בחייו הספיק להדפיס רק שלושה מאמרים מתוך העשרה. במאמרו 'יונת אלם', שהוא המאמר הרביעי מעשרה מאמרות, שלא הספיק להדפיס, נמצא אזהרת האר"י. ולכך יש להניח שנכתב לפני שנת שני"ז.

מאמר יונת אלם הוא 'עיבוד והרחבה של החיבור 'כנפי יונה' לר' משה נאג'ארה, תלמיד האר"י, שהגיע לרמ"ע. הרמ"ע נטל את כנפי יונה וחיבר לו את אשר שמע מרבו ר' ישראל סרוק וכן הוסיף משל עצמו, ומדברי שלושתם נכתב יונת אלם. נראה שהרמ"ע קרא לחיבור זה 'יונת אלם' ע"ש הספר שעומד ביסודו – כנפי יונה³⁷.

מסביר רמ"ע על פי הקבלה מדוע אין מניחין תפילין בחוה"מ: "ובשבת זעיר עולה למקום הצלם, ומה שבחול הוא בצלם בכח הנה שב בשבת להיות בפועל תפילין של שבת, ודאי שהם למעלה מהראש וזעיר מתעטר בהם... ועל כן אין אנו מניחין תפילין בשבת... הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו, י"ט או חש"מ כמבואר במקומו..."³⁸.

הסבר מפורט יותר נמצא במאמר 'סוד נשמה יתירה' שלו שנדפס לראשונה בלובלין בספר 'זבחי שלמים' בשנת שע"ג. אולם לשמחתנו, נותר עצם כתב-ידו של ר' גדליה קורדיוורו שהעתיק מאמר 'סוד נשמה יתירה' מעצם כתיבת ידו של רמ"ע, כבר בשנת שמ"ד!

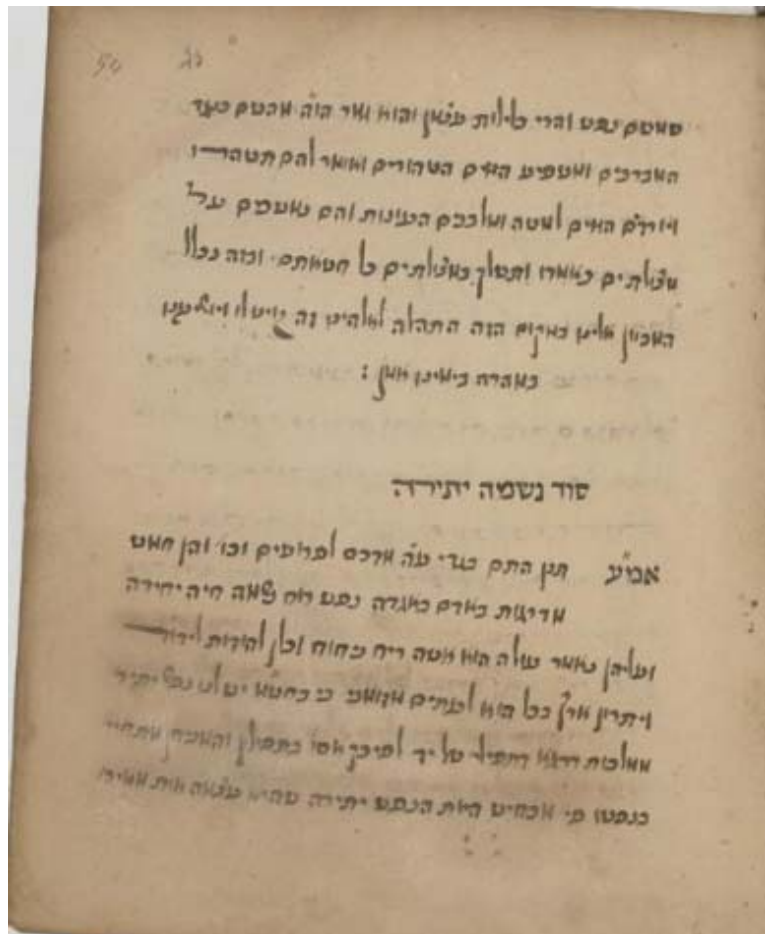
אמ"ע: תנן התם בגדי ע"ה מדרס לפרושים וכו' והן חמש מדרגות באדם: נפש רוח נשמה חיה יחידה. ועליהן נאמר 'עולה הוא אשה ריח ניחוח' כולן להודות לה'. ויתרון ארץ בכל היא לעתים מזומנים. כי בחולו של מועד יש לנו 'נפש יתרה ממלכות' דרגא דתפילין של יד, לפיכך אסור בתפילין, והמניחן מתחייב בנפשו, פירוש – מכחיש היות הנפש יתירה שהיא עצמה אות מאירה בו, כי על כן הוא מחזר על אות מבחוץ, ומשום הכי חייב מיתה מההוא דרגא שיסתלק ממנו מדה כנגד מדה. ואם יניח של ראש בלבד אין לך קיצוץ גדול מזה, כי אף על פי שבחול אינן מעכבות זו את זו, השתא מיהת אסורין שוה בשתיהן, ורזא דא שלא ינהוג בה מנהג פרסיים³⁹ בהמשך מסביר את הבחינה של ר"ח שהיא שונה מחוה"מ⁴⁰.

³⁷ הרב יוסף אביבי, 'כתבי הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה', עמ' 360.

³⁸ מאמר יונת אלם פרק צו, אמשטרדם ת"ח, דף לו ע"א.

³⁹ ראה כתובות ראש דף מח ע"א.

⁴⁰ זבחי שלמים: פירוש התפלות ע"ד הקבלה שחיבר הרמ"ק, לובלין שע"ג, סוף הספר, דף מב ע"ב.

כתבי ידו של רבי גדליה ב'ר משה קורדיברו בו הוא מעתיק את 'סוד נשמה יתירה' של הרמ"ע מפאנו

ביריעה הבאה נעסוק בשיטתו ותגובתו של רבי שמואל משער-אריה, מגדולי רבני איטליה, ובקבלה – תלמיד מובהק לרמ"ע מפאנו. הפלא, שמרהיטות לשונו אנו למדים שהמנהג הפשוט באיטליה [לפחות בזמנו] היה כדעת המקובלים, משמע שקבלו את דעת הרמ"ע.

בברכת שבת שלום וחג חנוכה שמח, יחיאל גולדהבר

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד

(מאמר יא)

הפולמוס השלישי [ג] הד לפולמוס רמ"ע מפאנו נמצא בכתבי תלמידו רבי שמואל משער-אריה, עליו ועל קשרו האמיץ עם רמ"ע מפאנו והנהגותיו, מתוך כתביו המתפרסמים כאן לראשונה

קיום-קצרים לתולדותיו / יניקתו מדובשו של הרמ"ע מפאנו הן בנגלה והן בנסתר / הערצתו למרן הבית-יוסף / חיבורו הענקי על ה'בית-יוסף' / עדותו על מנהג איטליה הקדום לא להניח תפילין בחול המועד / בירורו לגבי הנהגת מקובלי צפת האם הניחו שני זוגות התפילין ביחד

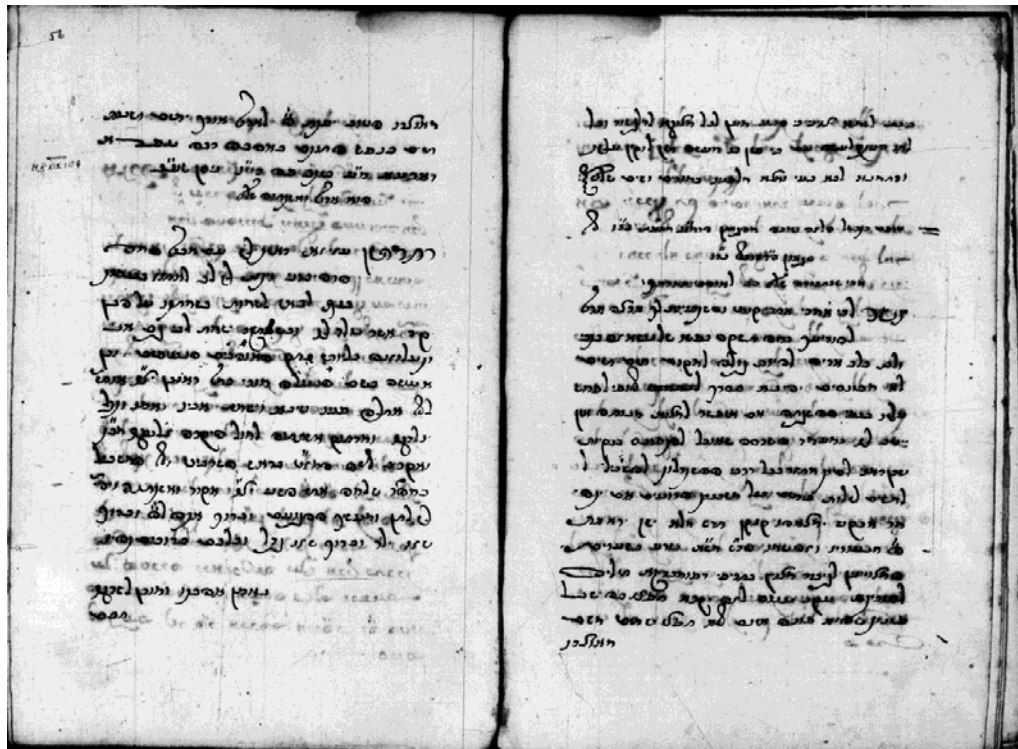
רבי שמואל משער-אריה¹, היה בן זמנם ובן עירם של רמ"ע מפאנו ורבי נתנאל טרבוט רבה הדגול של מודינה², שימש רב ודיין בכמה קהילות באיטליה, גדול היה בהלכה וגם בקבלה, וקיבל למעשה את פסקי הזוהר הלכה למעשה.

ר' שמואל נולד במנטובה, בין השנים ש"ל-ש"י, לאביו ר' אלישע ב"ר שלמה, שזכה לשני השולחנות. רבותיו המובהקים בנגלה היו ר' מנחם רבא מח"ס 'בית מועד' (וויניציאה שס"ה) ור' יצחק סולם; ובתורת הנסתר היה תלמידם המובהק של רבי ישראל סרוק ורמ"ע מפאנו³, כן ינק מבארם של ר' מנחם רבא ור' מרדכי דאטו. הוא נדד בקבילות רבות באיטליה, תחילה ללמוד תורה ואחר-כך ללמדה לבחורים ולהורות הוראה. ביום ה' בשבט שנת ש"יז הוסמך לרבנות מאת רמ"ע מפאנו, במקום מושבו של רמ"ע בריגייו. בסוף ימיו השתקע במודינה ופעל בה משנת שצ"ה ועד לפטירתו בשנת ת"ח. במודינה נמנה כחבר בית דינו של ר' נתנאל טרבוט.

¹ עליו: במאמרו המכונן של הח' מאיר בניהו 'דיעות מהפכניות הכללי ההלכה בהגותו של רבי שמואל משער אריה על בית יוסף, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תטו-תקיז.

² מגדולי דורו, נין ונכד למהרי"ק; עליו במאמרו של יוסף גרין, 'רבי נתנאל טרבוט ממודינה תולדותיו ופסקים משלו', אסופות: ספר שנה למדעי יהדות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' צא-קנו. אציין רק להערכתו של רמ"ע מפאני עליו [לא צויין במאמרו של גרין]: ב'פחד יצחק' ערך 'בית הכנסת' (עמ' כ) הובאה תשובתו של ר' נתנאל בעניין בית הכנסת שצריכים לסתור את הישן כדי לבנותו מחדש, הסכימו על ידו כמה מרבני המדינה. רמ"ע מפאנו כתב עליו: "משפטים ישרים ותורת אמת בפי המורים דלעיל ואין להרהר אחריהם".

³ במקום אחד הוא מציין שקיבל תורה מפי רמ"ע מפאנו: "וממנו [הרמ"ע] קבלתי הרבה סודות בקבלה מפה אל פה ממה שקיבל מתלמידי הרב ר' יצחק אשכנזי ז"ל וגדולים אחרים", יוסף בחירי, עמ' תסד.

פרסום ראשון: המלצה נדירה ביותר של רמ"ע מפאנו לטובת ר' שמואל משער-אריה. ההמלצה נכתבה לרבי יהודה ליב סרוואל, מחשובי רבני וויניציאה ומגדולי רבני איטליה, ניסן שע"ב כתיב בהמ"ל – ניו יורק – RAB 4 – 607 (סרט 39296), דף 55 ע"ב

טופס כתב של הלצה טובה מהגאון רמ"ע מפאנו נר"ו אל הגאון ה"ר שמואל נר"ו

ארי שבחבורה, שלום רב לאוהבי תורתך.

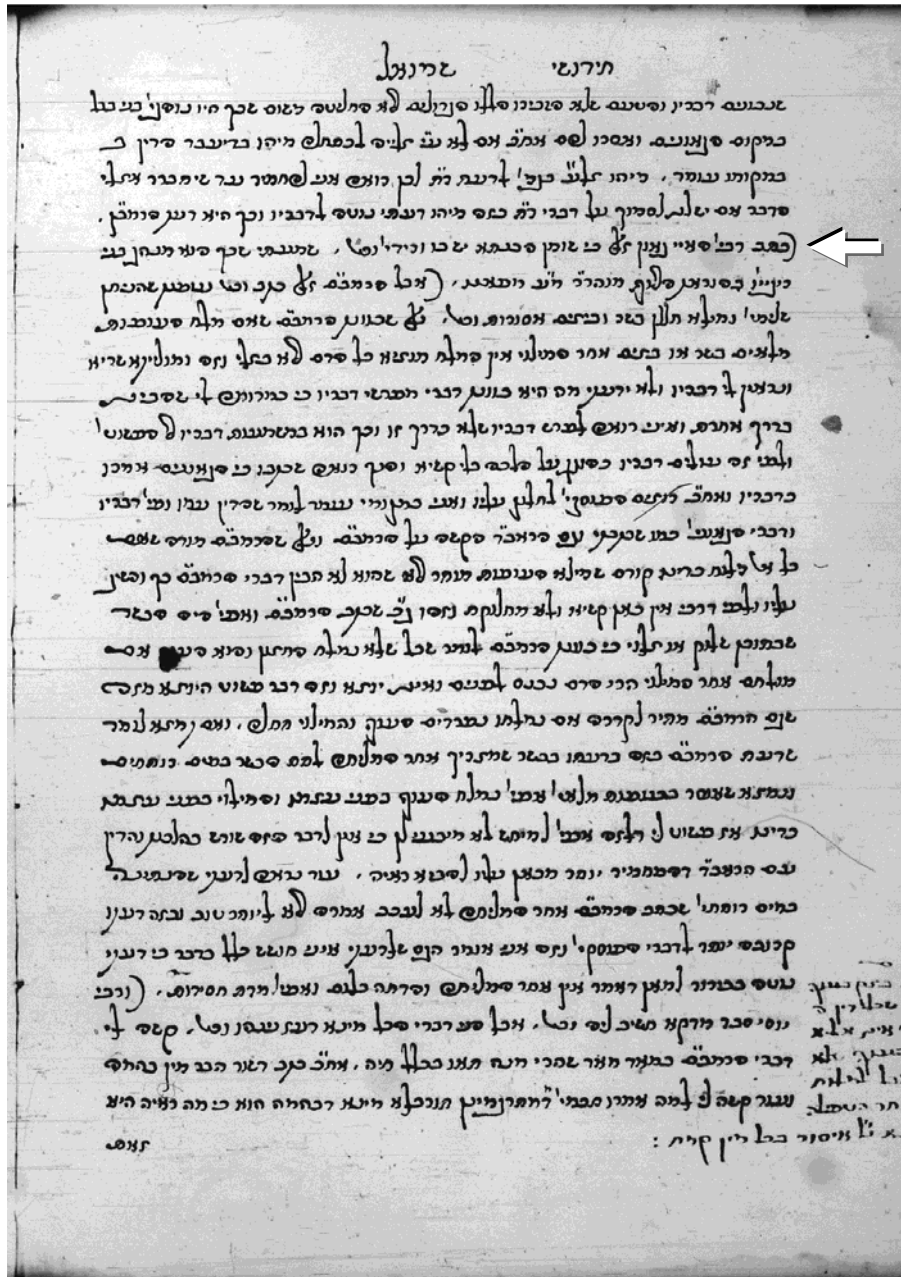
יושר לבי אמרי אחרי קומי והשתחוית לך ארצה אדו' להודיעך כמה חשקה נפשו של נושא זה כתפו ולבו כלב אריה להיות גולה למקום מים חיים לא מכונסים. יהי נא חסדך [...] אלופי לפרוש עליו כנפי ההשגחה אם אפשר למצוא מנוחה וכן ייטב לו כמעמד השררה שיוכל להתפרנס בנקיות, שכן ראוי להיות מחזר בכל דרכי ההשתדלות למשכיל למשים לילות כימים, על משכנות הרועים אם [ינסה?]
מר ימצאהו קנקן חדש מלא ישן, ירא את ה' מנעוריו, וזה שמו הר"ש מש"א נודע בשערים המצויינין לגיבור מצויין. כחריפא דפומבדיתא מזליה ל?דיתא. עקב ענוה לזה יקרא חפצי בה שכל [?] שהיא [?]
אלא חפצי שמים משם. מאוצרו הטוב יפתח ה' לאדו' אורך ימים ושנות רבים כנפש נחפצה באהבה רבה עפרא דארעא

מ"ע כותב פה רי"ו ניסן שע"ג

הוא אדו' ואשתחוה שלו'

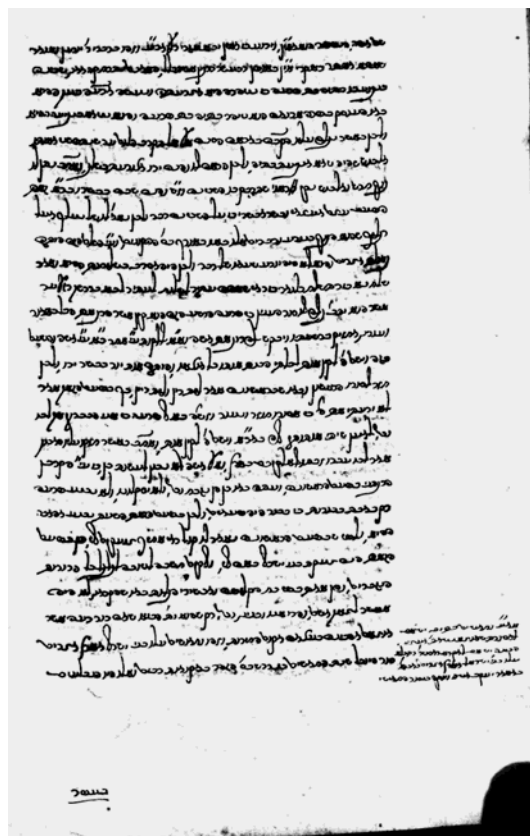
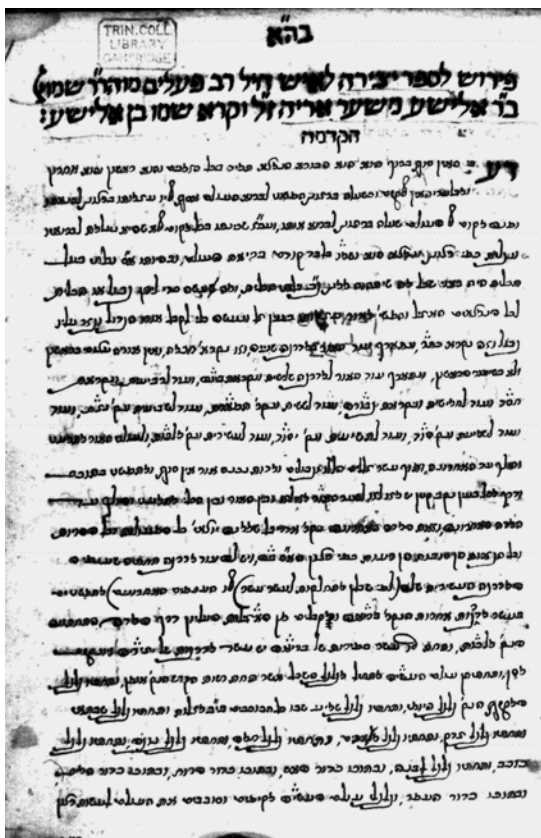
יניקתו מדובשו של הרמ"ע מפאנו הן בנגלה והן בנסתר

נוסף לתורת הנסתר קיבל ר' שמואל מפי רמ"ע גם בתורת הנגלה, ורשימות לכך נותרו בחיבורו הגדול על שו"ע, שמדי פעם מציין לשמועות שקיבל מפי רמ"ע

כתב רב האי גאון שמועה בשם מורו הרמ"ע: כתב רב האי גאון כי שומן הכנתא יש בו ורידים קטנים מדם. שמעתי שכך הוא מנהגי בני ריגיו בהוראות האלוף מוהרר מ"ע מפאנו.

לגבי סוגיא זו ראה בית-יוסף יוד סי' עה ונו"כ. חידושי שמואל כתי אוקספורד-בודלי 122 (סרט 20939): הלכות טריפות, דף 87 ע"ב.

דוגמא לאחד מחיבוריו הגדולים בקבלה שטרם פורסמו, פירוש מקיף ויסודי לספר יצירה, כתיב אחיו רבי שלמה, כתיב קמברידג' 144 (סרט 12203).

העתקת ספר 'ברית הלוי' לר' שלמה אלקבץ, כתב ידו של ר' שלמה משער-אריה עבור אחיו ר' שמואל, עם הערה בגיליון כתב-ידו של רמ"ע מפאנו: אמ"ע... לונדון-המוזיאון הבריטי 27011 (סרט 5687), דף 34 ע"ב

הערצתו למרן הבית-יוסף

מתוך עשרות חיבוריו הענקיים – שטרם נדפסו, משתקפת דעתו החד-משמעית שאין סתירה בין הזוהר לבבלי, גם כשנראה שהם חלוקים, עיון מעמיק יגלה שאין הדבר כך⁴. כן סבר שהב"י היה יחיד בדורו,

⁴ "ואני אוהו דרך זו שבכל מקום שאני יכול להשוות לשונות הגמרא זה לזה, וכן לשונות הזוהר והגמרא יחד עם שאר מדרשי חז"ל, אני מעקש כל הדברים והצדדים להשוותם", פסקי שמואל, כתיב קויפמאן, 102, דף 11 ע"א. ובמקום אחר כתב: "מיהו תירוץ דברי הזוהר עם הגמרא וישוב וכיוון כל דברי קדמונינו יחד עדיף לן מלהרבות במחלוקות ולפי מה שכתבתי לעיל הכל יפה והלכתה ככולהו", שם, דף 13 ע"ב. ובספרו 'חידושי שמואל (כתיב)', דף 3 ע"א, צעד צעד אחד קדימה: "ובאמת כל מה שאנו יכולים להשוות דברי הגמרא עם דברי הזוהר או שאר מדרשי חז"ל, יש לנו להשוותם אפילו ע"י דוחק קצת, כ"ש אם יש מקום לפרש דעתן וכוונתם בהיות שלא בקושי [...] והכלל מלמד לך שהגמרא והזוהר מכוונים".

והוא עמוד ההוראה. מרבי שמואל נותר חיבור ענק, הגהותיו לספר הטור (ספריית אוקספורד-בדולי 122). חיבורו זה הוא אוצר בלום, עשיר בידיעות, שחלק חשוב מהם פרסם הח' מאיר בניהו בחיבורו 'יוסף בחירי' על מרן הבית-יוסף⁵.

חיבורו הענקי על ה'בית-יוסף'

ר' שמואל קינא את קנאת מנהג הלועזים היינו המנהג האיטלקי הקדום, ומטרת חיבורו היתה לבסס את המנהג הלועזי הקדום ששונה הוא מכל יתר מנהגי ישראל. לרוב הוא דוחה מנהגים אחרים מפניו. לכן בשאלה השנוייה במחלוקת האם יש להניח תפילין בחוה"מ, הכריע נגד דעת הרמב"ם [?] וסומך על דברי הזוהר.

דף הראשון של חיבורו הענקי על ספרי הטורים

⁵ תשובה אחת שלו פרסם הרב ראובן דב דסלר מקליבלנד, מתוך אוספו הגדול, תשובה משנת שפ"ח בה ניכר מעמדו הרם, דיינים מגישים לפניו את פסקיהם בחו"מ, הוא מתבקש וחוזר ומתבקש לחוות דעתו על פסקיהם ולהעמידם על האמת, שנות דור ודור, ג, ירושלים תשס"ח, עמ' רנב. תשובה דומה לה נמצאת בכת"י ספריית בודפסט-קויפמן 152 (סרט 69, דף 698 ע"א).

על ייחסו למרן הב"י, מן הצורך לציין שר' שמואל העתיק קובץ שלם של תשובות בענייני קבלה, בין השאר, תשובת הב"י לר' שלמה אלקבץ פירוש בדברי הזוהר על חשיבות קבורתם של צדיקים, ספריה הבריטית, לונדון, 27011 (5678).

עדותו על מנהג איטליה הקדום לא להניח תפילין בחול המועד

על גיליון הטור שלו רשם ר' שמואל הגהות רבות, מהן אנו מתוודעים להנהגת קהילות איטליה בתקופת תור-הזהב שלה. בסימן ל"א הסכים לדברי הבית-יוסף, וז"ל: "וכן עיקר לנהוג כדברי רשב"י, כי אין הנדון דומה לראיה⁶. ואע"ג שיש מקום לדון מן ההלכה שחובה"מ זמן תפילין, הואיל ואינו מוכרח⁷. וכבר מצאנו הכרח ודבר ברור במדרש הנעלם, כך יש לנהוג. ואין תקנה להניחם בלא ברכה⁸. } וגם אין לעמוד על ב' הסעיפים בשום דבר, כי זה מנהג כסילים, שאין להם לב להבחין, אלא יש להתנהג בדברים כאלו כפי מנהג המקום } **ואנחנו קבלנו מאבותינו ברוב גלילות איטליה שלא להניחם בחוה"מ.** והתוספת מזה הדעת, ואין הכרח לדברי⁹ הרמב"ם בזה¹⁰, למרות שלשונו אינה ברורה, אבל הוא מעיד שהנהוג ברוב קהילות איטליה הוא לא להניחם, דלא כמשתקף מהצהרותיו של ר' משה פרובינצאלו! פסקו זה תואם את דעת רבו רמ"ע מפאנו. מאידך לגבי הנחת תפילין של רש"י ור"ת ביחד, יצא חוצץ נגד דעת רבו, הצועד בעקבות האר"י, שיש להניחם ביחד, וכי אין לחוש ל"והרא"י¹¹. וכן: "דרך ישר לפני איש לצאת ידי ספק, וזה במה שילבש בבת אחת ויברך עליהם להניח בלי פקפוק"¹². ולא זו בלבד אלא שאין הרמ"ע סובר 'לבוש אותם אחד אחד, וטעמו עמו משום: "טריחא ואוושא מלתא טובא, ואין אדם יוצא בה ידי ספק ברכה"¹³. ר' שמאל משי"ע יוצא כנגדו לקרב מחומש, וכותב דברים כדורבנות נגד גדולים בישראל, ובכללם רבו – רמ"ע, ומזהיר: "מי שיאמר שנצרכו ב' זוגות תפילין למצוה, או יותר, הוא מגלה פנים בתורה שלא כהלכה, ועתיד ליתן את הדין"¹⁴.

בירוורו לגבי הנהגת מקובלי צפת האם הניחו שני זוגות התפילין ביחד

לאחר זמן גבה ר' שמואל משער-אריה עדויות על מנהגם של מקובלי צפת, והתברר לו שרמ"ק ותלמידיו: ר' משה גלאנטי, ר' מרדכי דאטו ור' עזרא מפאנו לא הניחו בבת אחת. לגבי הנחת שני זוגות תפילין, התאמץ ר' שמואל משער אריה להתעניין אצל משפחת רבי מרדכי דאטו, האיך נהג, אות ומופת על הערצתו כלפיו, הוא מזכיר זאת הן בפסקיו והן בגיליונו לטור. ואלה דבריו בפסקיו: "ולענין ס' זוגות תפילין, שאלתי את פי הנכבדת אשת כמוהר"ר מרדכי דאטו, המקובל הגדול, ומפורסם לאדם גדול בחכמת הקבלה, ואמרתי שדברי החכם הנ"ל נעלמו מן העין ונאבדו ממנו בכמה

⁶ לא מובן.

⁷ נראה שכוונתו: שמדברי התלמוד אין הכרח!

⁸ משפט זה לא פירש!

⁹ אולי צ"ל: בדברי.

¹⁰ פורסם אצל הח' מאיר בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תסט. המוסגר לא הודפס אלא כך הוא בעצם כ"י חידושי שמואל, (סרט 20939), דף 10 ע"א. מרהיטות לשון משפט המוסגר יש להניח שהמציאו 'פשרות' נוספות באורחות חייהם כדי לצאת חובת בעלי הנגלה והנסתר ביחד!

¹¹ שו"ת הרמ"ע, סי' לו.

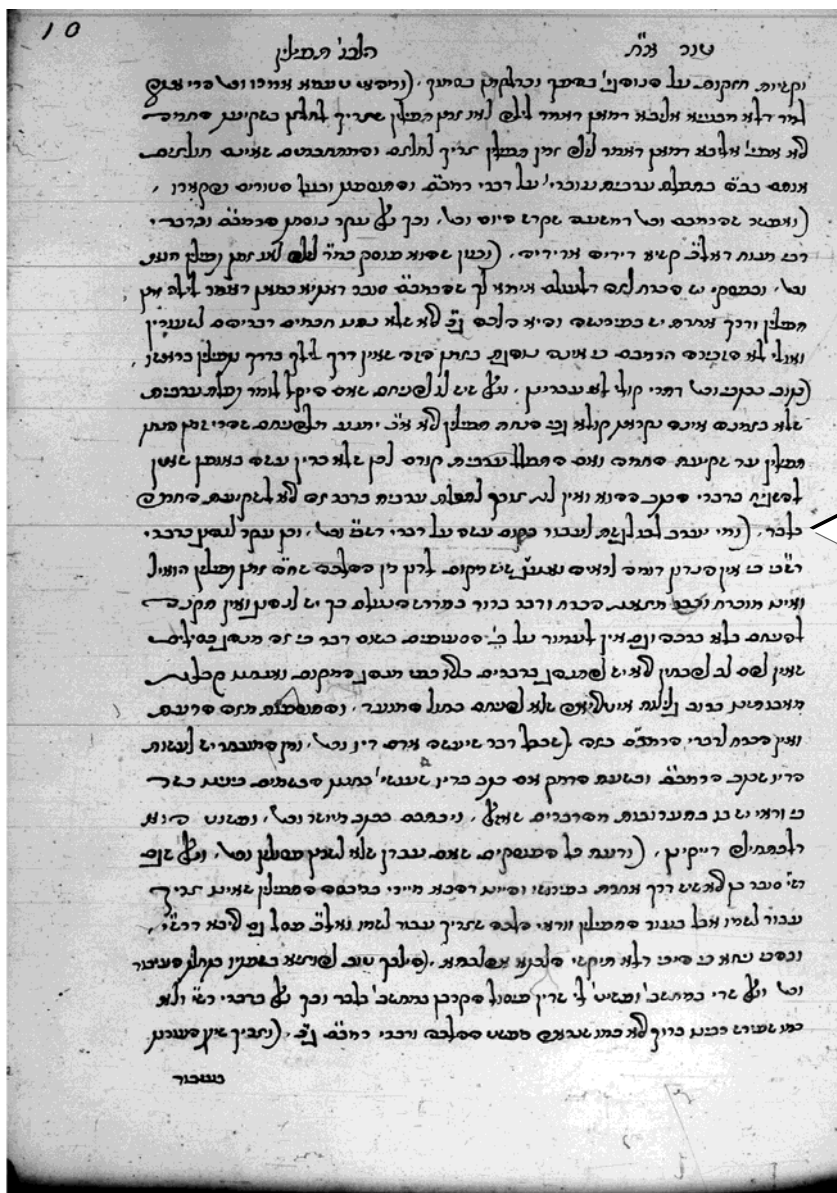
¹² שם, סי' קז.

¹³ שם.

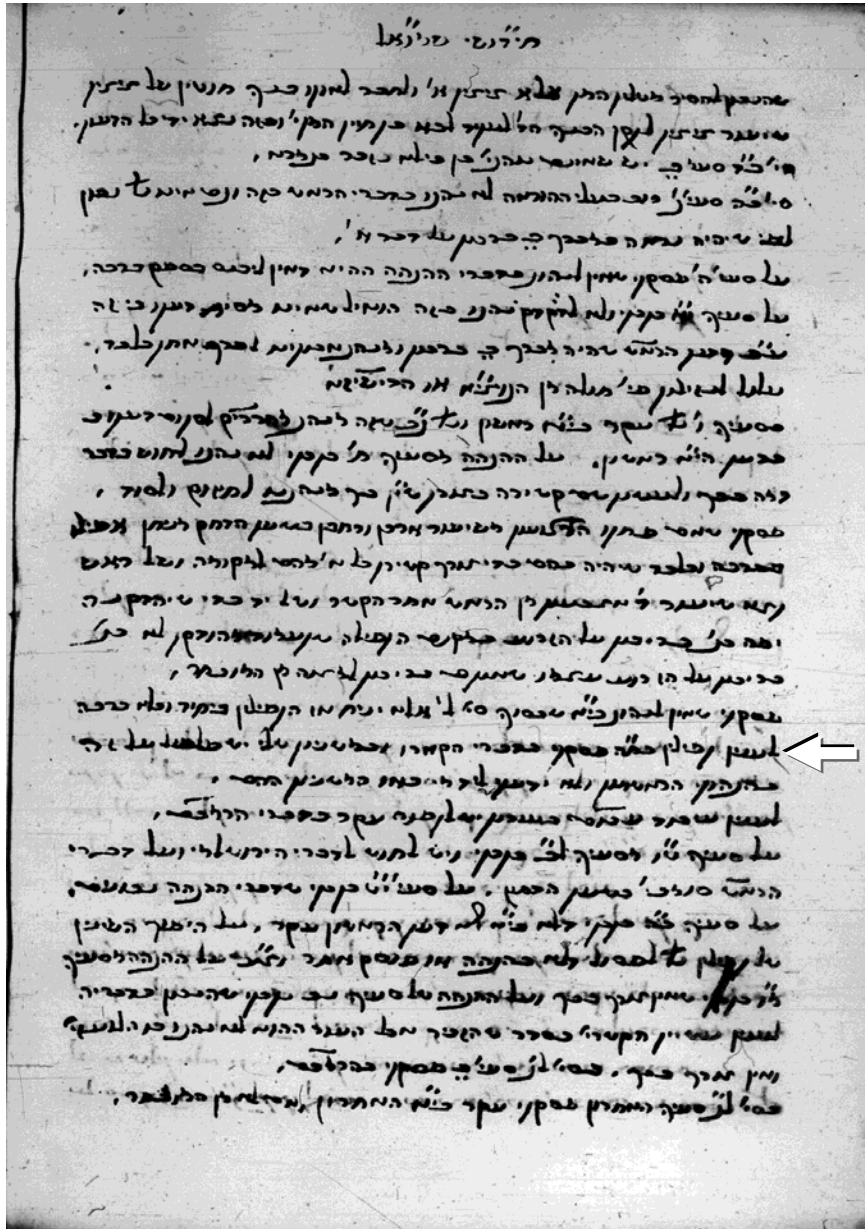
¹⁴ יוסף בחירי, עמ' תקטז.

פרשת ויגש תשע"ח

טלטולים. אבל אמרה, שהוא לא היה מניח אלא זוג אחד של תפילין כנהוג. וכן העיד ר' יהודה נכדו, שכמה פעמים שמע מפיו, שהוא היה שונא המנהגים החדשים ומתמיה על הממציאים". ובגיליונו רשם: "הוגד לי שהרב המקובל הגדול מאנשי זמננו, המפורסם לבקי בחכמה זו, ועשה כמה חיבורים על דרך הסוד, ה"ה כמוהר"ר מרדכי דאטו ז"ל כתב פסק אחד שלא להניח ב' זוגות תפילין, ועדיין לא זכיתי לראותו...". כן התעניין אצל ר' גדליה בן הרמ"ק, לגבי הנהגת אביו הגדול, וענהו: "ישאל לחכם אחד בא"י שהיה בקי במנהגי אביו, ואמר לו שמעולם לא הניח ב' זוגות"¹⁵.

¹⁵ שם.

בהשלמות שבסוף החיבור, ישנה תוספת חשובה, ומתפרסמת כאן לראשונה, ואלה דבריו: "לענין התפילין בחוה"מ, פסקתי כדברי הקאר"ו. ובמשניות שלי יש פלפול על זה בהגהותי הראשונות, ולא ידענא ליה מקום המשניות ההם"¹⁶.

¹⁶ לשם הערה בעלמא: באחת מהיריעות הנלוות, נבאר את דעתן של רבני איטליה שהיו גם פילוסופים, שרובם לא אמצו את דעות הזוהר [לפחות להלכה למעשה]. והנה המפורסם ביניהם הלא הוא רבי יהודה אריה מודינא, מגדולי רבני המדינה ששלל את דעת הזוהר כאן מכול וכול. וראה זה חידוש, ר' שמואל משער-אריה העריך אותו כאחד הרבנים המובהקים ושאינן בודקים מן המזבח ולמעלה. בהגהותיו לבית יוסף אה"ע כותב ר' שמואל: "כאשר שמעתי מעשה

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת ויגש תשע"ח

לעומתו מצאנו דעה הפוכה, מתלמיד מובהק נוסף של הרמ"ע, והכוונה לרבי חנניה ב"ר חנניה ממונצליסי¹⁷. מכותלי תשובתו ניכרת שאדמת איטליה בערה סביבות שאלה זו, ועל כך ביריעה הבאה ברצות השם.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

שהיה, על גט שיצא עליו ערער של כלום, אחרי שנכתב ונחתם ונמסר כהוגן בפומבי של חכמים גדולים בעיר ויניציאה המהוללה, כפי מה שהוגד לי. עשיתי עיקר. תחילה לדעת מי היה הרב המסדר, ומיהו חבריו אם בני סמכא נינהו. ובשמעי שהרב המסר היה הגאון כמוהר"ר יצחק גרשון נר"ו ועמו כמוהר"ר יהודה אריה ממונצליסי וכמוהר"ר בן ציון. ונמצאו באותו מעמד אנשים אחרים חכמים ונבונים וידועים, אמרתי מה צורך לשאול שאלה מאחרים, דמלתא דפשיטא הוא שאין להרהר אחריהם... ולכן הייתי רוצה למשוך את ידי מלהשיב לשואל, שמה בכך ומי יבוא אחריהם והמהרהר אחריהם כמהרהר אחר השכינה ח"ו, חידושי שמואל, כת"י אוכספורד 713 (סרט 20939), דף 166 ע"ב.

¹⁷ בחיבורו 'פרק שירה', מנטובה תכ"א, מצטט מכתבי רבו הרמ"ע, כשהוא מתאר כמורי ורבי, לדוגמא: דף י ע"א, כט ע"א: "סדר העבודה שתיקן הרב הגדול מורי הרמ"ע זצ"ל".

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד

(מאמר יב)

הפולמוס השלישי [ד] הד לפולמוס רמ"ע מפאנו נמצא בכתבי תלמידיו: רבי חנניה ממונציליסי ורבי אהרן ברכיה ממודינא מח"ס 'מעבר יבק'.

על ר' חנניה ועל קשרו האמיץ עם רבו רמ"ע מפאנו, מתוך תשובתו המתפרסמת כאן לראשונה / מעלה דעה מהפכנית כדי לפשר בין שני המחנות / דעה המקורית של ר' אהרן ברכיה הנותנת מקור ושורש לשתי הדעות

ביריעות הקודמות ראינו שרמ"ע ותלמידיו קנאו את קנאת הזוהר, ויצאו חוצץ נגד אלו המחייבים להניח תפילין בחוה"מ, לעומתם מצאנו דעה הפוכה, מתלמיד מובהק נוסף של הרמ"ע, והמדובר ברבי חנניה ב"ר חנניה ממונציליסי¹, תלמיד-חכם מובהק, שהשאיר תכריך שלם של תשובות, המופנות לרבני המדינה, עובדה המוכיחה את מעמדו הרם. אחת מתשובותיו סובבת והולכת סביב פולמוס התפילין, מכותלי תשובה זו ניכרת שאדמת איטליה בערה סביבות שאלה זו.

לעת-עתה לא עלה בידי לעמוד על תולדות חייו. אעלה את המועט שמצאתי עליו: הרב חננאל ניפי מוסר שהיה נקרא 'חסיד'², המעיד על פרישותו וצדקותו. עשרות תשובות בהלכה וקבלה ארוכות וקצרות נותרו ממנו, וטרם פורסמו³; גם בניו אחריו ישבו על מדין, וגם הם השאירו יבול עשיר של תשובות המחכים לגואל⁴.

בשנת שע"ו נסמך ר' חנניה בתואר 'חבר' מאת רבי נתנאל טרבוט, מענקי המדינה. 'טופס החברות' נמצא בקובץ 'בת רבים' (כתב-יד) מאת ר' אברהם יגל גאליקו ממונציליסי⁵.

¹ בחיבורו 'פרק שירה', מנטובה תכ"א, מצטט מכתבי רבו הרמ"ע, כשהוא מתארו כמורי ורבי, לדוגמא: דף י ע"א, כט ע"א: "סדר העבודה שתיקן הרב הגדול מורי הרמ"ע זצ"ל"; ובתשובה זו המתפרסמת כאן לראשונה הוא חותם: "צעיר התלמידים ותלמיד תלמידי גברא רבא הגאון בוצינא קדישא ה"ה מרנא ורבנא הגאון הרמ"ע זצוק"ל שיחיד בדורו היה ומופלג בחכמה וחסידות".

² תולדות גדולי ישראל, עמ' 111.

³ תכריך שלם מכת"י ספון בספרייה הלאומית, מחלקת כת"י מספר 617. נוסף לתכריך זו, ישנן תשובות נוספות ממנו, מפוזרות בחיבורים שונים.

⁴ כמו כן נמצאות תשובות רבות משני בניו: ר' גמליאל ור' פלטיה.

⁵ פורסם לראשונה בדיסרטציה Texts and studies in Italian Jewish history during the sixteenth and seventeenth centuries / ... by Gerald green, J.T.S 1974, P.81.

אציין רק שבקובץ 'בית אהרן וישראל' שנה כ גיליון ג (ק"ז) [שבט תשס"ה] פורסמו הגהותיו של ר' נתנאל על ספר הטורים, ואילו ס"י לא באו"ח נותר ללא תוספת!

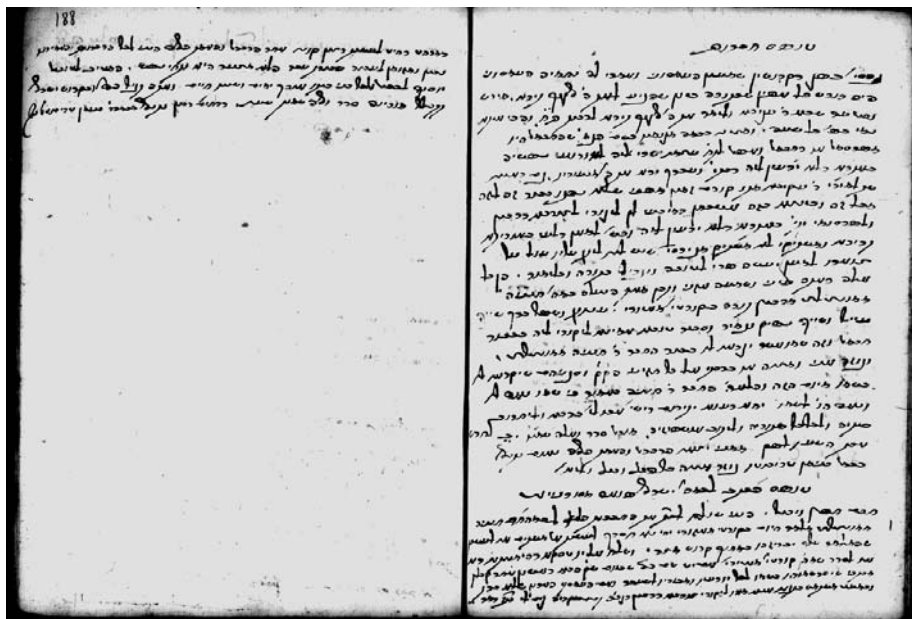
וזה לשון התעודה הנדירה:

גרסינן בפ"ק דקדושין [נז ע"א]: שמעון העמסוני היה דורש כל אתין שבתורה, כיון שהגיע לאת ה' אלקיך תירא' פירש וכו' עד שבא ר' עקיבא ולימד את ה' אלקיך לרבות ת"ח. והכי איתא נמי בפרק כל שעה. ומצינו בכמה מקומות בשם הגמ' שהחכמים היו מפרסמים את החכמים, ואפילו לת"ח עצמו שרי ליה לאודועי נפשיה באתרא דלא ידעין ליה [נדרים סב ע"א]. גם ראינו שתלמידי ר' עקיבא מתו קודם זמנם מפני שלא נהגו כבוד זה לזה [יבמות סב ע"ב]. מכל זה וכיוצא בזה אשכחן דמיבעי לן ליקורי לצורבא דרבנן ולפרסומי יתיה באתרא דלא ידעין ליה, וכ"ש למן דלעי באורייתא תדירא ומשתיקי לא משתיק מגירסיה, שיש לנו ליתן עליו עול על צווארו למען ישעה פרי לטובה ויגדיל בתורה ובלימוד.

הן כל אלה ראתה עיני ושמעה אזני ותבן מאת הנעלה כמ"ה חנניה ממונציליצי מרביץ תורה בקורטי מאיורי, ענוותן ושפל ברך שייף עייל שייף נפיק וגמיר וסביר טובא, אמניא ליקורי ליה בכבוד חכמים, וזה שמו אשר יקראו לו כבוד החבר ר' חנניה ממונציליצי.

וגזור אני ומצווה את ברכתי את כל חזני הק"ק וסגניהם שיקראו לו בשמו מיום הזה והלאה החבר ר' חנניה כאמור, כי שמו נאה לו ונאה הוא לשמו. יהא רעוא דתירום רישיה אכוליה כרכא [ראה יומא נג ע"ב] וליחרוב ביתיה ולבלבל פתוריה וליתוב אושפיזיה [מוע"ק דף ט ע"ב].

מודינה, סדר 'ואלה שמותי' יב לחודש טבת שע"ו. ממני יצאו הדברים והאמת האלה, נאם נתנאל בכמ' בנימין טרבוטו גוזר ומצוה כל הנ"ל וכנ"ל, ולי"א.

טופס חברות' שרשם רבי נתנאל טרבוטו עבור רבי חנניה ממונציליסי 'טופס הכתב [נמסר] לכמיה ישראל פואה מסורניי, כתב-יד גינצבורג 129 (דף 107)

זכה לכמה דורות בנים ונכדים רבנים יושבים על-מדין⁶. נותר חיבור אחד הימנו: והוא אוסף של כמה ביאורים לפרק שירה, נדפס בחייו במנטובה בשנת שכ"א.

בדחילו ורחימו מזכיר את רבו רמ"ע מפאנו. לדוגמא: בהסבר על חשיבותו של 'שיר של פגעים' הוא מזכיר: "ובכל ראיתי חובה לעצמי להזכיר פשט יפה אף נעים מהגאון מרנא ורבנא הרמ"ע זצוק"ל על הפסוק 'תמים תהיה'..."⁷. במאמר ארוך לביאור מזמור של נפילת אפים הוא מציין: "אח"כ מצאתי סיוע גדול לדברי ממה שכתב מורי הגאון הרמ"ע ז"ל בסי' יונת אלם שלו..."⁸. לגבי המקובלים שהתחילו לומר 'הלל' בליל פסח אחרי תפילת ערבית, מוסיף: "והכי נמי זכור אני שהיה מנהג מורי הרב הרמ"ע זצ"ל"⁹. כן ערך פלפול גדול בדברי רמ"ע מפאנו שגם בזה"ז אליהו הנביא מקריב תמידין בכל יום¹⁰. מתוך חביבותו למאמר מסוים של רמ"ע, בו הוא מבאר את משמעותה של סעודתו של לוי, הוא מעתיקו לצורך זיכוי הרבים: "ועל אודותיה ועל דבריה של הסעודה הזאת, ראיתי להעתיק פה מ"ש בזה

⁶ בניו: ר' גמליאל [שהגיה את ספר אביו, והוסיף לו קטעי-ביאור רבים] ור' פלטיה היו מו"ץ בפירארה. בנו ר' פנחס ברוך ירש את כסא אביו במונצליסי, ר' יהודה רפאל ב"ר פנחס ברוך היה מו"ץ בפירנצי, תולדות גדולי ישראל, שם.

ר' אביעד שר שלום באזילה רבה של מנטובה [ת"מ-תק"ד] חיבר חיבור-פולמוס בשבח חכמת הנסתר ובגנות הפילוסופיה. בפרק כב מבקר הוא קשות דברי מחבר אלמוני שביאר את ספר 'בחינת עולם' ובראש חיבורו, יצא ה'אלמוני' נגד לימוד תורת הקבלה, בנימוק שהרי רוב הלומדים ממילא אינם מסוגלים לרדת לעומקה, לכן מוטב שישקדו על הבנת ספרי הרמב"ם ובכך יימצאו משתכרים. ב'שיר-פתיחה' קטן מזכיר המחבר האלמוני 'גערות חכם' שמחזקת את עמדתו על-אף דיבת רבים; וכלשון ר' אביעד: 'שיר אחד, שאומר בו מחברו שהתינוקות עוסקים בקבלה, וכן עמי הארץ שאינם יודעים דין אמה העבריה, ועוד שיקרא הזוהר מי שלא נזהר מנבלות הפה'. ר' אביעד שבמלמו מנה אחת אפים, ומגלה את ערוותו: המחבר ביקש תואנה כדי לפרסם השיר ההוא המזוהם בעולם, אחרי שבמצות רבני עירנו שבזמן ההוא שרפו את חיבורו, וכפי מה שסופר לי אבד שמו מן הארץ, ומחבר השיר היה לץ וקל דעת שלא האמין כלל בקבלה: 'והיה מורה לאחרים שלא חברו רשבי"א אלא שספר מזוייף הוא. ובשביל דעותיו אלה שנאוהו המורים והיושבים על מדים בעיר הזאת'. בהמשך מגלה ר' אביעד את הלוט המסתיר את כוונת מחבר 'השיר': "ויוודע אני נגד מי ועל מה נעשה השיר ההוא, ובעל ריבו [=המצדד בלימוד קבלה] היה משכיל אחד מבני עירנו, זקן ומלומדי הישיבה, וחיידושו בחכמת האמת נדפסו בפירוש פרקי שירה להר"ר מונצילסו, הנקרא מספרים תהלות ה' ושפתי רננות, נדפס בעיר מנטובה. אבל גם שנאתו גם קנאתו כבר אבדה...". אמונת חכמים, פאדובה תפ"ט, דף לא ע"א. מסופקני האם הכוונה לר' גמליאל, או למגיה עלום-השם לספר.

כדי להבין פשר הדברים, נצטרך להסיר את הלוט מעל כמה עובדות מוסתרות ועלומות. המדובר בשירו של המשורר הגדול יעקב פרנאסיש 'אשרי הגוי בחר לו יה' נגד לימוד קבלה, כיוון שביקש לתקן את המעוות בתחום זה. הוא החליט להדפיס קונטרס בעניין זה. אמר ועשה, בשנת ת"כ לערך, לפי 'פקודת וועד-מנטובה' נאסרה קריאתו, וכנראה הושמדה כמעט כל המהדורה. והנה בשנת תס"ד יצא לאור ספר נגד לימוד תורת הנסתר בשם 'עץ הדעת'. המחבר היה ר' שמשון מורפורגו, אלא שהעלים את שמו. הספר כתוב בצורת פירוש ל'בחינת עולם' מאת ידעיה הפניני ושייך איפוא לחיבורים של הראציונאליזם היהודי. המחבר טוען שרוב הלומדים אינם מסוגלים לרדת לעומקה של תורת הסוד, ומצרף לדבריו את השיר של פראנסיש 'גערות חכם' שמחזקת את עמדתו, ובכך הפר את החרם על הפצתו, ראה: פנינה נווה, כל שירי יעקב פראנסיש, ירושלים תשכ"ט, עמ' 91-95.

על מעשה זה התקיף אותו ר' אביעד: למרות שלא הזכיר את שמו של פראנסיש, הרי עבר על גזירת חכמים; ועוד, שכל ספרו פסול לפי שישאל אינם זקוקים לפילוסופיה כדי להיות יהודים נאמנים. וכאן בא ר' אביעד ומגלה שכוונת פראנסיש הייתה נגד 'בעל ריבו' המגיה לפרק שירה!

⁷ פרקי שירה, מנטובה תכ"א, דף טז ע"ב.

⁸ שם, דף כא ע"א.

⁹ שם, דף ל ע"א.

¹⁰ שם, דף נא.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת ויחי תשע"ח

הרב האלקי הגאון הרמ"ע ז"ל לפי שאינו נמצא רק אצל יחידי סגולה, כי לא נתפרסם עדיין בעט ברזל ועופרת, ונכון לבי בטוח שיהיו הדברים ערבים על שומעיהם"¹¹.

גם ספרי הרמ"ק היו שגורים בפיו, כפי שהם מפוזרים לאורך כל החיבור¹², ורגליים לדבר שקיבל זאת מרבו המובהק רמ"ע.

*

כתב-יד ירושלים B 28 617 הוא אוסף ענק של תשובות איטלקיות, רובן מאת ר' חנניה ובנו ר' גמליאל. תשובה אחת, ארוכה מני ים של האב מעלה חידוש מהפכני, ברצונו לפשר בין הניצים, ומעלה שיש הבדל בין פסח לסוכות לגבי הגדרת שם 'חג', ולכן בפסח שלא מוגדר כחג יש להניח תפילין, ואילו בחוה"מ סוכות שמוגדר כ'חג' – אין להניח. ונימוקו לכך הוא שהמונח 'חג' בתורה מצאנו אך ורק בחול המועד סוכות, לאור זאת יובן למה בסוכות ישנו מעלה יתירה של חילוקי הקרבנות.

ונרחיב את הדיבור להוכיח זאת: פרשת המועדות מופיע בפרשת אמור ובפרשת פנחס. לגבי פסח הנוסח בפרשת אמור הוא (כג, ו): ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה', שבעת ימים מצות תאכלו. ואילו לגבי סוכות (כג, לד): בחמשה עשר יום לחדש השביעי חג הסוכות שבעת ימים. אותו הבדל נמצא בחומש במדבר בפרשת פנחס: לגבי החיוב בפסח כתוב (במדבר כח, יז): ובחמשה עשר יום לחדש הזה – חג; שבעת ימים מצות יאכלו. ואילו לגבי סוכות (כט, יב): ובחמשה יום לחדש השביעי מקרא קדש יהיה לכם – כל מלאכת עבדה לא תעשו וחותם חג לה' שבעת ימים.

הבחנה זו נמצאת גם בחיוב לינה, כפי שמדויק בלשון המקרא: בפרשת ראה נמצאת חיוב הלינה, לגבי פסח, אין ישראל חייבים לשהות במקום הנבחר אלא ביום הראשון (דברים טז, ו-ז): כי אם אל המקום אשר יבחר ה', שם תזבח את הפסח: בערב, כבוא השמש – מועד צאתך ממצרים. ובשלת ואכלת במקום, אשר יבחר ה' אלהיך בו; ופנית בבקר והלכת לאהליך. לעומת זאת בסוכות מפורש שעליהם לשהות של שבעת ימי החג בעיר הקודש: (שם, טו): שבעת ימים תחוג לה' אלהיך במקום אשר יבחר ה'.

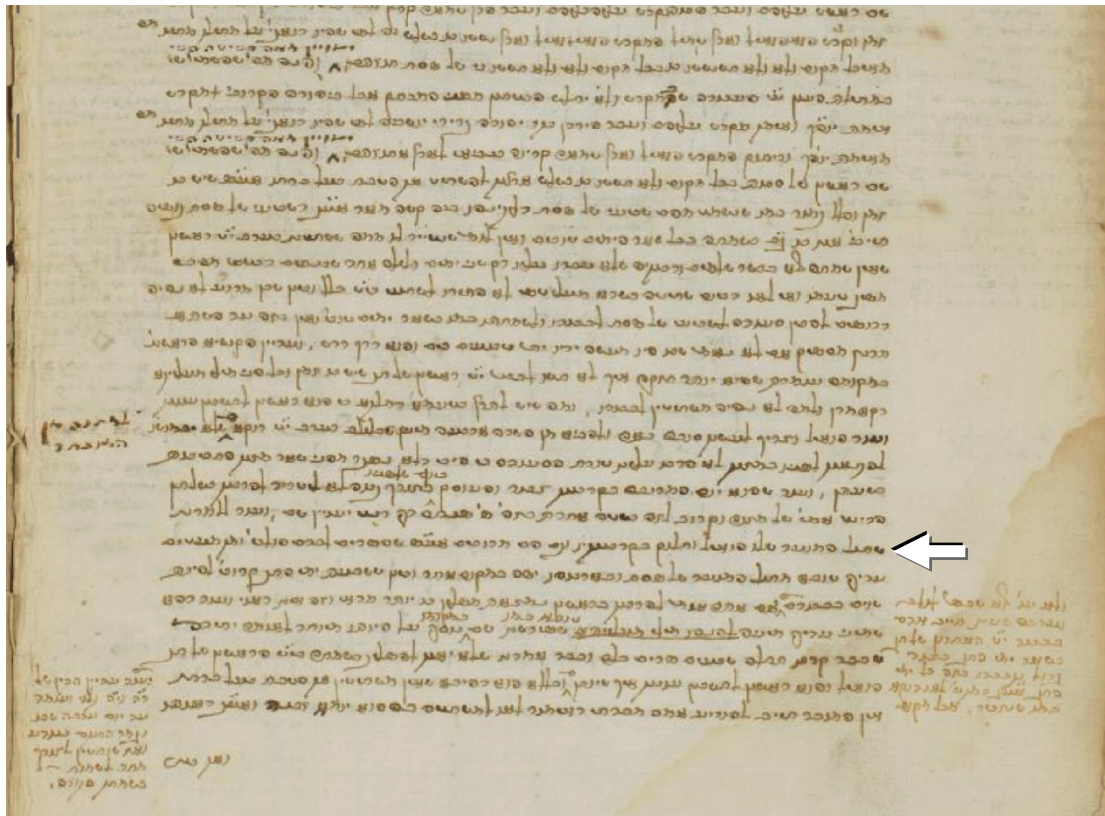
האמת היא שאסמכתא לשיטה מחודשת זו נמצאת כבר בכתבי רבו – הלא הוא רבי מנחם עזריה מפאנו, כפי שמצביע ר' חנניה בתשובה:

במאמרו שבתות ה' הבדיל רמ"ע בין דרגת קדושת חג הסוכות לחג המצות בכך שסוכות עדיף טפי, וז"ל: "בזוהר פ' פנחס... ללמדנו שחול המועד שלו הואיל וחלוק בקרבנותיו, וגם המה מרובים אע"פ שהפרים לבד הולכים ומתמעטים, עדיף טובא מחול המועד שלפסח ובארנוהו יפה במקום אחר"¹³.

¹¹ שם, דף נח ע"א. ועיין עוד: קמה ע"א בהגה, קנ ע"א, קנב ע"ב

¹² לדוגמא: דף קכ ע"א, קכג ע"א, ועוד.

¹³ מאמר שבתות ה', לבוב תרכ"ג, חלק א, דף ז ע"א

כתב ידו של רמיע מפאנו: חול המועד של סוכות עדיף טובא מחוה"מ של פסח (כתי אוניברסיטת קולומביה-ניו יורק 466)

ה'מקום האחר' הוא במאמר אחר שלו, במאמר 'חקור דין', שם הבדיל בין קדושת חוה"מ של סוכות לעומת של פסח: "שמעום חכמים מלי: כי אין חג המצות נקרא חג בשלוח"¹⁴, אלא י"ט ראשון ושביעי ממנו בלבד. ובדברי הימים כתיב 'חג המצות שבעת ימים בחזקיהו וביאשיהו על שם שמחת הקהל לא זולת'¹⁵. אמנם בחג הסוכות בפירוש אמרה תורה 'חג לה' שבעת ימים' ואין שמיני עצרת נקרא חג בכל התורה כולה ולא בדברי קבלה. וזה מעלתו [היתירה של 'חג'] שכולם חוגגים וסובבים על נקודת המרכז שהוא מקומו, והרמז בו על השלמתם והשגת תכליתם של כל יעודי התורה והנביאים בשמים ממעל..."¹⁶.

¹⁴ היינו מלשון המשכה לכל ימי החג, אלא נמשך ליום האחרון בלבד.

¹⁵ כוונתו שבסוף ספר דברי הימים מתואר חג הפסח שעשו בימי יאשיהו, ובין השאר מתואר: ויעשו בני ישראל הנמצאים את הפסח בעת ההיא ואת חג המצות שבעת ימים. מיישב רמ"ע שכוונת המקרא הוא לא לעצם החג, אלא השמחה נמשכה שבעת ימים.

¹⁶ עשרה מאמרות, וינציאה שני"ז, מאמר חקור דין, ח"ב פרק כז דף כג ע"א.

תשובת רבי רבי חנניה ב"ר חנניה ממונצליסי¹⁷

שלו' רב לכלהו רבנן ותלמידיהון דאפליגו אהדדי בענין הנחת תפילין בח"ה. מר אמר דמניחין משום שאין בו איסור מלאכה ואינו בכלל אות דשבתות וימים טובים, ועוד [מאריך בהפניות לראיות של הבבלי וירושלמי במו"ק. וירושלמי שר' יוחנן הניח תפילין בפסח] ומר אמר דאין מניחין משום דסבירא להו דחש"מ בכלל אות די"ט נמי הוא... וההיא דר"י לאו דווקא בפסח ממש מנח להו אלא לאחר פסח באיזה יום שהיה נראה לו חס כדי שלא יזיק לראשו כ"כ. ועוד סברות רבות ופולפולים רבים לכל הני רבוותא ולעולם לשם שמים נתכוונו להעמיד ההלכה על בוריה אחר שנתעלמה מהם לסיבת אורך הגלות ודברי הצרות. והגם כי צעיר אני לימים, אמרתי להטיל שלום בין הני רבוותא, יען כי מדומה לי שכל א' וא' מהם על פי הראיה היו מעידים ואלו ואלו דברי אלקי חיים.

ישמע חכם ויוסף לקח, כי יש לחלק בין חוה"מ של פסח לח"ה של סוכות. שחוה"מ של סוכות נראה שעדיף משל פסח. משום שכל שבעת ימי סוכות אקרו חג בתורה. שכן בפרשת המועדות שבתורת כהנים כתי' 'חג הסוכות שבעת ימים לה' '. ועוד כתיב לקמיה 'באספכם את תבואת הארץ תחוגו את חג ה' שבעת ימים'. ועוד כתיב התם לקמיה 'וחגותם אותו חג לה' שבעת ימים'. ואילו גבי פסח לא כתב רחמנא 'חג שבעת ימים' אלא 'ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה' ויש בו אתנחתא שהוא טעם מפסיק, ובתר הכי כתיב שבעת ימים מצות תאכלו. ואילו 'חג' בכולהו שבעה לא קאמר רחמנא כמו שאומר בסוכות. ובפי' הקרבנות דפנחס נמי כתיב גבי סוכות 'וחגותם אותו חג שבעת ימים', ואילו גבי פסח לא קאמר אלא כדלעיל בתורת כהנים. ודוק ותשכח כי האי טעמא נמי בכלהו פרשיות המועדות בסדר משפטים ובכי תשא ובראה.

וכי תימא נדרוש סמוכים, לא יתכן, שהרי במקום שהוא עיקר מצות הפסח דהיינו בפרשת החדש הזה לכם, איכא הפסקה יתירא ובפי' לא אקרי חג אלא יום ראשון ויום שביעי בלבד [...]. ואילו חג שבעה לא קאמר. ולקמיה בפי' קדש כתיב 'שבעת ימים תאכל מצות וביום השביעי חג לה' ', הנה שבפי' פסח לא אקרי חג אלא יום ראשון ושביעי בלבד.

וכה"ג נמי דקדק מורי הגדול הרמ"ע זצוק"ל במאמר חקור דין ב פ' כז והגם שלדרשה אחרת אצטריכא ליה.

עוד ראוי לדקדק מה שדקדק בזה החכם בעל העקדה שער עו פ"ז בענין חג הסוכות: ז"ל והוא שלא מצאנו בשום מקום כל שבעת ימי חג המצות שהם חג לה' כמו שאמר על שבעת ימי חג הסוכות [...] עכ"ל.

¹⁷ התשובה ארוכה מאוד. מחולקת לכעשרה סעיפים. מפאת האריכות העתקתי רק את החידוש שבה, ודלגתי על המו"מ בתלמודים בבלי וירושלמי.

פרשת ויחי תשעה

והמשכיל יבין לפי דרכנו כי באותם הימים שנתקדשו לה' אין צריך לעטר אותם בתפילין שהרי כבר נתקדשו לה' והם בכלל הימים העליונים כמו שכתבתי ב'מאמר הימים' אשר לי¹⁸, ועליהם אמרו במדרש הנעלם [ומעתיק את לשוננו] ואין ראוי אז להניח תפילין שלא נהיה כמכחישים בנפש יתירה ח"ו [...] {ואין להקשות משמיני עצרת שלא נקרא בשם חג בתורה, שהרי שם קדושה מעלייא אתקרי עליה דהיינו שבתון, ואתקש נמי ליום הראשון דאקרי חג...}

עוד ראוי לשים לב שצוותה התורה לשמוח בכל הז' הימים דסוכות ולא צותה כן בשבעת ימי הפסח. ולא עוד, אלא שבח"ה סוכות איכא לולב בבה"כ בשעת התפלה, מה שא"כ בשל פסח. ולולב נמי חשיב אות, משום שבו תלה הכתוב עיקר השמחה, כמו שנדרש בזהר פ' ויחי דף רכ ע"ב יעויין שם כי המאמר ארוך. כיוצא בזה נמי דרשוהו רז"ל בתורת כהנים על הפסוק ושמחתם הנז' ומשום הכי הוכרח ריב"ז לתקן שיהיה לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש. והחכם בעל הלבושים כתב בסי' תרנא סעי' ז' שכל מה שבא ברמז התפילין בפרט בטעמי סודי המצוות על פי הקבלה בא הכל רמוז ומבואר בסוד הלולב ומיניו ככל מה שבא בסוד התפילין כידוע ליודעי חן עכ"ל. ומצאתי סמך לזה בזהר פ' ויחי במאמר הנ"ל שמוכח התם שעיקר השמחה היא בלולב ומיניו, ולקמיה דף רכא ע"א מוכח שהלולב הוא החותם העליון, וז"ל זכאין אינון ישראל דידיעין אורחי דמלכא קדישא וכו' ביומא דא שאלקי ישראל בסימנים מגו מלכא בגין דאינון נצחין דינם. ומאי סימנים, אינון סימני מהימנותא חותמא דמלכא עלאה עכ"ל. הנה לנו בפ"י שד' מינין שבלולב נקראו בשם חותמא של הקב"ה, והן הן אות. ולכן נלע"ד שיש להניח תפילין בח"ה של פסח אבל לא בח"ה של סוכות.

בסעיף הבא מעלה שפסקו זה לא יוסתר מאזהרת מדרש הנעלם, מכך שהאיסור נובע משנים, מה'אות' ומחיוב שמחה, ודווקא בחו"ה סוכות קיימים שני התנאים, ומביא אסמכתאות על כך בדרך הסוד. ומאריך להסביר שביאור ה'אות' תואם לשם ה'.

עוד בזה רב גובריה דסוכות, שבכל יום שלו הוא חלוק בקרבנות, משא"כ בשל פסח, ולכן מן הדין הוא שבכל יום יהיה חשוב יו"ט בפני עצמו. וכי האי גוונא יהיב טעמא מהר"י סג"ל ז"ל והוכיחם בעל הלבושים על מה שנוהגים ק"ק אשכנזים יצ"ו להזכיר את יום חג בברכת הפטרה בשבת ח"ה של סוכות ולא בשל פסח. וזה ג"כ סימנא הוא, ואם אין ישראל נביאים בני נביאים הם, ואל תבוז כי זקנד אמך.

בסעיף הבא מקשה ר' חנניה על הנחתו מכמה פסוקים בני"ך בהם ימי הפסח מכונה כ'חג', ועל כך מיישב: "ולא קשה לי ולא מידי, משום שעל כל הני קראי יש לנו דברים בגו, דכלהו הוראת שעה נינהו ואין ללמוד מהם" [והולך ומסביר את יישובו זה] ועוד הרי כלל לנו חכמינו: 'דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן'. וממשיך בחיזוק נוסף:

¹⁸ פרק שירה, עם פירושו של ר' חנניה ממונציליסי, מנטובה תכ"א, דפים כג ע"ב-ל ע"א.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת ויחי תשע"ח

עוד טעם אחר נאה ומתקבל, תא חזי שעיקר מצות תפילין בפרשיות הפסח היא כתובה בתורה, היינו קדש ו-והיה כי יביאך בעניינו של פסח הם כתובים ובראשון דחווה"מ פסח קרינן להו ונוכל לתת גם בזה טעם לעובדא דר' יוחנן, משום הכי מצער נפשיה ומנח להו בפסחא, דהיינו כפי דרכנו ביום ראשון של ח"ה, כדי שיהא נאה דורש ונאה מקיים ולא יהיה מעיד עדות שקר בעצמו ח"ו. ועיין בזה כי עיקר גדול הוא דמעשה רב הלכה היא בכל מקום ודברי גדול הוא זה באמת שאם כדברי האוסרים להניח בח"ה מה סברא היא לאמר שר' יוחנן היה מחזר אחר יום א' שיהיה חס והרי ביומי ניסן מחמם כ"כ השמש והלא היה טוב לו להניח אותן באמצע תקופת תמוז שאז האויר חם ביותר [...] אלא וודאי כדאמרן. ור"י משום דמצטער היה, ביום א' בשנה סגי ליה, דאיהו נמי דרש בפק קמא דחגיגה 'כל העוסק בתורה אפילו יום א' בשנה מע"ה כאילו עסק כל השנה כולה, שנאמר ואותי יום יום ידרשון'.

בסעיף הבא מאריך מאוד בשינויי הגרסאות של הנהגת ר' יוחנן בירושלמי, בפרט שישנם כמה מאמרי חז"ל שר' יוחנן הניחם בתדירות. ר' חנניה דוחה את הגרסאות האחרות, בפרט ש'מרנא ורבנא הרמ"ע זצוק"ל גרסה, ומיישב אותה בכמה אנפין, בין-השאר, שמא מדובר לעת זקנותו. בסעיף הבא מעלה רק חנניה שר' יוחנן היה תלמידו של רשב"י, כדאשכחן בכמה דוכתי בגמרא אמר ר"י משום רשב"י, והלך לפי סברתו שהאיסור הוא דייקא בסוכות.

בסעיף הבא נחית לסוגיה של גדרו של איסור מלאכה בחוה"מ האם הוא מה"ת או מדרבנן, שכידוע נחלקו בו קמאי דקמאי. ומעלה סברא שאפשר לחלק בין פסח שהוא רק מדרבנן לבין סוכות שהוא מה"ת.

בסעיף הבא מביא אסמכתא מדברי הזהר לרמתו של קדושת חוה"מ:

עוד שבתי וראיתי בסי' הזהר פי' תצוה דף קפב ע"ב הפרש גדול יש בין ח"ה של פסח לח"ה של סוכות, וז"ל: את חג המצות תשמור, האי איהו אחר דאקרי שמור ... בשעתה דאצטריך עכ"ל. הנה לפנינו בפ"י כפי הקבלה האמיתית מהזהר יתר שאת ועילוי גדול בקדושה יש לימי ח"ה של סוכות יותר משל פסח, עד שאמרו שאלו בעולם העליון ואלו בעולם התחתון. כי היושב בצל סוכה הוא שרוי באותן הימים העליונים אשר בעולם העליון, מה שאין כן בפסח. ועוד שיש בידינו אז חותמא דמלכא עילאה דהיינו ד' מינין שבלולב כדלעיל, מה שאין כן בפסח. ומה שאמר שזה בעולם העליון וזה בעולם התחתון. נלע"ד לפרש ע"ד שפי' החכם בע"ס ראשית חכמה מאמר אחר כיוצא בזה. שהביא בפ"י י"ו משער הקדושה, וז"ל והוא סוד מה שפירשו בתיקונים והזהר שהקב"ה מניח תפילין, דהיינו שהת"ת מתעטרת באורות העליונים. ואילו לא חטא אדם הראשון או לא חטאו ישראל בעגל היו מורכבים [...] המלאכים והיו זוכים לתפילין של אור. אמנם אחר החטא לא זכו ישראל אלא לתפילין של עור, דהיינו צמצום אורות העליונים בעולם מטטרון שהוא סוד הגלות ביומי דחול ובו תפילין של עור כדפי' רשב"י ע"ה (בוהר שה"ש וגם בפ' ואתחנן דף רסה) כי על התפילין נאמר 'ויעש ה' אלקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם'

וע"ד זה אני אומר בני"ד שבימי ח"ה של סוכות ששורה עלינו הנשמה יתירה מאותם הימים העליונים שבעולם העליון שהוא כולו אור דהיינו תפילין דמארי עלמא, ויש לנו אות מלולב בידנו כנ"ל, אין ראוי להניח עלינו תפילין של עור, ודייק אנמי [??] מה שדקדק במאמר הנ"ל שבפסח 'מצת' כתיב חסר ו', ובסוכות מלא בוא"ו, והדבר ידוע אות וא"ו מרמז אל הת"ת, כלומר ששורה אז עלינו האורה מניצוצי האור העליון שמתעטר בו הת"ת. אמנם בח"ה של פסח שהוא בעולם התחתון, דהיינו עולם מטטרון, אז ראוי לנו להניח תפילין של עור, אך ראוי להסירם בשעת מוסף כדאמרן.

ראייה נוספת למעלתו של סוכות, משום שבחוה"מ שבו גומרים את הלל.

לקראת סיומו מעלה ר' חנניה סברא ליישב את התמיהה המפורסמת, האיך נפלה מחלוקת בהנהגה שחוזרת על עצמה פעמיים בשנה?! אלא שמקדמת דנא הניחום רק בפסח, ואילו בסוכות לא, ברם, מקושי השיעבוד שכחו לא זכרו בבירור, ויצאו מבולבלים, ומסיים:

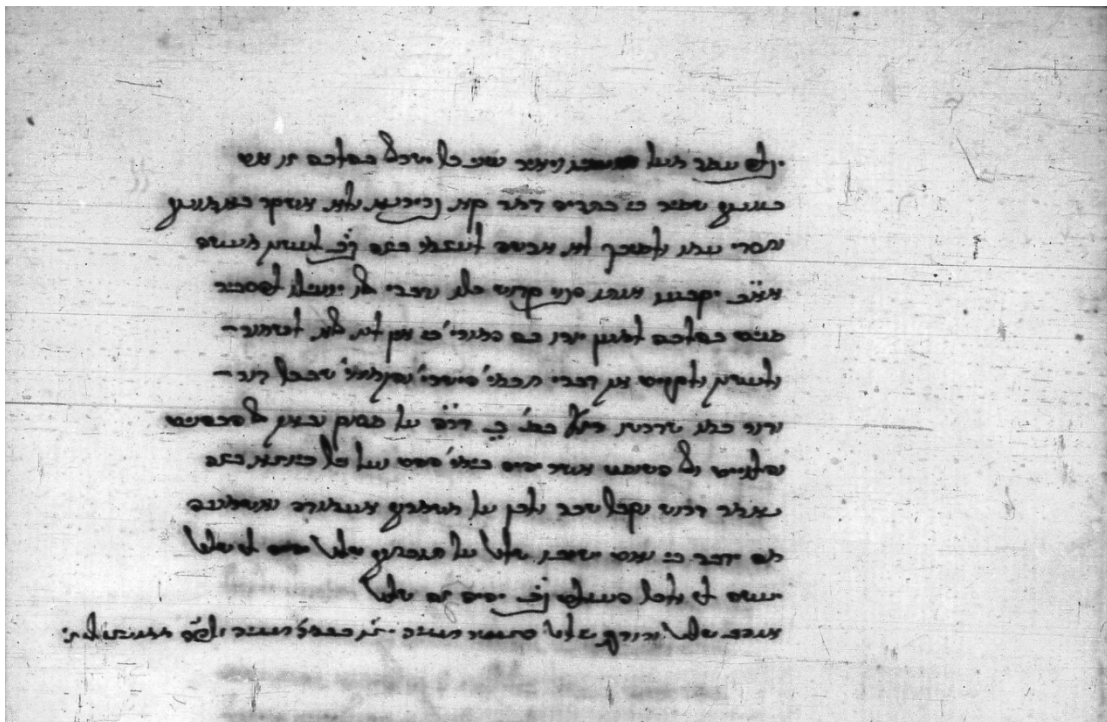
ועכשיו אנכי פירשתי לפי קוצר שכלי, ואם טוב בעיני ה' שכוונתי היטב ויסכימו על ידי חכמי ישראל טוב ומוטב, ואודה את ה' בגל לבי שזיכני והאיר עיני לקיים בישראל מצות תפילין כהלכתה כי רבה היא שהיא שקולה כנגד כל התורה כולה [...], ואם אין, כשם שקבלתי שכר על הדרישה כך אקבל שכר על הפרישה, כי כל מה שאמרתי הוא לעניין הלכה ולא לעניין מעשה ח"ו, שהלא איני אלא צעיר התלמידים ותלמיד תלמידי גברא רבא הגאון בוצינא קדישא ה"ה מרנא ורבנא הגאון הרמ"ע זצוק"ל שיחיד בדורו היה ומופלג בחכמה וחסידות, וחזינא ליה למר שלא היה מניח להו בשום ח"ה כלל, ומי יגלה עפר מעל עיניו ויאיר עיני כל ישראל בהלכה זו. אם כוונתי שפיר כי בתריה דמר קא גרירנא ולא אשקר באמונתי וחסדי עמו. ולפיכך לא ארשה לעצמי [?] ג"כ לעשות מעשה, אא"כ יקבעו אותו הגוי הקדוש כולו. ודברי אלו יועילו להסביר פנים בהלכה למען יורו בה המורים. כי אין לו אלא לשמור ולעשות ולקיים את דברי חכמים הישרים והתמימים שבכל דור ודור [...]. ולכן על משמרתי אעמודה ואשמעה מה ידבר בי. ואם ישיבו שלוי על תוכחתי, שלוי יהי לי שלוי יעשה לי ולכל העולם ג"כ יהיה זה שלי.

אוהב שלוי ורודף שלוי הצעיר חנניה יצ"ו בכמ"ר חנניה זלה"ה ממנוציליזי¹⁹

¹⁹ שאלות ותשובות ופסקים מחכמי איטליה (כת"י), ספריית קופנהגן הממלכתית, מחלקה עברית 115.2 (6926), דף טו ע"א – יח ע"ב.

פרשת ויחי תשע"ח

פתיחה וחתימה של תשובת רבי חנניה בן חנניה ממונצ'ליסי

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת ויחי תשע"ח

אין ספק שלאור האדמה שבערה באיטליה של חוג המקובלים מול חוג הרבנים, הביא את ר' חנניה לפשר בין המחנות. תשובה ייחודית זו, שנערכה בסדר מופתי, מנתחת את הגדרת החגים לאורך כל המקרא, ועוברת לבירור רחב בסוגיות בבלי וירושלמי, ומשם עוברת להשלכות של ההבדל בין סוכות לפסח הן בהלכה והן בקבלה באופן פלאי ביותר. הרי לנו תלמיד שסטה במקצת מעמדתו החריפה של רבו.

*

תלמיד נוסף שהתרכז מעמדת רבו הוא **רבי אהרן ברכיה ממודינא**, מחשובי חכמי איטליה [- שצ"ט] המפורסם בחיבורו 'מעבר יבק'. ר' אהרן ברכיה היה תלמיד מובהק לרמ"ע מפאנו ור' ישראל סרוק, מהם קיבל את תורת הקבלה, בתחילה של רמ"ק ולימים של האר"י.

בסוף חיבורו 'מעבר יבק' המיוסד על הנהגות האבל והסובב, מתייחס רא"ב לשינוי המנהג שחל בימיו באיטליה ומקבל גם את אלו שלא קבלו את דעת המקובלים ולכל שיטה ישנו שורש וענף! ואלו דבריו:

ברם, בחול המועד, גם שהוא אות לענין הנחת תפילין, ואין צריך הוראת מוחין מאימא המתלבשים בסוד צל"ם בזעיר המתראים דוגמא בסוד ורמז תפילין מסדרים לדעת רש"י [וממשיך לבאר את שורשם של שני הדעות: סדרי רש"י ור"ת בפרשיות התפילין] כי מן השמים הוכיחו שאמרו כפלוגתא דרקייע, ויש לכל הדעות שורש וענף. גם סוד הארת קוצו של יו"ד הנרמז בסדר הנחת הפרשיות לדעת הגאונים, בכל יום שיש בו קצת נפש יתירה בסוד תפילין של אור, אין אנו צריכים לאות תפילין של עור. ובחווה"מ מצד קצת נפש יתירה המתחדש באדם, די זה לאות כאשר ביארנו לפנינו בספר²⁰. מכל מקום צריכים ביסוס²¹. אבל אין המנהג כך, והנח להם לישראל.

כמדומה, שהסמיך והקיש את שאלת הנחת תפילין בחווה"מ לשאלת סדרי הפרשיות, **כשלכל דעה שורש וענף משלה!**

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

²⁰ לא מצאתי ביאור נוסף בספר בנידון זה.

²¹ חידוש גדול.

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד

(מאמר יג)

הפולמוס השלישי [1] הד לפולמוס של רמ"ע מפאנו נמצא גם אצל תלמיד-תלמידיו: רבי חנניה

קזיס אב"ד פירנצי

תולדותיו של ר' חנניה / ניתוח תשובתו הארוכה בה הוא משיג בחריפות נגד הרמ"ע / בקורתו

של רבי יעקב ברוכין אב"ד קארלין נגד תשובת הרמ"ע

ביריעות הקודמות הצבענו לקבוצה חשובה של תלמידי רמ"ע מפאנו שצעדו בעקבותיו בחידושו בשלילת הנחת תפילין בחוה"מ. ביריעה הקודמת הבאנו חידוש גדול מאחד מחשובי תלמידיו שחילק בין פסח לסוכות. ביריעה זו מתחדשת בפנים חדשות, אחד מחשובי רבני איטליה, שאביו היה תלמיד-חבר לרמ"ע, יצא נגד הרמ"ע בחריפות, ועוד מאשימו שנעלם לפניו כמה סוגיות בתלמוד. המדובר ברבי חנניה קזיס רבה של פירנצי, ומפורסם בחיבורו 'קנאת סופרים' להגנת ספר המצוות לרמב"ם מהשגות הרמב"ן, בנו של רבי מנחם קזיס אב"ד ור"מ מודינה ותלמידו של רמ"ע מפאנו¹.

ר' חנניה מפורסם בחיבורו 'קנאת סופרים' על ספר המצוות לרמב"ם. כן נדפס ממנו השגותיו לספר 'פרי חדש'². נוסף לחיבורים אלו נותרו ממנו תשובות רבות ומגוונות המפוזרות בקובצים איטלקיים, המחכים לגואל³, וכפי שתארו ר' חננאל ניפי בערכו: "שמו מפורסם אצל רבני דורו"⁴. ואכן שבחוהו מרנן ורבנן. די לנו בהערכת בני דורו: לדוגמת רבי משה זכות שהחליף עמו במכתבי תורה. רבי שמואל אבוהב, גדול רבני המדינה, הפליג גם הוא לחלוק לו כבוד, כשהוא מסכים לפסקו של ר' חנניה: "והנני מסכים בדעתי הקלושה לדעתו הרחבה של הרב המובהק והרופא המומחה כמוהר"ח קזיס נר"ו יישר חיליה דהלכתא כוותיה ומטעמיה לאיסורא"⁵. רבי משה חאגיז הדפיס תשובה של רבי גבריאל אישפיראנסה, בענין בן א"י הנמצא בחו"ל האם מותר לו לעלות למנין הקרואים ביו"ט שני של גלויות,

¹ הואיל וספרו של ר' מנחם יצא לאור רק בשנים האחרונות, כדאי להעתיק מתוך הקדמתו, תיאור חי מתוך כותלי הישיבה. הוא מתאר את רבותיו במנטובה, החל בר' שמואל רפאל מארלי, ולאחריו מלך ר' משה קזיס [שע"ז], ובתקופתו ניהל רמ"ע את הישיבה בעיר, ובין השאר מתאר ר' מנחם את ריתחא דאורייתא ששרר בין שני ענקים אלו: "על כסאו [של ר' שמואל רפאל] בישיבת השחר נמי הגאון קאזיס, בחברת הקדוש המקובל האלקי מורי ורבי הרמ"ע מפאנו זלה"ה. ונהירא כד הו זקוקין דנורא נפקין מפומיה דהרב קאזיס לפומיה דרבי מפאנו, ומפומיה דרבי מפאנו לפומיה דהרב קאזיס בדברי אלקים חיים על דקדוק ההלכות", שלום הבית, בתוך תורת הבית לרשב"א, תל אביב תשנ"ג, עמ' קמא. בערך ר' משה קאזיס ב"שם הגדולים' העתיק החיד"א שורות אלו, והוסיף שר' משה היה תלמידו של רמ"ע; ויש לעיין, מניין לו שהיה תלמידו!

עם פטירתו ביכה אותו ר' יעקב פראנסיש עם קינה מרה: 'על הגאון המופלא סיני ועוקר הרים כמוהר"ר מנחם קזיס ריש מתא וריש מתיבתא פירארה', שמעון ברנשטיין (עורך), משירי ישראל באיטליה, עמ' עט-פא.

² נדפסו בספר 'חק לישראל' ליוורנו ת"ק.

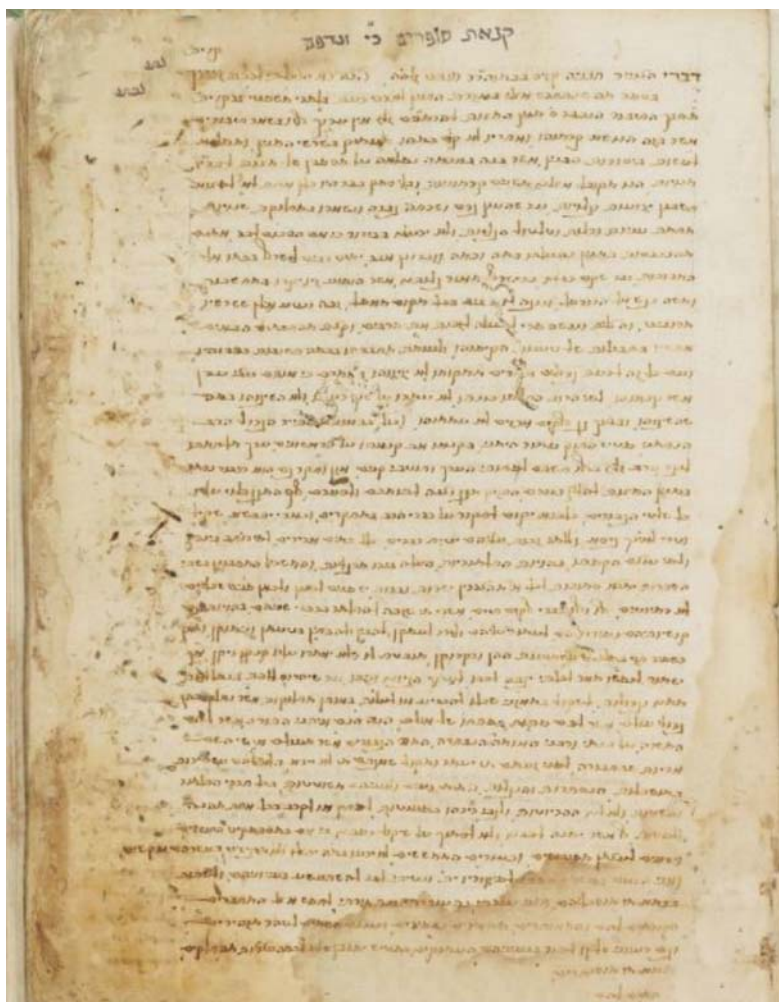
³ בשו"ת רבי בנימין הכהן מריגיו, ירושלים תשל"ל, נמצאת תשובה אחת של ר' חנניה, חלק אה"ע סי' נח; בשו"ת הרמ"ז, שתי תשובות: יו"ד סי' ד, חו"מ סי' ד.

⁴ תולדות גדולי ישראל, טריעסט תרכ"ג, עמ' 102.

⁵ שו"ת דבר שמואל, סי' לא, כפי שצויין בתולדות גדולי ישראל, שם.

שקבל מאת ר' חנניה, כשהוא מתארו: "פה ליוורנו בשנת תנ"ו נמצאתי עם הרב הכולל בחכמות ובדעות כמה"ר חנניה קזיס מפיוורניציא... והראה לי תשובה אחת אשר הובא לו מועתקת מצפת..."⁶.

באוסף הספרייה הלאומית (ירושלים 28=3328) שוכן בדרך כבוד חיבור בן שמונה דפים כתב-ידו של ר' חנניה, והוא תשובתו – משנת תס"ד - ששיגר לקהילה אלמונית שזה עתה נוסדה, שראשיה התקשו בתכנון מנהגה לגבי הנחת תפילין בחוה"מ. תשובה זו ארוכה יחסית לעומת תשובות אחרות מחכמי המדינה בנידון זה. למרות שר' חנניה אינו נמנה בין תלמידי הרמ"ע מפאנו, העדפתי לשבץ את תשובתו בפרק זה, משני נימוקים, א. אביו היה תלמיד חבר לרמ"ע. ב. בתשובה זו הוא מתייחס באופן פלאי נגד פסקו של רמ"ע מחד, מאידך, מלמד עליו זכות שלא התאפשר לו להתעמק בכל סוגיות התלמוד, עקב מחסור בספרים בעקבות גזירת שריפת התלמוד!

כתב ידו של רבי חנניה קזיס, פתיחה לחיבורו 'קנאת סופרים' על ספר המצוות להר"מ (אוניברסיטת בר-אילן, אוסף מוסאיוף, מס' 180)

⁶ שו"ת הלכות קטנות, ח"א, ויניציאה תס"ד, סי' ד.

פרשת וארא תשע"ח

ר' חנניה נשאל מאת תושבי קהילה שרק זה עתה נוסדה, ולכבוד ייסוד בית הכנסת דנו ראשיה ומנהליה בכבוד ראש על סידור מנהגים שימצא חן בעיני כל התושבים. בהגיעם לדון את פרשת התפילין בחוה"מ לא מצאו דרך להפיס את דעת כולם, כשכל מחנה עומד על דעתו, וזה לשון השאלה⁷:

בעיר חדשה נתיישבו בה דיורין הרבה מבני עמנו ונתוועדו יחדיו לבנות להם בית הכנסת מקדש מעט, מקום מוכן להקל בו לענות על נפשם לעתות התפילה יעיתרו אל אלוקי וירצם ערב ובקר וצהריים כמנהג כל קהלות הקדושות. ורצונם לסדר להם התפילות תדירות ושאינן תדירות לפי המנהגים המובחרים על פי התורה, ובכללן נסתפקו אם ינהיגו להניח תפילין בחש"מ או לא, כי שמעה אזנם ותבין שנחלקו בזה גאוני עולם, וחשקה נפשם להוציא עצמן מן מבוכות הספק ולהתנהג אליבא דכולי עלמא אם הוא באפשרות. על זה חלו פני המורים להדריכם בדרך ישרה ולבור להם אורח מישור לא יכשלו למצוא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם.

את תשובתו הארוכה ביותר, פותח הרב בדברי פתיחה כללית לייחס הנכון בהגישים לשאלה כעין זו. בכך שכל קהילה יש לשמור על מסורת בית אבותיה, ברם, נידון זה שאני, שהרי עד דור הב"י כל העדות הניחו בחוה"מ, ועל כן סוגיא זו חריגה היא, ויש לדון בה וללבן אותה כדי להגיע לאורח מישור:

תשובה: דבר גדול שאלו השואלים, מעשה רב שכבר נתחבטו בו אבות העולם, וגם יש מן האחרונים נכנסו בתגר זה, זה אומר בכה וזה אומר בכה, כל דרך איש ישר בעיניו להחזיק במה שקיבל והורגל בו מנעוריו, נהרא נהרא ופשטיה נעשה לכל אחד מהכתות טבע שני. כי האשכנזים עודם מחזיקים במנהגם הקדוש להניחם ולברך עליהם, והספרדים הנהיגו שלא להניחם, ורבו כמו רבו הראיות והפלפולים על זה, והדבר שקול מבלי הכרע; כי מי יכניס ראשו בין הרים הגדולים ולא יירא שמא יריצו את גולגלתו דוודאי זה יהיה מונח עד שיבוא אליהו להטיל שלום בעולם ככולי ספקי הדת, בין ובין כך כל אחת מהכיתות יחזיק במנהגו מבלי השתרר האחד על חברו כי אלו ואלו דברי אלהים חיים כשאר מחלוקת לשם שמים.

ברם הכא דליכא מנהג קבוע ורוצים בני עיר חדשה לקבוע מנהגם על צד היותר טוב, הרחק מנדוד של איסור כל כמה שאפשר, נחזי אגן איזה דרכם ישכון אור ולהלכה ולא למעשה עד יסקיפו ויסקימו בעלי הוראה הסמוכים לגלילות הנה.

התשובה מחולקת לכמה סעיפים:

א. בכל באזכורים שבחז"ל לגבי ימים הפטורים, מודגש שבתות ויו"ט, וסתם יום-טוב הוא אך ורק ימי החג, ולא חולו של מועד: "וגם הרמב"ם שדייק בלשונו טובא אזיל בהך שיטתא, שהרי כתב בריש הלכות שביתת יו"ט: 'ששת ימים אלו שאסרם הכתוב בעשיית מלאכה שהם ראשון ושביעי של פסח ראשון ושמיני של חג הסוכות וביום חג השבועות ובר"ה הם נקראים יו"ט'. ובהלכות תפילין דייק וכתב שבתות ויו"ט אינם זמן תפילין, שוודאי לאו בכל יו"ט הם ימי חוה"מ, לפי מה שהדגיש לעיל ששבעה ימים לבד הם נקראים יו"ט.

⁷ התשובה נדפסה ע"י רבי יצחק לאמפרונטי בספרו הענקי 'פחד יצחק', סוף ערך תפילין בחוה"מ.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת וארא תשע"ח

ב. ראייה נוספת מדברי הרמב"ם בפ"ח מהלכות יו"ט: 'לפיכך יום יד בניסן אסור בעשיית מלאכה מדברי סופרים כמו חולו של מועד'. הרי שמפורש דעתו שחייבים להניחם בחוה"מ.

ג. 'יתכן מאוד לומר' שהאות של יו"ט הוקש להאות של שבת, ולגבי שבת הרי שורש האות הוא איסור עשיית מלאכה. ואפילו לשיטות הסוברות שעשיית מלאכה בחוה"מ אסורה מן התורה, אבל לגבי הנחת תפילין הוא בהגדרה אחרת מכללי שבת וחג: "לפי שהמלאכות הנאסרות בחוה"מ אינן אסורות לגמרי עד שנאמר ששבתה גמורה נוהגת בהם ואינם כדאי להקרא אות, לפי שלא מצינו שנאמר בהם לא 'שבת' ולא 'שבתון' שנאמר כן ביי"ט דמינה עשו היקש בשבת שהאות הוא במדרגה יותר חשובה... שהרי הותר בהם דבר האבוד וצרכי רבים ולהוצאת המועד. ומה שהותר בחג 'לצורך אוכל נפש' לאו מלאכת עבודה היא, אלא מלאכת הנאה, כמו שביאר יפה הרמב"ן בפרשת אמור [...] וכל זה דרך הסברא ואומדן בעלמא, ולא להכריע בין הדעות החלוקות רח"ל מרמית רוחא כי האי".

ד. לא מצינו בחז"ל איסור עצמי להנחת תפילין בשבת וחג, אלא אסרו משום איסור צדדי: 'בל תוסיף', כל שכן בחוה"מ, למאן דאמר שדינו כחג.

ה. לכן הוא מגיע לידי מסקנה שעדיף להניחם בתנאי, שאם הוא מחויב במצווה, הוא מתכוין להניחם לשם מצוה, ואי לאו, הוא מתכוין להניחם שלא-לשם מצוה. ולא שייך לומר 'בכהאי גוונא' שב ואל תעשה עדיף, שהרי אינו עובר על שום איסור בהנחתם בתנאי, ויש לחשוש לשתי הדעות; כעין שכתוב בשו"ע שיר"ש יניח תפילין של רש"י וגם של ר"ת בתנאי.

ו. לגבי 'ברכה', למרות שיש להניחם משום ספק, לכאורה שאלה זו תלויה במחלוקת הראשונים בספק קיום מצווה של תורה, האם מברכים או לא, ולכאורה היה נראה שאין לברך משום הכלל 'ספק ברכות להקל', אבל תפילין שאני: 'משום חשיבות אותה מצוה, שהיא כעין דבר שבקדושה, דומה למה שאמרו שמברכים על החג ביו"ט שני כדי לא לזלזל בו. וכל מצוה חשובה מברכים עליה אפילו בספק, לדוגמת ספק קרא ק"ש, חוזר וקורא עם ברכותיה.. לכן נכון יותר שיברכו על תפילין בח"ה בלחש כמנהג אשכנזים, דבהכי הוי הכירא שמשום ספק אינו מברך בקול-רם, ודומה להכיר שאמרו לגבי סוכה ביום השמיני ספק שביעי, שפוחת בה ארבעה או מדליק בה את הנר.

עד כאן תמצית תשובתו. מכאן והלאה מנתח בארוכה את תשובת הרמ"ע ומקשה עליו חבילה של קושיות. כפתח-דבר לחקר התשובה הוא מעלה את הערכתו והערצתו המופלאה כלפי הרמ"ע:

עדיין ראינו חובה לעצמנו להפיס דעתם של מורי הוראה להסתכל בטיב העיון בכל מה שנשא ונתן בזה גברא רבא שמבלי שום פקפוק הכריע להדיא איסור הנחתם מכמה טעמים, דדמיין ליה כאילו הוו מניחם ליה בכיסתיה ה"ה הרמ"ע מפאנו ז"ל בתשובה; ולא חש ולה עלה על דעתו לחוש לשום ספק בזה. ועל דא ודאי נוראות נפלאתי למה לא השגיח לספק חיובא מצד מחלקותן של ראשונים. ומאי שנא שלא חשש לאו כל עיקר להנהו גדולים שמחייבים להניחן, כאלו הוו קטלי קני באגמא, ואילו לענין סדור הנחת הפרשיות בבתיים של תפילין, שגם זה הוא מחלוקת הפוסקים האריך למעניתו בסי' קז לבאר כל אחד מהסברות כפי הראות. וכתב כאיכא מסבירים טעם לכל אחד מהדעות. וגם הוא הזכיר והזהיר המדקדקים במצות להנהיג

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת וארא תשע"ח

עצמם בכמה זוגות של תפילין, לאפוקי נפשייהו מפלוגתא, ולא עוד אלא דאפושי קא מפיש בפלוגתייהו [...].

ועלה בלבי תרתי לישוב דעתו ז"ל. חדא דאיהו הוא גמיר ושקיל בפלס מאזני שכלו כל הראיות התלמודיות ותולדותיהן, ומתוך הפלפול ושקול דעתו הרחבה התברר אצלו להלכה ולמעשה כאותם פוסקים הסוברים שאין להניחם, ולהם לבדם שומעים שאמרו כהלכה, כנראה מתוך תשובתו [...] להוציא דין לאמיתו בלי שום גמגום, אלא ברור אצלו כאחותו שהיא אסורה לו.

ועוד הוא ז"ל **מלבד שהיה ראש וגדול בדורו ותורת אמת היתה בפיו על דרך הנגלה, בקי בהלכות כנתינתן מסיני, כמו שהיה מספר לי אבא מארי - תלמידו ז"ל. עוד הוסיף ללמוד דעת בנסתר. ואיישר חיליה בטיול לפרדס החכמה העליונה.** ר[מ]זו לו על דרך הסוד כידוע. ולדידה מכרעה מילתא טפי להורות כפי מה שנמצא כתוב בשם מדרש הזהר והנעלם שאוסרים באיסור גמור וחמור להניחם בחולו של מועד, ואילו היו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ומה שנראה מאותם המדרשים בכף שניה, יכריע את כולם, לפי שכל דבריהם הרי הם חשובים כאילו היו נכתבים באש שחורה על גבי אש לבנה על פי קבלה, אין להרהר אחריה ולא לזוז מניה כל ועיקר [...].

ברם, אמת יהגה חכי וקולמוסי יעיד עלי, שגם באלה לא נחה ולא שקטה דעתי, וגברא קא חזינא ולא זכינא להנצל מן המבוכה. כי באותן חבילות של ראיות ופלפולים שהציע לפנינו, לא מצאתי קורת רוח. ואחרי המחילה הראויה נראה לעני"ד בטלים מעיקרן. כמו שאבאר לפנים בעזרת ה'. ועוד שבכל מה שהובא בשם אותם מדרשים היקרים שלעיל [דברי הזוהר], אינו כדאי לסתור מה שכבר העליתי לחוש לכל הדעות. ולאפוקי נפשין מספיקא דאורייתא.

מכאן ואילך מפריך את ראיותיו של רמ"ע – אחת-אחת, ומלמד עליו זכות שבכך שכרכי התלמוד לא היו לפניו: "וקרוב בעיני שלא היה התלמוד לפניו כשכתב כן, כמו שידוע הוא בבל יראה ובל ימצא לפי רוב גלילות איטליא". ומסיים: "ולפי זה כיון שהירושלמי הוא בתרא לגבי אותם המדרשים, נראה יותר שיש לפסוק כותיה. שקיי"ל הלכה כבתראי. ועוד שבקיאים באותם מדרשים טפי מינן, וכיון שהם לא חששו, אף אנו אין מקום לחשוש".

ולגבי אזהרת הזוהר של עונש מיתה, נכון שאין לבטלו ויש לחשוש לדבריו המבהילים, אין לחשוש באופן של תנאי "ונמצינו נקיים מחשש כל איסור". ולא עוד, אלא הני סתרי תורה, אינם אלא כדברי אגדה, ואין לקבלם למעשה אלא במקום שנוכל להשוות עם התלמוד שלנו. וגם המקובלים שכן אמצו את הנהגות הקבליות, הרי הם עצמם מודים שהנהגה זו תואמת אך ורק למתנהגים בחסידות ופרישות "צריך לקדש עצמו הרבה מאוד", כלשון הרמ"ע בעצמו לגבי תפילין של שמושא רבה וראב"ד.

יתירה מזאת, אין לקבל את הנהגת הזוהר כפשוטם, וראיה לכך:

בזוהר משמע שכל התקיעות צריכים לצאת בהן ידי חובתו, ואין זה אלא אחרי תקנת רבי אבהו שקבעו עליהם חובה כמותו כל ישראל ועשו לו אסמכתא חכמי הרמזו כפי ההקדמות

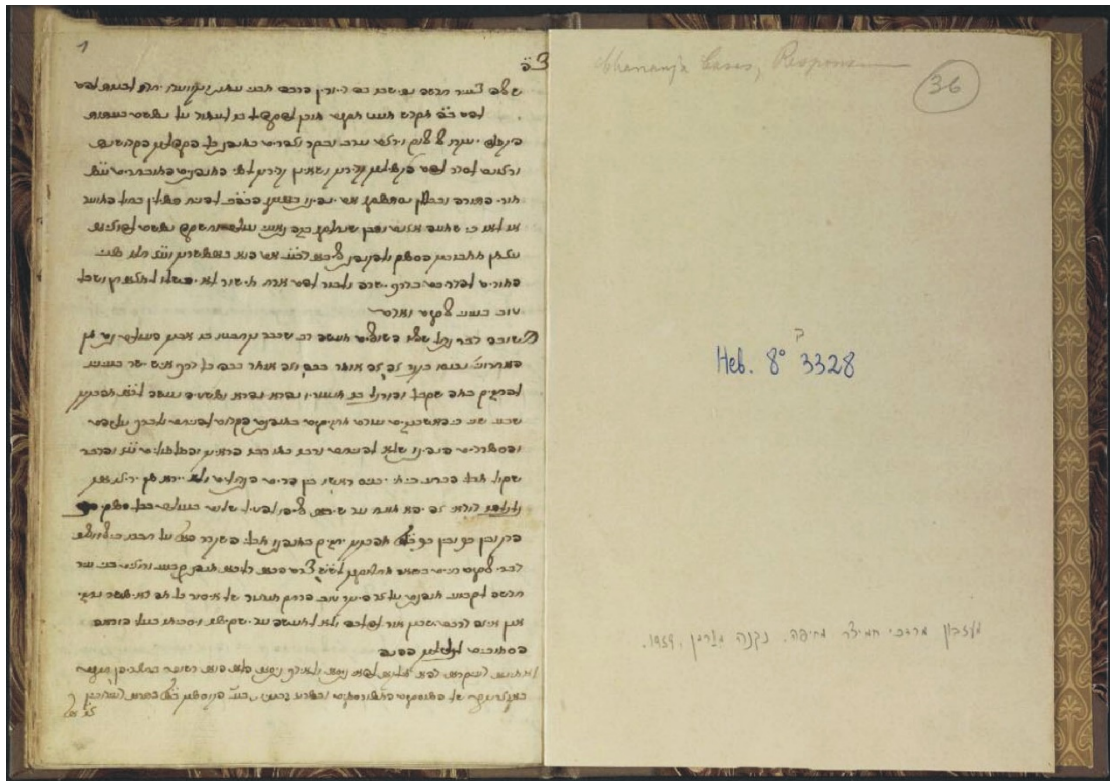
משולחנו של יחיאל גולדהבר

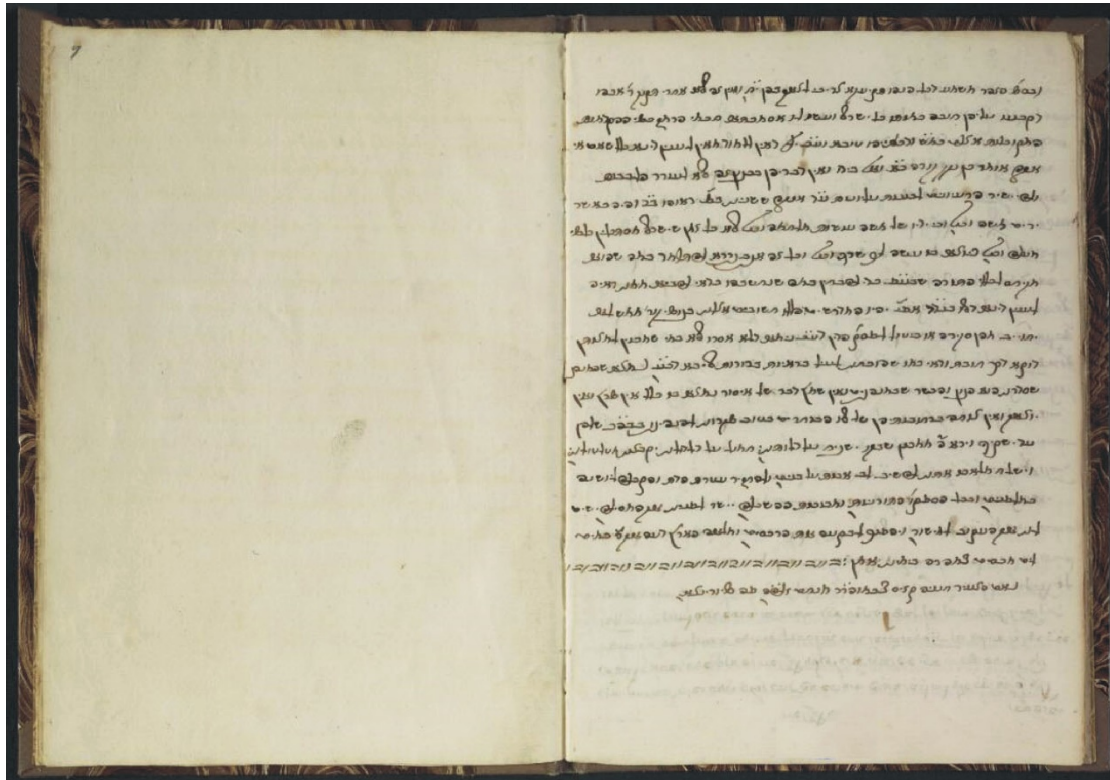
פרשת וארא תשעה

המקובלות אצלם. ועל כורחך י"ל שאין ללמוד מזה לענין דינא כלל, שאם אי אתה אומר כן נתת תורת כל אחד ואחד בידו, ואין דבריהם בכגון זה אלא לעורר הלבבות והרעיונים לכוונות עליונות, על דרך אותה ששינו: והיה כאשר ירים משה וגוי' כל זמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה, כיוצא בו 'עשה לך שרף' וכל זה אגב גררא להתלמד במה שהוא מתייחס לכללי התורה שבע"פ כדי להבחין כמה שנחשבהו, כדאי להביא ממנו ראייה לענין דינא. שאילו בנד"ד אפילו יהיו המדרשים הללו חשובים אצלנו כגופי תורה ממש, לא יחוייב מהם סתירה או בטול לפסקא דין, שע"כ נימא שלא אסרו אלא במי שמכוין למצוותן דווקא דרך חובת וודאי, כמו שכתבתי לעיל בראיות ברורות.

הרי לנו למרות חרדת הכבוד והיראה שרחש כלפי רמ"ע, עמד ר' חנניה על דעתו והשיג עליו מכול וכול. יתירה מזאת, הוא תקיף בדעתו המחייבת להניחם, אף לקהילות החדשות שטרם גבשו להן מנהג קבוע, יש להם לחשוש לספק ידיעה, ולכן יש להם להניחם בברכה!

מוכח מכל זאת שהמנהג הפשוט האיטליאני היה להניחם בברכה, עד שהנהגת המקובלים החלה לחדור פנימה.

פתיחתה וסיומה של תשובת רבי חנניה קזיס

לפני סיום פולמוס השלישי, סביב תשובתו של רמ"ע מפאנו, מוכרחים אנו להביא את תגובתו החריפה של רבי יעקב אב"ד קארלין, תלמידו המובהק של רבי חיים וואלוז'ין, כלפי דברי הרמ"ע נגד זלזולו בגדול הדור: "והנה בדורות הללו רבים מתופסי ספר הניחו מנהג אבותיהם ונהגו בעצמם שלא להניח כי ראו דברי רשב"י. ואף זאת הרואים בספרי המקובלים המחמירים בזה כגון הרמ"ע מפאנו בתשובה האריך מאוד בגנות המחייבים להניח **ודיבר סרה על הרב מהרש"ל, דברים אשר לא יאותו לכתוב על תלמיד מתלמידי מהרש"ל, כל שכן עליו, אשר כל ישראל הולכים לאורו...** ח"ו לדבר כדברים האלה על גדולי עולם, ואולם כל דברי [הרמ"ע ומשנת חסידים] בעיקר הדין בשי"ס ופוסקים אין בהם ממש כלל וכלל". אחרי שהפריך את כל ראיותיו, מסיים רבה של קארלין: **הרבה להשיב דברים זרים. אשר לכאורה יפלא כל משכילי**⁸.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

⁸ שו"ת משכנות יעקב, ווילנא תקצ"ח, או"ח סי' לח הראשון.

בירור מקיף ויסודי על הנחת תפילין בחול המועד

(מאמר י"ד)

**תגובת הרבנים הפילוסופים לחזירת הנהגת המקובלים / רבי יוסף שלמה דלמדיגו מקנדיאה /
רבי יהודה אריה מודינא מוויניציאה / ספרו 'ארי נהם' / השערורייה שהתקחה עם פרסום
הספר / תגובה החריפה של רבי משה חיים לוצאטו מפאדובה / תגובת רבי אליהו בן אמוזג
מליוורנו**

שאלה הלכתית זו, לקחו בה חלק ממקובלי איטליה, ולעומתם גם פילוסופי המדינה. רבים מהם ביקשו לבטל את ערכה של ה'קבלה', ובכלל זה שדברי קבלה אינן כהלכה. יש להניח שפילוסופי המדינה לקחו חלק בפולמוס כדי לנגח בו את הקבלה. הפילוסוף והתוכן והרופא, **רבי יוסף שלמה דלמדיגו¹ המכונה**

¹ נולד בשנת שני"א בקנדיאה, הלא הוא האי כרתים, למשפחה חשובה. שתי משפחות חשובות הקימו את היישוב היהודי באי: משפחות קפסאלי ו-דלמדיגו. ר' יהודה – ראש המשפחה שהגיע מאשכנז ובנו שבנה את בה"כ שנקרא 'אלימניקו' והיה למרכז חיי הקהילה עד אשר אחרוני המשפחה עזבו את האי בשנת תר"ך ועברו לקושטא.

הרב יש"ר היה בנו של ר' אליהו בן נינו של ר' יהודה, הינו דמות מיוחדת במינה, גדול בתורה וכליל המדעים. היה איש אשכולות שעסק בתחומים רבים: רופא על פי מקצועו, חכם תורני ואיש מדע בתחומים רבים. בגיל 15 עבר לפאדובה (צפון איטליה), ובאוניברסיטה המהוללה של עיר זו למד רפואה עד לקבלת תואר 'רופא', כן שמע הרצאות בפילוסופיה מתמטיקה ואסטרונומיה. את חוכמת אסטרונומיה קיבל מהרצאותיו של גלילאו גליליי ונעשה לתלמידו המובהק. הרב יש"ר הוא היהודי הראשון שאימץ את המצאתו המרעיש של התוכן האיטלקי, והיא שיטת ההליוצנטרית, שהחלה עם קופרניקוס, הרואה את השמש במרכז מסלולם של כוכבי הלכת, שאחד מהם כדור הארץ, ואילו הכוכבים הקבועים זרויים בחלל במרחקים עצומים. שיטה זו הגיעה לניצחונה עם פעולתו של גלילאו. הוא המציא את המשקפת והביט דרכה אל גרמי השמים, ודרכה קבע את המצאתו. פרקים רבים ספרו 'האלם' מבוססים על חידוש מהפכני זה. מפאדובה בשנת ש"ע"ג חזר יש"ר לבית הוריו בקנדיאה מוכתר בתואר רופא ומלא וגדוש ידיעות כרימון. יחד עם עיסוקו כרופא המשיך להרחיב את ידיעותיו בתורה וחכמה ע"י איסוף ספרים רבים שהגיעו לכלל שבעת אלפים!

מטבעו לא ישב זמן רב במקום אחד. זמן קצר לאחר מכן החל בנדודיו, שבהם עבר ברוב ארצות המזרח הקרוב ובאירופה המזרחית והמרכזית. ב-ש"ע"ו הגיע למצרים, ובה החל להתרועע עם חכמי הקראים. גם נפגש עם זקן מלומד גדול ערבי בשם עלי בן רחמדן שהיה מורה באוניברסיטה של קהיר, אשר ניסה את כוחו וחכמתו של הרב יש"ר הצעיר בוויכוח פילוסופי בחידות עמוקות והרב הצעיר דחה את דבריו לעיני כל העם. משם עבר דרך אי"י וסוריה לקושטא, בקושטא למד נגלה אצל ר' יוסף סאמיג'יה, ובה בא במגע קרוב לחכמי המקובלים, מאז לא פסקה הקבלה לעניין אותו [על ר' יוסף סאמיג'יה, ראה אצל מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תל אביב תש"ס, עמ' 168-170]. מטורקיה נסע לפולין ועשה בה מלפני שנת ש"פ עד שנת שפ"ה. שם בעיר יאסי מצא את הרב החכם ר' שלמה יוסף ארויו הרופא שעסק בלימוד קבלה יותר מארבעים שנה, והיה באותה שעה בדרכו לא"י, והלה מסר לו ידיעתו רבות. כן התחבר עם יאן ברוז'יק המכונה ברוסציוס, הנחשב לאחד מגדולי חכמי פולין בתקופה שלאחר קופרניקוס. הוא היה תוכן ומתמטיקאי והורה מקצועות אלה באוניברסיטה של קראקא (ראה מאמרו של י' היילפרין, 'בין ברוסציוס לדלמדיגו', מחקרים ומסות לכבוד אברהם ניומן, ליידין תשכ"ב, עמ' 640-649).

משם תקע את אהלו במדינת ליטא והתמנה לרופאו האישי של נסיך ליטא הדוכס 'ראדוויל'. שם היה מעוטר בתלמידים משכילים הכמהים למוצא פיו, ובשבת מסר שיעורים על התורה ומפרשיה. כן היו לו שם קשרים עם הקראים שישבו בעיר טרוקי הסמוכה לוילנא, ומכאן התקרבותו לחכם הקראי 'זרח הטרוקי'; ביום עסק במלאכת הרפואה ואילו בלילה עמל בתורה. בשנת שפ"ה לערך עזב את מזרח אירופה ושם פעמיו למערב, והתגורר זמן מה בהמבורג שם כיהן ברבנות בקהילה הספרדית, שם התחיל לחבר את ספרו 'מצרף לחכמה'. בשנת שפ"ח כשהוא בן 37! הגיע לאמשטרדם, גם בה כיהן ברבנות בקהילה הספרדית. שם התרועע עם ר' מנשה בן ישראל שהיה גם הוא מורה

יש"ר מקנדיאה², שגדולים וטובים שבחוהו על חכמתו המקיפה³, ודבריו מובאים בכתבי גדולי הדורות⁴. למרות נדודיו וגלגוליו הרבים בעולם, מצא לו זמן לכתוב ספרים רבים. בין השאר היה להוט

הוראה בקהילה; והלה הפציר בו להוציא מעיינותיו החוצה בבית הדפוס שלו, ר' יש"ר נעתר לו ומסר לדפוס את חיבור 'אלם' וחלק מספר 'מעין גנים'. מאמשטרדם עבר לפרנקפורט, אז כיהן רבי חיים כהן – נכדו של מהר"ל מפראג, כרב העיר. גם שם שימש כרופא הקהילה מספר שנים. בשנת שצ"א מינתה אותו הקהילה לרופא הקהילה, שעליו הוטל לטפל בענייני חנם אין כסף. כתב המינוי פותח במילים האופייניות: "אמרה התורה 'ורפא ירפא' מכאן שניתן רשות לרופא לרפאות, וגם אמרו חז"ל שאסור לדור במקום שאים בו רופא אומן. לכן קבלנו עלינו על כל צרה שלא תבוא הרופא המומחה האלוף כמוהר"ר יוסף בן מה"ר אליה יצ"ו, לזמן משך ה' שנים מהיום" (הרב מרדכי הלוי הורוביץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 48). אחר זמן ביקש לממש את השתוקקותו לעלות לא"י ובדרכו לשם עבר דרך העיר פראג, שם הכיר את הרב בעל 'חוות יאיר', ובשנת תט"ז מצא שם את מותו כשהוא בן ששים ושש, ושם מנו"כ.

² בעקבות מסע-הצלב הרביעי (1204) נמכר האי כרתים לוונציה והיה ידוע בשם קנדיאה. כפיפות זאת לוונציה הביאה לידי כך שנסיעות בין קאנדיאה לצפון איטליה היו שכוחות.

³ בערך ספרו 'אלים' שבחוהו החיד"א במלוא חופנים: "הרב הכולל הפילוסוף מהר"ר יש"ר מקאנדיאה. היה חכם בכל החכמות ומופלג בכל חכמה: מספר, תשבורת, פילוסופיא, תכונה, הגיון, רפואה, וחכם בתורה בפלפול הש"ס ופוסקים ודרשן מופלא ודעתו רחבה. וחיבר ספרים הרבה בכל החכמות ולא נדפסו רק ס' אלים וס' מצרף לחכמה... הרב לא היה מחשיב שום אחד מחיבוריו והיו מושלכים בקצה אוצרותיו, זולת שני חיבורים נשא את שמותם על שפותיו: ספר גדול הערך נצרך כחיבור הרמב"ם ושם השני אשר ישא את שמו בשמת בת שלמה ונאבד הכל".

אחד הדברים הטמירים ביותר שראו אצל רבי חיים הלברשטאם אב"ד צאנז בעל 'דברי חיים' בעיקר בשנות זקנותו, היתה העובדה המופלאה כאשר עתים לא הכיר את סובביו, גם את בניו, נכדיו או המקורבים ששהו בקרבתו זמנים טובא. עובדות רבות מסופר על ענין רו ועלום זה. לימים אירע מעשה ששפך אור, וחשף מעט מעוצם מדרגתו, כאשר גילה זעיר מסוד מסתורי. סיפור זה מסר רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם רבה של קלויזנבורג בעל 'דברי יציב' כפי ששמעו מאביו שהיה נוכח שם:

רבי פסח ראב"ד טורנא היה מפורסם בגאונותו והיה תלמידו של רבי נפתלי צבי הורוויץ מראפשיץ בעל זרע קודש', והכיר את הד"ח תקופה של כארבעים שנה עוד מימי נסיעתם לראפשיץ. למרות שהיה קשיש מהד"ח קיבל על עצמו את מרותו והיה נוסע לצאנז כדי להסתופף בצלו. באחת הפעמים שנכנס לד"ח, פנה אליו הרב ושאלו "מי אתם?" והיה זה לפלא עצום בין העומדים שם! לכן אמרוהו בקול רם "הלא זהו ר' פסח מטורנא!" רבי צבי הירש אב"ד רודניק – נכדו של בעל הד"ח, שהיה בין הנוכחים הוסיף, כן מן הסתם חשש זקנו לחלישות דעתו של ר' פסח, וכדי לפייסו שינה מדרכו להצניע דברים שבסתר עליון, ואמר: "דער אלטער [=רבי נפתלי מראפשיץ] האט אויך נישט דערקענט, ס'איז אריכות גדול אין היש"ר מקאנדיאה, אז די ראייה שלאגט צוריק", הרב בנימין יצחק אוירבוך, צבי תפארה: מסכת חיייו של רבי צבי הירש ה"ש אב"ד רודניק, נתניה תשס"ו, עמ' לב-לג.

רבי אברהם בורנשטיין אב"ד סוכטשוב בעל 'אבני נזר': בליל ניטל היה מעיין לפעמים בספר 'אלם' העוסק בשאלות וחידודים בענייני אסטרונומיה ומתמטיקה, הרב אהרן ישראל בורנשטיין, מראה הדשא, ירושלים תשס"ד, עמ' נט.

⁴ ספרו 'מצרף לחכמה' מובא בכמה מגדולי הפוסקים: תוספות יו"ט לברכות פ"א מ"א ד"ה עמוד השחר, מזכיר את חידושו באסטרונומיה, ומכנהו: "רופא מומחה וחכם גדול"; שו"ת חות יאיר, ס"י קצב, קצא; הש"ך ליו"ד סי' פט ס"ק טז, בדעת הזוהר בשיעור שהייה אחרי אכילת חלב לבשר. רבי יעקב עמדין במאמרו על אמונה בכוח של שמות הקדושים שפועלים בחוש, הביא, בין השאר, ראייה: "ועיין מצרף לחכמה ונשמת חיים, עדות נאמנה מגדולי ישראל, החכמים שבא"י לפני זמן האר"י", מגדל עוז, מהדורת זיטאמר תרל"ד, חלק בית מדות עליית הטבע, דף קיט טו"א. רבי שניאור זלמן מליאדי בעל ה'יתניא' הכריע שזמני היום נקבעים על פי שיטת חישוב של 'מעלות', כשהוא הסתמך על בפק האלם, כפי שמבואר ב'סדר הכנסת שבת' שלו. [עוד על השפעת הרב יש"ר לתוכנים בעלי ההלכה במאמרו המכוון של הרב יעקב לוינגר, 'המונח 'בקע' מר' יצחק הישראלי דרך יש"ר מקאנדיאה ועד החזון איש', כת"ע המעיין, ניסן תשס"ו, עמ' 7-12].

רבי ישעיה באסאן נשאל ע"י תלמידו המובהק – רבי משה חיים לוצאטו, 'הסכמה ורשות' להוצאת ספרו 'מאמר הוויכוח' בו הוא מעלה וויכוח של מקובל המנסה לשכנע אחד שלא אימץ את תורת הקבלה, ור' ישעיה אינו להוט אחרי מחשבתו זו, בכך שישנו כבר כמה חיבורים עם שנערכו בדרך זו, וכך הוא משיב לו באגרתו מחודש סיון תצ"ד: "קבלתי כתביך אחת לאחת, המאלצות אותי לעשות דבר שלא כרצוני. כי אף אם אין בחיבור מאמרך דברים אשר לא כן, מ"מ גם מועילאין בם; כי לא דבר חדש הוא, וכבר היה לעולמים ספר 'מצרף לחכמה' למהר"ר יש"ר מקאנדיאה ז"ל, מלא על גדותיו משענות ואותיות מחכימות, מליצות יושר על החכמה. גם בא אחריו מהר"ר אביעד בחיבורו שהדפיס מחדש, ומה יתן ומה יוסיף חיבורך?...". ש' גינצבורג (עורך), אגרות רמח"ל, תל אביב תרצ"ז, עמ' רמה.

פרשת בשלח תשע"ח

אחרי חכמת הקבלה בכלל ותורת הרמ"ק⁵ והאר"י בפרט⁶; וזכה לשאוב מבארם של כמה וכמה מקובלים, והעתיק כתבים חשובים בחכמה זו⁷. חיבורים רבים בחכמת הקבלה היו ספונים בביתו, ועליהם הוסיף וכתב חיבורים משלו. מאידך, 'איש אשכולות רנסנסי': בקי בכמה שפות על בורין, חשיבות רבה לו בתולדות מקצועות לימוד חול בעברית. הוא היה הראשון בזמן החדש שהביא לידיעת הקורא העברי את ההתקדמות במקצועות: אלגברה, אסטרונומיה מדעי הטבע ועוד. הוא הנציג הראשון בספרות העברית של הכיוון המתמטי-מדעי שהחל מסתמן בכוח גובר והולך ברנסנס המאוחר, שאלו היסודות של תרבות הזמן החדש.

בלשון הקודש נותרו ממנו שני חיבורים: ספר 'אילים', שהכיל את מחקריו במתמטיקה, אסטרונומיה, ועוד. וספר גדול יותר 'תעלומות חכמה', ובו כתבי יד ומחקרים פילוסופיים וקבליים שרבים מהם ראו אור כאן בפעם הראשונה. את שני הספרים הללו הדפיס תלמידו ר"ש אשכנזי בהנויא של יד פרנקפורט בשנים שפ"ט-שצ"א, בעת שרי"ש דלמדיו ישב באמסטרדם. כשם שהיה חלוץ בהעתקת כתבי ר' ישראל סרוק, כך היה חלוץ בשדה המדעי העברית.

בכתביו מצאנו התייחסות ישירה להשפעת המקובלים לגבי הנחת תפילין בחוה"מ. מן הצורך להקדים ולהבהיר שלמרות שעסק רבות בקבלה, אישיותו הייתה רבת פנים ולא חסרו בה ניגודים, ודומה שביקש לדעת תורה זאת מהי, אבל ספק אם ראה בה תורת חיים. באגרתו המכונה 'מכתב אחוז' לחכם הקראי זרח בן נתן הטרוקי (ליטא) כותב הרב יש"ר ביקורת חריפה נגד מקובלים מסוימים וכן אודות חדירת הנהגות ששורשן מה'קבלה', בין השאר, התייחסות ישירות לתפילין בחוה"מ. באגרת זו הוא מגלה שלמד הרבה קבלה עיונית וגם מעשית מפי בעלי-שם, ולמרות כל זאת על ראשם של רבים מהם שפך קיתונות של רותחין.

הוא מאשים כמה חוגים קבליים בכך שאת תורתם ינקו מתרבות זרה: "תן תודה לאלוהים שבראך ועשאך עברי, ואל תתאוה להיות פלשתי או מצרי". את המקובלים הוא מכנה: "... אלא שהם היו לנו צורים ונוכלים, ומגרים בנו הכלבים וכרמינו מחבלים. באמרם שאנחנו אמונים בחיק אשה נכריה,

⁵ תלמידו ר' שמואל ב"ר יהודה ליב בקדמה לספרו 'תעלומות חכמה כתב, שרבו יש"ר עשה קיצורים מח"ה [=מחכמת הסוד] 'לבקשת תלמידיו ואהוביו', ובכללם 'קצור לפרדס עם תקון כל הטעויות של הפרדס הגדול שעשה הרב". אף הוא חיבר ספר 'בטוחות חכמה', שבו 'קיבץ וקצר כל חכמת קורדיוורו ז"ל והקדמונים", ספרים אלו אבדו.

⁶ היו לו דרושים מהאר"י בעצמו! היו לו דרושים מעשה העתקות של תלמידים, לדוגמת ר' יוסף בן טבול. היו לו העתקות רבות מרמ"ע מפאנו, וגם העתקות שקיבל מר' אלכסנדר כ"ץ מרבני פרנקפורט, על כך זה ראה אצל הרב יוסף אביבי, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח, ב, עמ' 551-555.

⁷ בין מוריו נמנה רבי נפתלי בכרך המפורסם בחיבורו 'עמק המלך'. אולם אליה וקוץ בה, ר' נפתלי לא חסך שבטו ומעביר עליו בקורת חריפה ביותר, וטוען שיש"ר שתה מממיו ואילו את שמו לא הזכיר, וכך הוא כותב בהקדמה לספרו: "אבל ראינו ספר אחד שחיבר אחד מתלמידי, והאלהים עשה את האדם יש"ר, והוא בקש חשבונות רבים בהעתקתו ספרים ממני. התחיל ללמוד ממני מעט והעתיק ממני הרבה קונטרסים שהבאתי מא"י. והוא חיבר ספר אחד מהלקוטים האלה עם סברותיו. והנני מבקש מעם כל אשר נגע יראת אלהים בלבו להשמר ממנו ומסברותיו. ועוד נוסף על זה שהעתיק ממני האלפא ביתא של הר"א שערם שהשגתי אני בעניי [...]. ולא חתם שמי עליו [...]. והדבר הזה ידוע לכל תלמידי באשכנז ובארץ פולין אשר אני המחבר [...]. והנה הגדול דעה הלזה לקח ליקוטים מה שהעתיק ממני ועשה חיבור אחד מהם וכתב אחר זה איזה פרקים, כולם נפתל ועיקש מבולבלים משובשים. וכל זה עוררני לחבר ספרי זה להציל אנשי אמת מהשגאות", הקדמה השנייה לעמק המלך, דף ז טו"ד.

ומחבקים אשפתות הפילוסופיאה, ושכל הכופר בספירות ככופר בשתי התורות, וכל ימיהם מפזרים בסתרי התורה, והתורה היתה להם לזרה, כי הקבלה להם לסתרה. והמה חלוקים בכמה גופי התורה.

וכן תמצא בתפילין במועד לדעתן קוצץ באילנא, וחכמי הגמרא אמרו הפורש מהם עובר בעשה ועתיד ליתן דינא וחשבונא, ועוד שלא ידעו להעלים התחבולות בכוונה, אמרו כי ספר הזוהר חברו ר' שמעון התנא, ושם נזכרו שמועות משם חכמי האמוראים חדשים מקרב באו אחר כמה מאות שנה, מי פתי יסור הנה, ועינו לא תכהינה...⁸.

בחיבור אחר של הרב יש"ר מצרף לחכמה, שעשה עצמו כאילו הוא מלמד סנגוריה על מנהגי המקובלים, והעמיד פנים של מי שעוסק בקבלה ומכיר בערכה⁹, הוא מכריז שחובה להניח תפילין בחוה"מ. חלק ארי מהחיבור מוקדש לחקר דינים והנהגות שהזוהר והפוסקים חלוקים בהם, בעיקר

⁸ נדפס מכת"י ע"י א. גייגר, בחיבורו מלא חפנים, ברלין ת"ר, עמ' 10.

ייחסו של יש"ר לתורת הקבלה סבוכה וטעונה בירור. רבי אליהו דלמדניגו, גם הוא יליד קנדיאה, בשנת ר"יח, ומוצאו ממשפחת רבנית באי וחי שנים רבות באיטליה, והתעמק בין השאר בספרות המחשבה והקבלה. בספרו 'בחינת הדת' מבקר הוא קשות את חכמת הקבלה ואת ספר הזוהר. את הביקורת הוא מחלק לשניים. בראשון הוא דן במהימנותם לביאורי המקובלים לתלמוד ולתפלה. ואת החלק השני הוא מנתח את גישתם המיוחדת של המוקבלים לטעמי המצוות. בחלק הראשון הוא דן על ספר הזוהר, ומבקר בכמה פנים. הסעיף האחרון של חלק זה הוא שואל: אילו רשבי"י הוא מחברו למה לא הובא בתלמוד. חכמים מאוחרים מופיעים בזוהר. הספר לא היה ידוע כל השנים לאף אחד מחכמי ישראל. בהרבה מקרים ההנהגות שבזוהר מנוגדות את הסוגיא בתלמוד, בחינת הדת, באסיליאה שפי"ט, דף ה ע"ב-ו ע"א. [על ר' אליהו: אצל הרב מ"ד קאסוטו, היהודים בפרינצי בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשכ"ז, עמ' 235-221. על ביקורתו נגד הקבלה, ראה דוד רודרמן, אברהם פריצול, חייו והגותו, עבודת דוקטורט, ירושלים תשל"ד, עמ' 74-79].

על דבריו אלו מבקר קשות הרב היש"ר בספרו 'מצרף לחכמה', שאילו היה מחברו מאוחר היה בוודאי מביא את כתבי הרא"ש והטור, ולכן סביר להניח שמחברו הוא רשבי"י: "באמת טענותיו האחרונות סותרות הראשונות, שהוא רוצה לומר שהספר הזה איננו לרשבי"י אחר שלא נתפרסם כי אם קרוב לג' מאות שנה, ובכאן הוא אומר שהפוסקים הם כנגדו. ואם היה איזה מהאחרונים שחברו, הלא כבר ראה דברי הרא"ש והטור, שרוב ישראל פוסקים אחריהם, ואיך לא שת לבו לדבריהם, אלא פסק כנגדם? שאין לומר שמחברו (של הזוהר) קטיל קנא באגמא הוה, כאשר הם רוב המקובלים, שאינם בקיאים בתלמוד ופוסקים, שכל ימיהם עוסקים בפנימיות ולא ידעו החיצוניות, כי כמה פשטים נחמדים מזהב ומפז ודברים יקרים באוצרותיו, שאפילו בעלי ריבנו מודים שגברא רבא היה מחברו", מצרף לחכמה, אודסה תרכ"ה, דף לא ע"ב. [טענתו זו אינה נכונה, שהרי התגלות כתבי הזוהרים היה קצת לפני תקופת הרא"ש]. ומן הצורך לציין שהרב יש"ר היה נינו של ר' אליהו דלמדניגו מצד אמו. החוקר יצחק ברזילי פרסם ספר המקיף את אישיותו של היש"ר דלמדניגו. הספר כולל ששה חלקים. חלק החמישי שלו סוקר את יחסו לקבלה, Yoseph Shlomo Delmedigo, Leiden 1974, PP. 223-292.

⁹ כבר ידידו הרב יארי נוהם עמד על טיבו של הספר, הוא מגלה את דעתו: "לא אוכל להתאפק מלהודיעך, על מה שכבר היה בדעתי, מה שנתגלה אלי בחבור היש"ר בספרו הנדפס, מצרף לחכמה, אשר בו כמו שכתבתי לעיל הראה את עצמו מגין בעד חכמת קבלה זו ומשבח אותה, וכוונתו להשפילה ולבזותה בכל כוחו. ובאמת חכם ערום ורב הוא כולל כל החכמות", ארי נוהם, ירושלים תרפ"ט, עמ' עח.

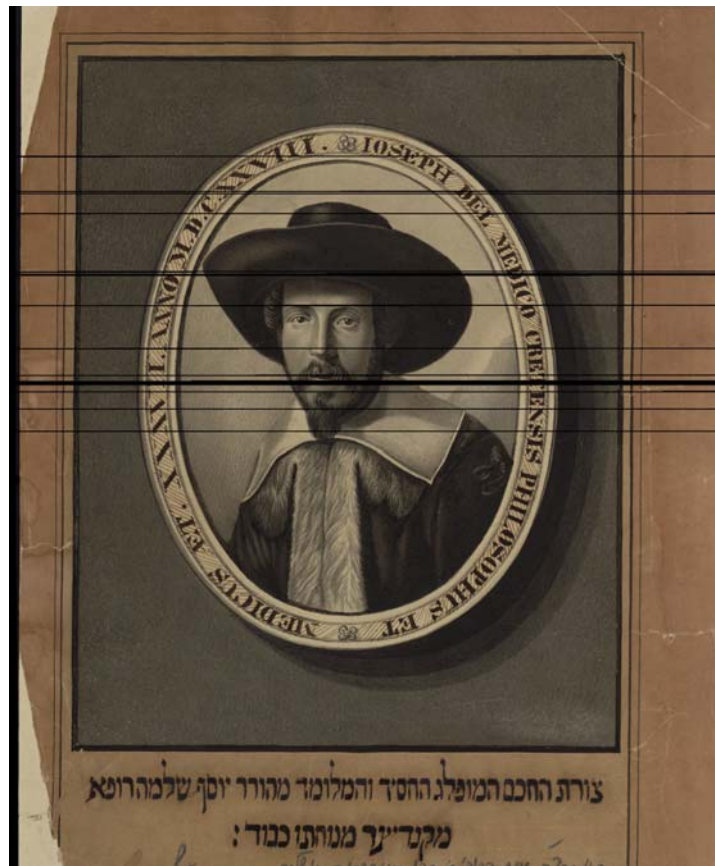
אסמכתא לכך אפשר להביא לביקורתו של יש"ר על ספרו שלו, ומעשה שהיה כך היה: החומר לספר מצרף לחכמה לא נבדק כהלכה ע"י המחבר; ותלמידו ר' שמואל אשכנזי, שהתעסק בפרסום ספריו, לקח ללא רשות של המחבר את כתב-היד שהיה עדיין לא ראוי להדפסה, והתחיל להדפיסו בבאזל. ולא הסתפק בזה אלא גם הוסיף הערות משלו אל הספר, בשם 'נובלות אורה'. בגלל כך התנגד ר' יש"ר להדפסת החיבור, ושלה לתלמידו מכתב חריף, לראשונה מאשימו ששלח ידו בכת"י ללא רשות. שנית שהכתבים טרם נערכו לדפוס. אבל הסיבה האמתית, שעליה ג"כ רמו במכתבו, היא ענין פרסום דברי קבלה בזמן "כאשר אפילו בעלי בתים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם בחשיכה יתהלכו אינם יודעים לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י – קופצים לתלמוד קבלה", על כן הוא מייצע שאם הוא מתעקש להדפיסו, שידיפסו על שמו הוא, המכתב החריף נכתב בהקדמה לספר עצמו, קטע זה נמצא בעמוד ז.

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת בשלח תשע"ח

באותם מקומות שהזכיר אותם הבי"י, ושאין לסטות מכללי ההלכה. לגבי פולמוס התפילין בחוה"מ הוא מאריך את הדיבור.

את השגותיו סידר לפי סדר השו"ע. כלפי הנהגת המקובלים לחלוץ התפילין בר"ח לפני תפלת מוסף, ושהיא כאותה בחינה של אי הנחתם בחוה"מ השיג הרב יש"ר שהמנהג אינן כך: "ומי שמניח תפילין בחוה"מ ומסירן בר"ח בתפילת מוסף, לא מצא ידיו ורגליו, וקורא אני עליו 'הכסיל בחשך הולך'. ודבר זה לא נמצא בשום מקום או מנהגים אלא בשו"ע ס"י כה כתבו הבי"י ונתפשט במדינות אלו ע"י תלמידים שלא שימשו כל צרכם והמון בעלי-בתים המתיהרים בידיעתם, וכשראו בשו"ע: 'וביום ר"ח חולצים אותם קודם תפלת מוסף', לא דקדקו יותר ואינם יודעים שאין דין זה שייך אלא לאותם שאינם מניחים תפילין בחוה"מ, כמ"ש הבי"י.

אבל אנן שמניחים תפילין בחוה"מ וברוכי נמי מברכינן עליהו, אע"פ שכתב הבי"י וכן בספר המוסר בשם הזוהר שהמניח תפילין בחוה"מ חייב מיתה, הלא כתב מהר"ש לוריא [שמנהג אשכנז להניחם]. וכן כתב הרמ"א שלא משגיחין בדברי הזוהר במקום שחולק על תלמוד דידן. ובפ"ק דביצה משמע בהדיא שאין איסור להניח תפילין אפילו בשבת ויו"ט, וכ"כ בהדיא רש"י תוספות ור"ן שם, וכ"כ הבי"י ר"ס שח בשמם. והא שדרש רע"ק 'יצאו שבתות ויו"ט שהן עצמן אות' ר"ל שאין צריכים אות, וכ"כ הבי"י בס"י

פרשת בשלח תשע"ח

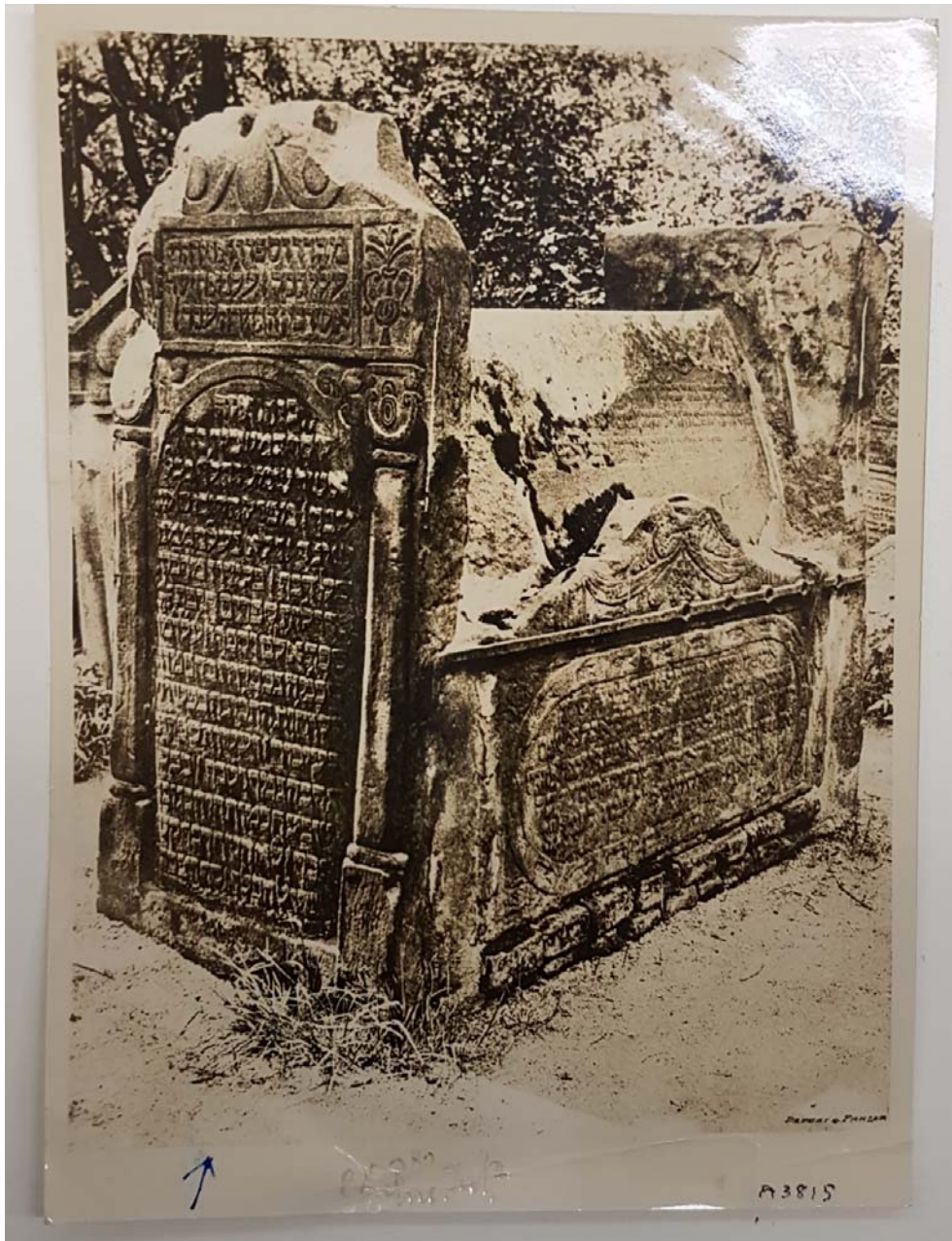
כט כדברי רע"ק. וכיון שבשבתות ויו"ט מותר להניח תפילין אלא שאין צריכים אות, בוודאי חוה"מ שקיל טפי מחוייבים להניחם. וכן המנהג בוירמיש שלא לחלוץ למוסף. וכן ראיתי רבנן קשישי באשכנז שלא חלצו. וממנהגי אשכנז אין לזוז כאשר קבלו מאבותיהם, שהיתה התורה ירושה להם מימות החורבן כמו שהעיד הרא"ש. ועל כורחך צריכים לפרש כן בדברי רע"ק, ע"כ מ"כ". הלאה מביא הרב יש"ר את דברי ב"י בסימן לא השולל הנחתם בחוה"מ וכנגדו את מהרש"ל, ומעיד על מנהג קנדיאה שרגילים היו להניח, אבל אחר שזקנו ר' אליעזר דילמדיגו¹⁰ חזר ממצרים ביטל [לעצמו] את המנהג: ובעיר קנדיאה ששמה ישבו מעולם כסאות למשפט וגדולי ישראל בכל דור, היו מניחים כולם התפילין בח"ה. ומורי זקני הגאון הגדול כמוהר"ר אליעזר דילמדיגו זצק"ל כשחזר ממצרים ששם למד אצל הגאונים כמה"ר יצחק בירב וכמהר"י קארו ז"ל, ביטל המנהג, אבל עד היום מניחים בארצי מיושב תפלה של יד ע"פ חכמי הקבלה¹¹.

שולחן יורה דעה' דפוס לובלין שצ"ה, שהיה שייך לרבי יוסף שלמה דלמדיגו, עם חתימתו (אוסף שברדון)

¹⁰ היה מראשי הסיעה שהתנגדה לחידושו של ר' שמואל אלגאזי בענין כל פינות שאתה פונה, פירוש דרך ימין, וויניציאה שס"ו, מדף יט ואילך.

¹¹ מצרף לחכמה, האנויא שפ"ט, דפים כד-כו.

מצבתו המפוארה של הרב יוסף שלמה דלמדיגו בפראג, כבר לפני מלחמת העולם השנייה לא נשאר זכר ממנה.

פרשת בשלח תשע"ח

רבי יהודה אריה ממודינה [וויניציאה, שלי"א – מודינה, ת"ח] מחשובי רבני המדינה¹² וידידו של הרב יש"ר¹³, ושהקדיש זמן רב בחקר ביקורת נגד הקבלה¹⁴, גם הוא התנגד לחדירת הנהגות קבליות להלכה למעשה, ובין השאר, אי-הנחת תפילין בחוה"מ. מן הצורך לציין שבין רבותיו נמנה שאר-בשרו רמ"ע מפאנו¹⁵: גדול המקובלים במדינה, ושבזכותו קבלו רבים את חומרת הזוהר. ריא"ם התווכח וויכוח מר עם חתנו – רבי יעקב ב"ר קלונימוס הלוי, מחכמי וויניציאה, תלמיד רבי בן ציון צרפתי בנגלה ושל רבי עזרא מפאנו בנסתר, בענין קדמות הקבלה. ר' יעקב, ניהל וויכוחים סוערים וממושכים עם חותנו, בהם הגן בלהט רב על הקבלה בכלל ועל הזוהר בפרט; את הדיאלוג עם חתנו העלה ריא"ם על הכתב [לימים ה'ארי נוהס'], שאת עריכתו סיים בשלהי ימיו, בחודש כסלו שפ"ט. ולעומתו העלה חתנו ר' יעקב הלוי מאמר ארוך בו הוא מנסה להפריך את טענות המתנגדים לקדמות הקבלה. מאמרו זה המתחיל ב'מגן הולכי תם ויושר דברי אמת, ולהגיד כי ישר ספר הזהר וכל דבריו אמת וצדק', פורסם לראשונה רק בשנת תשמ"ח¹⁶, ובו שורה ארוכה של טענות ולצדיהן מענות. במאמרו זה הוא אינו מציין מי היו המקטרגים, אולם רק לאחר פרסום 'ארי נוהס' של חותנו, אנו למדים שהוא מכוון נגד חותנו. הטענה האחרונה ברשימת ר' יעקב, היא על כך: "על הנמצא בספר הזוהר איסורים נוספים על איסורי חז"ל", ומונה שורה של 'איסורים נוספים', ברם 'איסור' תפילין בחוה"מ אינו מונה. ר' יעקב נפטר בקוצר ימים, ב"ח תמוז שפ"ט, ואז קונן עליו חותנו: כי "לא הניח כמותו בקהילות אלו"¹⁷.

¹² נולד בוויניציאה בשנת שלי"א, למשפחה רבנית. כבר בילדותו התפרסם כעילוי. כבר בהיותו בן עשר החל לימודים כללים. בתורה תלמיד מובהק למהרשי"ק. כבר בהיותו בן עשרים ושלוש התמנה לדיין ודרשן בעירו, עד סוף ימיו הרביץ תורה וחכמה, ורבים מחכמי המדינה נמנים עם תלמידיו, והשאיר אחריו יבול עשיר של כתבים

¹³ עליו בכת"ע איטליה, עורך דוד מלכיאל, 'אריה שאג', ירושלים תשס"ג. על ייחסו לקבלה היטיב לחקור פרופ' יעקב דוויק בספרו המופלא על התקבלות הקבלה בעת החדשה והמתח שבין המקובלים למתנגדיהם באותה עת, Yaacob Dweck: The Scandal of kabbala: Leon Modena, Jewish mysticism, early modern Venice, Princeton University press, 2011.

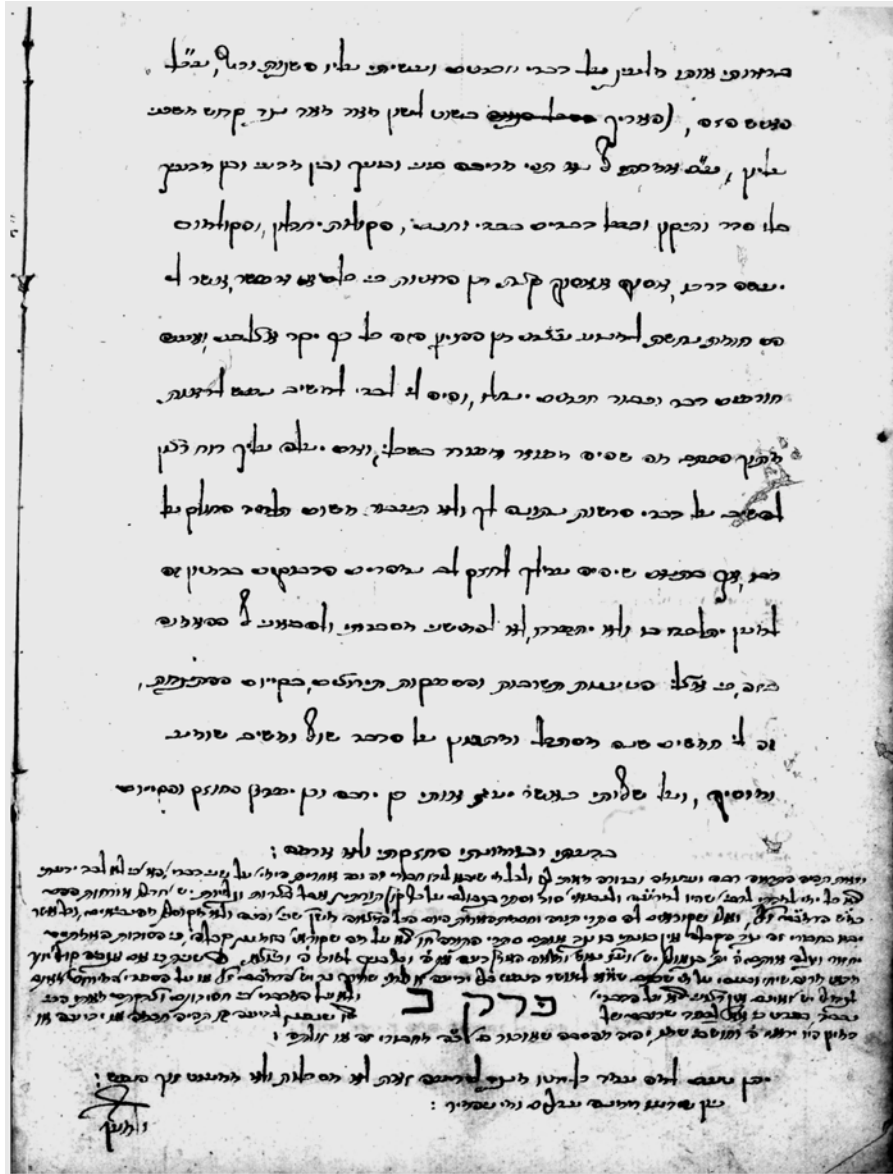
¹⁴ ריא"ם מאריך בסכנה של התפשטות הקבלה אצל הנוצרים, ושמנצלים אותה לרעה, ארי נוהס, עמ' 7-9, 96-97. החוקר ישעיה זנה הוכיח שכונת ריא"ם שחיבוריו נגד הקבלה הייתה חלק ממלחמתו נגד הנצרות ובעיקר נגד המומרים שניצלו את הקבלה כנשק נגד היהדות הרבנית, וכסייעתא לתפיסתם הנלוזות, "זנה", תפקידו של המומר נחמיה כהן לפני מרבני פירארה, בפולמוס רמח"ל, בתוך: אבני בנין לקורות היהודים באיטליה, חורב, ניו יורק תש"ג, עמ' 40-50; ואכן כך כותב מפורש ריא"ם במכתב לרבה של אורבינו: "ומה גם בהיותנו בין העמים אשר או יאשימונו על מה שבא בחכמה זו נגד דעותיהם או ימשיכו את הידיעה אליהם כמו בפרט שמסופר שרוצה לדרוש חכם זה בעון אה"ר שפגם ביסוד, שו"ת זקני יהודה, ירושלים תשט"ז, סי' נה.

וראה עוד "זנה", מקומה של הקבלה בפעולות ההסתה של הכנסייה במאה השבע-עשרה, בצרון, לו (תשי"ז), עמ' 12-7, 57-66; "י בער", תורת הקבלה במשנתו הקריסטולוגית של אבנר מבורגוס, תרבץ, כז (תשי"ח), עמ' 278-289.

¹⁵ תעודות רבות מספרות על הקשר שביניהם. נציין שאפילו בחיבורו 'ארי נוהס' מזכירו לשבח ולתהלה: "הגאון החסיד הרמ"ע ז"ל, אדוני וקרוב למשפחתי, ואשר מל אותי, איש נורא מאוד", פ"ב. ובפרק יד: "יכתב הרב רמ"ע מפאנו בהקדמתו לספר פלח הרימון... והדברים האלה ממש נאמרו לי מפי הרמ"ע בהיותי בריגיו זה ל"ב שנה, והוסיף לומר לי: מודה אני לך, כאשר בא החכם רבי ישראל סרוק ולמדני מקבלת הארי"י – שעד אז הייתי בחכמה זו בער לא אדע".

¹⁶ ע"י מכובדי פרו' משה חלמיש, כת"ע בר אילן, כב (תשמ"ח), עמ' 179-204.

¹⁷ ואלו דברי קינתו: "חתן דמים למעלות היה לי הרב יעקב הלוי ז"ל, מלא חכמה כרימון בתורה וקבלה וחיצוניות, ודרשן ירא חטא וחסיד, עניו מכל אדם, אהוב למעלה ונחמד למטה, אוהב בתי אשתו כגופו ומכבדה יותר מגופו, שמח בחלקו, ורואה טובה בכל עמלו...". חיי יהודה, קיוב תרע"ב, עמ' 72. ובהמשך הוא מגלה: "מנעוריו גדל בה [בקבלה], ולמד אותה מפי הוותיק כמה"ו עזרא מפאנו ז"ל".

כ"י מוסקה-גינצבורג 1681 (סרט 48694) הוא ספר ארי נוהם – אוטוגרף. ויניציאה שפ"ט. כתיבה מסודרת, היינו העתקה נקייה, אם הערות ותיקוני נוסח כתיבת ידו. בין פרקים א' וב' כתב הערה ארוכה ובה דברי סניגוריה על דעותיו והתנצלות על שנראה תוקף אישית גדולי ישראל שעסקו ב'קבלה'. כאן הוא מבהיר שאינו מכחיש קיומה של חכמת הנסתר, אלא שהקבלה שלאחר הזוהר היא 'המצאה' מזויפת. הבהרה זו לא נכללה בדפוס. ואלו דבריו:

וזאת תהיה התראה רבה ועצומה וברורה מאתי לך ולכל מי שיבא לידו חיבורי זה עד אחרית הימים על שני דברים. הא' כי לא לבד ידעתי אלא כל ימי למדתי לרבים שהיו

פרשת בשלח תשע"ח

למרע"ה ולנביאים סוד וסתר בגבולם, על כל קוץ תורתנו, אבל בצרות וגלויות ישראל חדלו אורחות ההם כמ"ש הרמב"ם ז"ל. ואלו שרואים לה סתרי תורה וחכמת האמת היום, הכל המצאה מש"ך שנים והנה, ולא מקובלת מהנביאים, וכל אשר יבא בחיבורי זה נגד הקבלה אין כונתנו נגד אותם סתרי תורה ח"ו, אלא על מה שקוראים בזמננו קבלה, כי הסודות האמתים יחזור ויגלה אותם ה' יתברך בגאולת ישראל [...].

שנית כי אם אגביה קולי יותר מדאי מרוב שיחי וכעסי על מי שכתב שא"א לאושר הנפש בלי ידיעה זו ולמי שחרף נר ישראל הרמב"ם ז"ל או על הספרים המיוחסים מאתם לגדולי ישראל ואינם, אין רצוני אלא על הדברים ולא על המחברים, כי חסידותם וצדקתם מאתי הכי נכבד, בפרט כי א"א לכפר [...].

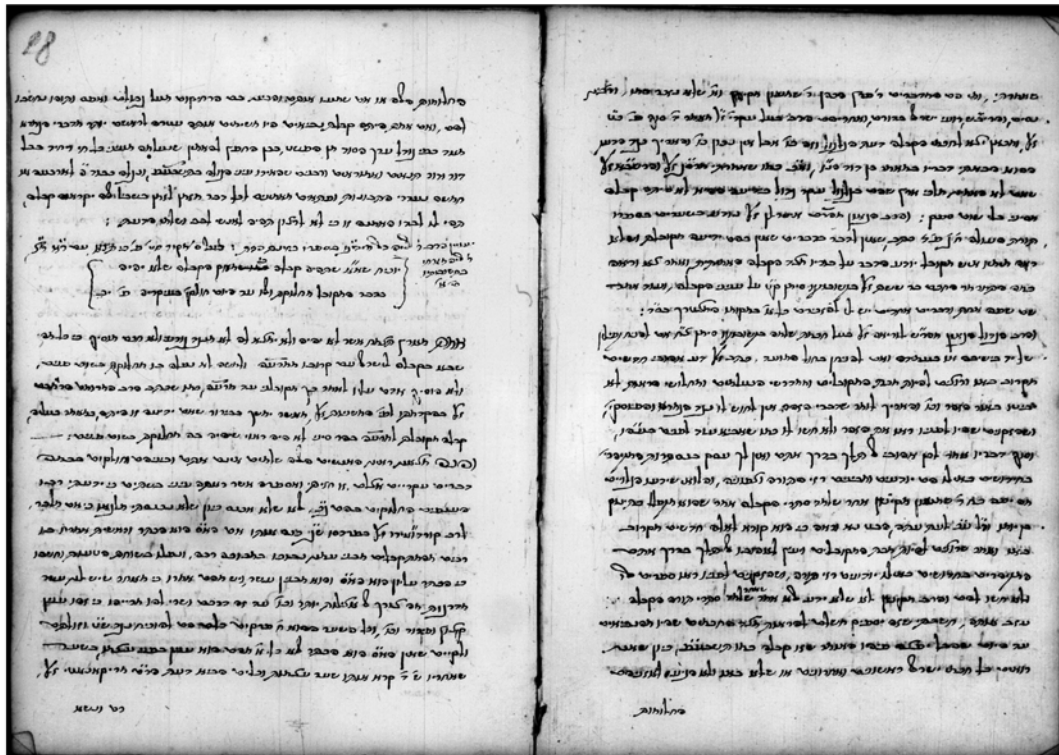
כנראה, שתיכף עם פטירת חתנו השלים ריא"ם את ספרו 'ארי נוהם', והוא החיבור הראשון המוקדש כולו לביקורת הקבלה, נכתב עבור תלמידו המובהק, המקובל רבי יוסף חמיץ, שגם עמו ניהל וויכוחים¹⁸. הוא בא לסתור את טענת המקובלים – בני דורו – ששיטתם מהווה מסורת קדומה. בתוך החיבור נוגע ריא"ם בכל הנושאים המקודשים ביותר בתורת הקבלה, ומבטלם בחריפות ובהוכחות ברורות לדעתו. הוא נוגע בשם 'חכמת' הקבלה, לדבריו – אם 'חכמה' יש כאן 'קבלה' אין כאן. ואם 'קבלה' יש כאן 'חכמה' אין כאן. עובר למהות הספירות הקדושות, מכחיש את ענין הגלגול ועיבור הנשמות, מוכיח שחכמי ישראל היו נגד לימוד זה. מכחיש שאברהם אבינו חיבר את 'ספר יצירה', מכחיש שהזוה"ק חובר ע"י רשב"י ותלמידיו; ובסופו של דבר מכחיש את שבחי האר"י שסופרו עליו.

ריא"ם נאחז בסוגיית תפילין בחוה"מ, בעיקר בתשובת מהרש"ל רבן של האשכנזים, החולק על הבי"י, כדי להוכיח ש"האומר שזו היא קבלה כמו תורה שבע"פ" אינו אומר אלא דברי הבל, והראשונים או שלא ידעו על כתבי הקבלה או קראום 'חדשים מקרב באו'. ויתירה מזאת הוא מייעץ ל'אהובו אל תלך בדרך אתם, ושהזקנים שלפניו ראו ספרים אלו ולא חשו להם". והעובדה שחכמה זו אינה מופיע אצל הקדמונים ראייה שלא גרסו אותה: "כיון שאנו רואים כל חכמי ישראל ראשונים ואחרונים, או שלא באו ולא הגיעו לאזניהם חלומות האלה, או שהם שמעו אותם והבינום והרחיקום מעל גבולם ואפס

¹⁸ בנעוריו היה תלמיד מובהק לריא"ם, ובשנת שפ"ד כשהוכתר בתואר דוקטור לרפואה ולפילוסופיה באוני' פאדובה, פירסם רבו בעריעתו 'אוסף תושבחות ושירותי' לכבודו ממוקיריו. מאוסף זה ניכר שרבו וחביריו ראו הו מאור גדול, כליל המעלות בחכמה ובמידות. לאחר שנים אחדות פנה לתורת בקבלה בהשפעת רבו המקובל ר' אהרן ברכיה מודינא, והרבה לעסוק בה, דבר זה עורר את צערו של רבו ריא"ם. הרי היה בחיר תלמידיו, וביקש להחזירו מטעותו והקדיש לו את ספרו 'ארי נוהם' כפי שרושם בראש החיבור: "המשובח והמפואר, עמו עוז ותושיה, לו שתי פיות, בתורת אלקינו ובאנושיות. כבן יקיר לי החכם הרופא כמוה"ר יוסף חמיץ...". כן הקדיש לו את מאמרו 'בן דוד' נגד תורת הגלגול, נדפס בספר 'טעם זקנים' לר' אליעזר אשכנזי, פפד"מ תרט"ו, עמ' ק-קא. אך שידוליו לא הועילו ור' יוסף נשאר במחנה המקובלים. בשנת תי"ח הוציא לאור מהדורה מורחבת של 'זוהר חדש' בשיתוף עם הרמ"ז. על ר' יוסף חמיץ ראה מאמרו של י' תשבי, 'תעודות על נתן העזתי בכתבי רבי יוסף חמיץ', נתיבי אמונה ומינות, אמת גן תשכ"ד, מאמר רביעי.

פרשת בשלח תשעה

ותוהו נחשבו להם. ואם אמת היה קבלת נביאים, היו משימים אותה עטרה לראשיהם"¹⁹. ויתירה מזאת: "אם תדקדק בדברי הרב הזה גדול בדורו, ועד היום [מהרש"ל], תראה אמרו: לא יביטו באור הזהר ולא ידעו מוצאו ומבואו. הכוונה לא יביטו לראות אור הזוהר מהו. ומאין יצא ובא לעולם, שלא נודע מחברו. ואת"ל שהיה רשב"י, אפ"ה לשנות המנהג לא אשגחין ביה, וכ"ש דין עצמו, שרוב דבריו אין הלכה כמותו, ולכן אפילו אחר שנתגלה לא הסכימו לו; ושלא נמצא ממנו רמז בבלי וירושלמי וכו'. ושאין ללכת בדרך אלו המתיהרים לדעת רזי תורה..."²⁰.

כתב ידו של רבי יהודה אריה מודינא, 'ארי נוהם' פרק יג

¹⁹ ארי נוהם, מהדורת ירושלים תרפ"ט, פרק יג עמ' מה-מו.

²⁰ שם, פרק יח עמ' סג. ויש לציין שבקובץ תשובותיו ופסקיו – שו"ת זקני יהודה, ירושלים תשט"ז – אין התייחסות לפולמוס זה.

כתובה מווינציאה טו בסיון ת"ה: החתן יעקב בן אשר ציווידאל, הכלה דיאמנטה בת משה ציווידאל. העדים החותמים באיטלקית: יהודה אריה ממודנה ורבי שמחה לוצאטו [רבני העיר] (בית הכנסת בית צדק – טורונטו, אוסף מוזיאון ראובן והלן דניס)

ביקורת נגד 'ארי נוהם'

למרות שחיבור 'ארי נוהם' הובא לדפוס לראשונה רק בשנת ת"ר, אבל העתקותיו פוזרו ברחבי המדינה, וגרמו למדנים ושערוריות. הראשון שקינא את כבוד תורת הקבלה היה רמח"ל, ואת זאת אנו למדים מכמה מאיגרותיו.

עם פרסום אוסף אגרותיו של רמח"ל בשנת תרצ"ז²¹, התגלה לנו על שתי מחלוקות שהתעוררו סביב רמח"ל בחייו. הראשונה, בר"ח סיון תפ"ז בהיותו בן עשרים שנה – אחר שנודע כי נתגלה בבית מדרשו 'מגיד' שהיה דובר בו ומגלה לו סודות עליונים, וחותמו טבוע בחיבוריו, ולא עשה דבר גדול או קטן ללא הוראותו או אישורו של ה'מגיד'. ובשל כך התעוררו הפולמוס הגדול נגדו ונגד חיבוריו שבעטייו נאנס לגנום והתחייב חובת גלות²². פולמוס זה פרץ את תחומן של קהילות איטליה, שטף ועבר לקהילות אשכנז ופולין ומשם התפשט והתחזק. תוצאותיו היו, תחילתו, בחודש אב שנת ת"צ – תביעה שלא יוסיף לחבר חיבורים בדרך הזוהר; וסופן- הכרזת חרם על כתביו וגניזתם בשנת תצ"ו.

השנייה, בעקבות רצונו לפרסם את 'מאמר הוויכוח' שלו, מאמר שבסופו של דבר לא הדפיס ובוודאי בגלל הקטרוג שיצא נגדו. לצורך הבנת העניין נרחיב את הדיבור על השתלשלות המאורעות.

מן ימי נערותו החל רמח"ל לכתוב חיבורים בקבלה. משנת ת"צ ועד ימיו האחרונים באיטליה, נתן דעתו לחבר כתבי-הגנה על הקבלה ופולמוס עם מסלפיה: הפילוסופים ולהבדיל הנוצרים והשבתאים. חיבורים אלו נכתבו בצורת דיאלוג, רמח"ל מציג בצורת שאלה השגותיהם וטענותיהם ומשיב עליהם, דבר דבור על אופניו. ראשון לספרי הפולמוס מכון כנגד הנוצרים והשבתאים, בו הוא מוכיחם על שהוציאו מאמרי זוהר ממשמעותם הנכונה לביסוס אמונות זרות, הוא בא לפרשם לפי עומק מושגיהם²³. רמח"ל היה להוט מאוד להדפיסו, אולם חכמי וויניציאה הטיחו נגדו שהתפשטותו יש בה סכנה פיזית ליהודים, ואכן לא זכה להוציאו לאור²⁴.

אותה שעה שגמר בלבו להכמיסו עלתה במחשבתו לחבר ספר נוסף²⁵, גם הוא נערך בצורת דיאלוג, ייעד בו להראות יתרון הקבלה על הפילוסופיה וקראו 'מאמר הוויכוח', שעיקר מטרתו היא לסתור את טענותיו של ריא"ם בספרו 'ארי נוהם', שרמח"ל מכנהו 'שאגת אריה'. לדעתו מטרת החיבור הוא "להלהיב לבות בני אדם לרדוף אחר הקבלה, שמנגד [=שמתנגד] **לספר 'שאגת אריה' שעשה הרב כמוהו**"²⁶. גם ספר זה עשה רמח"ל כל טצדקי להדפיסו, אבל רבו ר' ישעיה באסאן יעצו עתה להרפות ממחשבתו ולא להדפיסו.

²¹ שמעון גינצבורג (עורך), ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו: אוסף אגירות ותעודות, תל אביב תרצ"ז

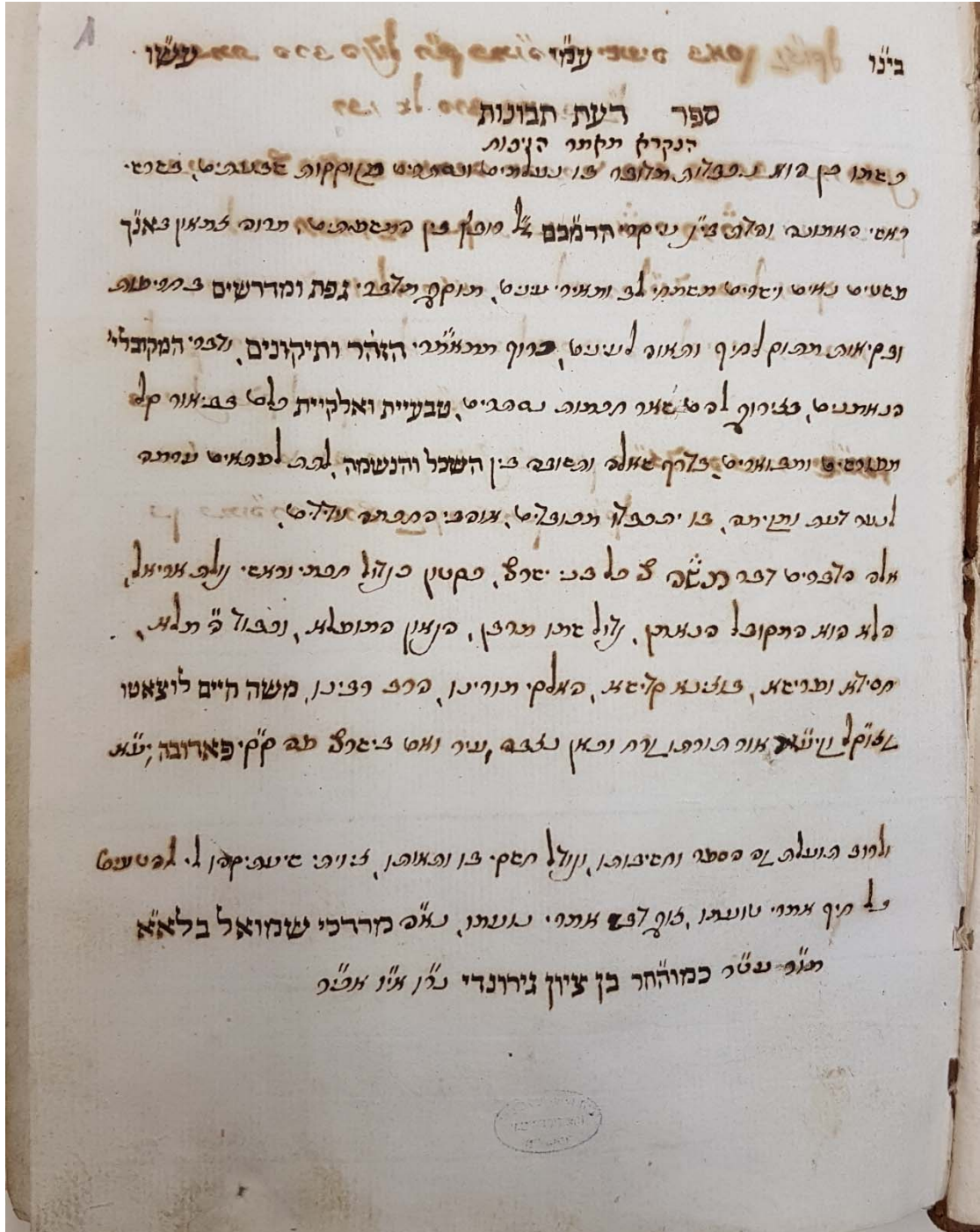
²² מאיר בניהו, 'ה'מגיד' של רמח"ל, ספר זכרון לישעיהו זנה (=ספונות ה), תשכ"א, עמ' רצט-שלו.

²³ במסות שידולם להמרה, השתמשו הנצרים רבות עם תורת הקבלה למטרת הסתה לשמד, לדוגמת, מנסים להחיל על הנוסח יתר ממה שהמילים מסוגלות לשאת, או דחיית קיום המצוות, ושיש להביא את האיסורים בדרך רוחנית, ראה, לעיל הע' 14.

²⁴ מאיר בניהו, כתבי הקבלה של רמח"ל, תשל"ט, מאמר תשיעי.

²⁵ מאיגרתו של ר"י באסאן לחכמי וויניציאה מחשון תצ"ה, יוצא שהחל לחברו בחורף תצ"ג.

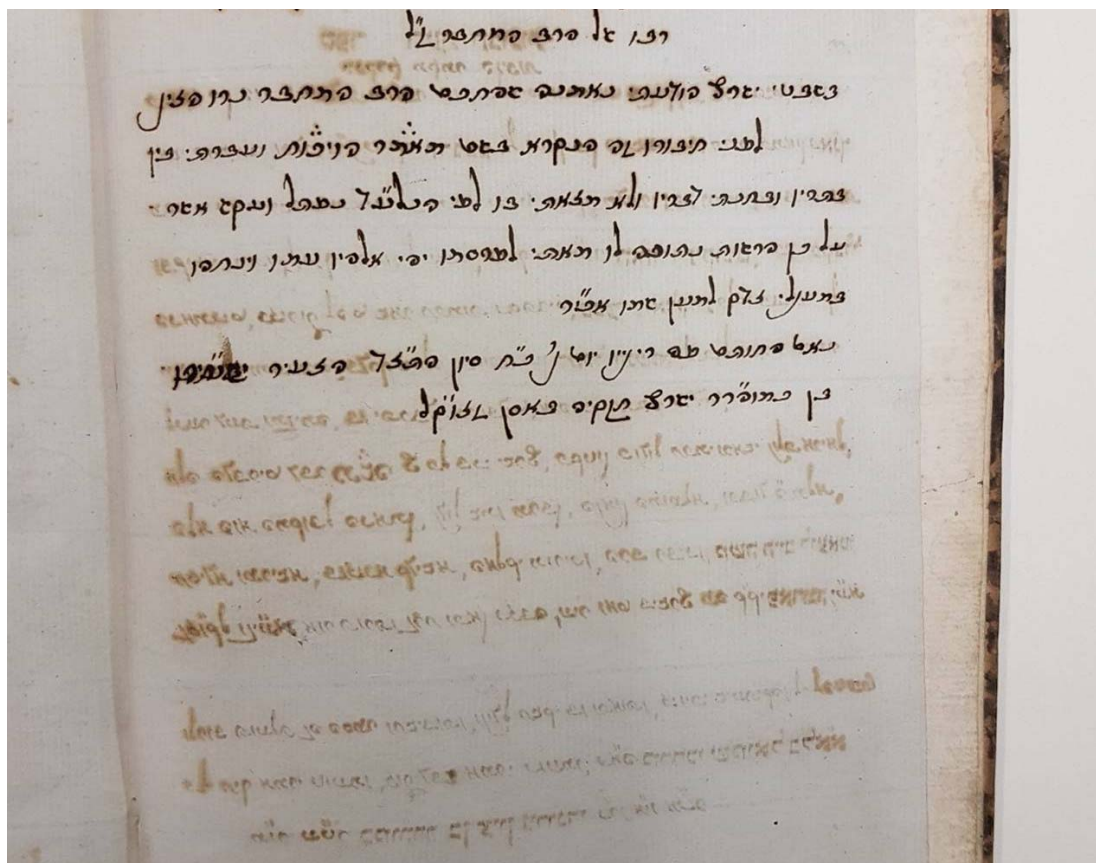
²⁶ איגרות, עמ' רסח.

העתקה מספר הוויכוח שנעשתה עבור רבי מרדכי שמואל גירונדי אבד פאדובה: הקדשה עבורו, בדפים הבאים
כתב רמש הקדמה נפלאה בשבחו של רמח"ל (ספריה הלאומית, כתי מס' 6897)

פרשת בשלח תשע"ח

בחודש טבת תצ"ד ביקש רמח"ל הסכמת רבו – ר"י באסאן לחיבור זה²⁷. משך כל החורף התעלם הרב מבקשת התלמיד, מתוך כך הבין התלמיד שחיבורו לא מצא חן בעיניו, משך כל החורף זירזו, זירזו אחר זירזו להשיב לו, ובי"ז סיון הוא מבקש מרבו שלפחות יחזיר לו את הכת"י²⁸. רק אז השיבו לו הרב איגרת בה הוא מביעה את תסכולו, הן על נחיצותו של החיבור ועוד, חששו שיגרום להתלקחות חדשה, ובמכוון עיכב את מענתו. במכתבו מכ"ח בסיון משתדל רבו להניאו ש"מועיל אין בס" בכך שכבר קדמו לו כמה מחברים שהעלו ספרים באותו סגנון "ומה יתן ומה יוסיף חיבוריך?" את איגרתו הארוכה הוא מסיים במשפט מחץ: "חשוב למשפט והמנע מהדפסה זו, כי אין בה תכלית ולא תועלת..." ולמרות כל זאת, רבו רשם לו כמה פתק עם שורות אחדות בו הוא מאשר את פרסומו²⁹.

חרף הסתייגותיו רבי ישעיה באסאן צירף 'טופס רשות' לפרסום החיבור, לשון 'הטופס' נעתק עבור רבי מרדכי שמואל גירונדי, מראשוני העוסקים בביבליוגרפיה וביוגרפיה של רמח"ל

²⁷ איגרות, עמי רמב.

²⁸ שם, עמי רמה.

²⁹ שם, עמי רמו.

פרשת בשלח תשע"ח

תיכף הודה לו רמח"ל על אישורו, אבל לא הגיב להיסוסי רבו³⁰. ברם, בכ"א בחשון תצ"ה התייחס רמח"ל להיסוסי רבו, את איגרתו הוא כותב בעקבות מעשה שהיה אז בוויניציאה, ששופט מכובד פנה אליו [לרמח"ל]: "בכמה מיני תחנונים שאכתוב לו דעתי", היות והתלקח וויכוח בין שר אחד לבין עירוני על דבר הקהלה היהודית, שהשר סבר שהוא "חכמה קדושה ומעולה מאוד מגלה מצפוני התורה באמת", ואילו העירוני הכחיש זאת: "והביא סיוע לו דברי ר' יהודה אריה ממודונא בס' שלו, שמראה היותה בלא שום יסוד וכולה הבל הבלים". מכאן רוצה התלמיד להוכיח לרבו, עד היכן מגיע השפעותיו השליליות של ריא"ם: "יראה כ"ת עד היכן הגיע פרי המר של זה האיש שאפילו בין הגוים נתפשט ארסו"³¹, ולכן מן הצורך לפרסם את החיבור. אולם התלמיד לא שמע לעצת רבו, ואכן חששו של הרב התגשם.

התלמיד נסע לאמסטרדם כדי להדפיס את חיבורו, נסיעה שעוררה חשדם של מתנגדיו, כי הוא מתכוון להדפיס את חיבורים; מכאן ואילך התלקחה הגולה כמדורה, עם פעולת מתנגדיו נגד הפצת חיבוריו. משך כל תקופת חורף תצ"ה רדפוהו מתנגדיו שיודה על כשלונו בתורת הקבלה שלו, ובי"ז בטבת הוציאו ממנו חכמי פד"מ 'כתב הודאה' בו הוא מתחייב לא לפרסם שום חיבור קבלי³², ור' יעקב פאפריש, רב העיר, לקח ממנו את הכת"י, רמח"ל נסע משם לאמסטרדם וטרם הושב לו החיבור, כפי שמעדכן אב"ד פד"מ את ר' משה חאגיז: "וע"ד ספריו של האיש הנ"ל, לא מצאנו בידו שום ספר... רק ספר אחד קטן שחיבר ברשות והסכמת רבותיו... והעמיד אותו ספר כולו דרך שאלות ותשובות, דהיינו שאלות מבעל חקירות אחד למקובל, החוקר שואל והמקובל משיב. ואע"פ כן לקחתי מידו אותו הספר, ועדיין הוא בידי ולא השבתיו לו; והוא הלך לדרכו מכאן"³³. משך שנה שלמה רדפוהו רודפיו בכך שאין לתת יד להפצת חיבוריו. בחודש טבת תצ"ו כותב רבי שמשון מורפורגו לידידו רבי משה חאגיז³⁴ איגרת חריפה נגד רמח"ל, ועיקר תוכנה הוא נגד חיבורו זה: "אמנם, מורי ורבותי, קשה עלי להאמין נבלה כזאת עד לא יתבררו ויתלבנו הדברים, כ"ש לפי מה ששמעתי, עדנה לא היתה דעתו להדפיס אלא ספר אחד שחיבר להציל חכמי האמת מתחת יד הארי, הוא ספר 'שאגת אריה' שעלה מסבכו נגד המקובלים להרב הגדול כמוהו ר' יהודה אריה ממודינא זצוק"ל, ותשובתו זאת שלחה תחת מצרף הרב הגדול רבו... וידי מסולקת ממנו מכל וכל"³⁵.

בחודש טבת שנת תצ"ו כותב רבו - רבי ישעיה באסאן איגרת אל רבי ברוך כהנא רפאפורט [אב"ד פיורדא] בה הוא מסביר את תכונותיו ומהלכיו של תלמידו רמח"ל. בין השאר הוא מחלק עמו את מידת

³⁰ שם, איגרת צו.

³¹ שם, איגרת צט.

³² שם, איגרות קז-קי.

³³ שם, עמ' רפט.

³⁴ על הקשר ההדוק שבין בני תרי גדולים, במאמרו של מאיר בניהו, 'רבי שמשון מורפורגו', סיני, פד (כסלו תשל"ט), עמ' קלד-קנו.

³⁵ שם, איגרת קמג. מן הצורך לציין שאין ר' שמשון פוגע בכבוד ריא"ם, וזה תואם את תפיסתו החיובית לפילוסופיה, וקינא את קינאתה בריבה עם הרבלה וקינא קנאת ההלכה והמנהג בבוא הקבלה בגבולם, כפי שצינתי במאמר יב, מספרו 'עץ הדעת' בו יצא נגד התפשטות הקבלה, ובסוף חיבורו זה הדפיס את שירו של ר' יעקב פראנסיש שנאמרו בו דברים בוטים נגד הקבלה.

קנאתו לתורת הקבלה, ובין השאר אנו למדים על הסתייגותם מהשקפת ריא"ם:

וידוע להוי למכתו"ר כי מה ששני הזדים להבאישיני ספרו, ועל נקי התעוררו. הוא לפי אשר במדינות הללו נמצא ספר בכתיבת יד חיברו מוהר"ר יהודה אריה ממודינא ז"ל (מו"ץ בויניציאה) קראו 'שאגת אריה', לישרי ליה מאריה, והגאון קדוש ה' מורי ורבי כהר"ר משה זכות זלה"ה היה קוראו 'קול סכל' לפי שכל עצמו להכחיש חכמת האמת ולדבר תועה, על כל לומדיה ראשונים ואחרונים מרוח סועה, ועליו סומכים כל זדים וכל עושי רשעה. ומהור"ר משה חיים לוצאטו נר"ו בקנאו קנאת ה' חיבר ספר בלשון הקדש קראו 'מאמר הויכוח', אשר בו בדברים נכונים ונאמנים אבד ושיבר כל טענות ספר הנזכר כמוץ אשר תדפנו רוח. ואחר שחיבר מאמר זה הביאו לפני, למען אראה הייטב בעיני, ואם לפרסמו יכשר, כאשר בכתב מסורת הברית עמי נתקשר.

בהמשך הוא מספר שלמרות מסירת הסכמתו לדפוס, ניסה לעכב את הדפסת החיבור, מחשש התלקחות מחלוקת מחודשת, והחזיק בכת"י אצלו שנתיים, עד שמחמת הפצרותיו של רמח"ל נתן את הסכמתו. בינתיים קיבל רמח"ל הסכמות נלהבות מחמיו רבי דוד פינצי אב"ד מנטובה³⁶, ומהמקובל ר' אביעד שר שלום באזיליאה, שכינה את ה'ארי נוהם': "החיבור הרע והמר"י³⁷.

באגרתם של רבני וויניציאה לרבי משה חאגיז [שניהל את הפולמוס נגד רמח"ל] מחשון תצ"ה, בה הם מחזקים את ידי ר' משה, אנו למדים שרמח"ל פרסם באותה שעה שכוונתו להדפיס את חיבורו זה: "להלהיב לבות בני אדם לרדוף אחר הקבלה. והוא אומר שמנגד לספר 'שאגת אריה' שעשה הרב כמוהר"ר אריה ממודינא", אולם באמת כל זה מהשפה ולחוץ: "לא נאבה לו ולא נשמע אליו להבטחותיו ולשבועותיו, כי כבר הוחזק כפרן..."³⁸.

האם חיבור זה נותר לפליטה?

בשנת תקמ"ה הודפס בשקלאוו לראשונה ספר 'חוקר ומקובל' והוא חיבור נחמד ונעים על פי חקירות, אשר חיברו הרב ... משה חיים לוצאטו...", חיבור זה מתווכח רמח"ל עם אלה שלא הבינו את חכמת הקבלה, ולא הבחינו בתועלתה הגדולה, כי לא ירדו לעומקה, לכן טעו והטעו. בוויכוח הראשון סותר הוא את עיקרי טענותיו של ה'חוקר' שטוען נגד אמתותה ותועלתה של החכמה. ורק אחרי שהחוקר סבר וקיבל גודל תועלתה מתחיל ה'מקובל' בוויכוח השני, ללמוד בקיצור את מבנה כל העולמות ופרצופיהם מראשית הצמצום ועד עולם העשייה, וכך הוא עולה מוויכוח לוויכוח ברבדים שונים בחכמת הקבלה. נוסח זהה לכך נמצא גם במהדורות הבאות אחריה: למברג תק"ס, קאניגסברג ת"ר, עם תוספת של שמונה פרקים מכת"י המחבר; יוהניסבורג תרי"ג, עם הערות; ווארשא תרל"ח, ומכאן ואילך הוסיפו דבר חידוש בדף-השער שחובר נגד ספר ארי נוהם³⁹. האמת היא שבחיבור זה אין רמז למגמה זו של

³⁶ נוסח ההסכמה מופיע אצל שמעון גינצבורג (עורך), אגרות רמח"ל, תל אביב תשי"ז, עמ' רנו-רנו, ובה לשונות חריפים נגד המכחישים הקבלה.

³⁷ שם, עמ' שנב-שנג.

³⁸ שם, עמ' רסח.

³⁹ לדוגמת: הוצאת 'המקור' ירושלים תשכ"א; בני ברק תשכ"ח ועוד.

פרשת בשלח תשע"ח

התייחסות לטענותיו של ריא"ם, עובדה שגרמה תימהון לחוקרי רמח"ל, עד שהתגלה כת"י שלם של החיבור, הוא כ"י אוכספורד 2593, שנכתב ע"י תלמידו המובהק רבי יקותיאל גורדון, ובו אכן ישנה התייחסות ישירה לריא"ם, ללא נקיטת שמו, כשהוא יוצא חוצץ נגד ההוגים בפילוסופיה ואחרי חכמות חיצוניות, אלה: "הרעו יותר, כי לא די שמאסו בה אלא שדברו עליה סרה... עוד הגיעו לכפור בעיקרים ולשלול היות הזהר הקדוש מחובר מרשב"י וחביריו. וכל זה מהיות דברי החכמה זרים בעיניהם... עד שנמצאת החכמה כיום הזה מבולבלת ביד לומדיה ומעטים המה היורדים לעומקם של דברים, ויפי החכמה אינם רואים כלל". הרי אתה רואה שבנוסח המתוקן הוא מתפלמס עם ריא"ם⁴⁰. אולם ייחס לחדירת אי הנחת תפילין בחוה"מ לא מצאנו.

החיבור 'ארי נוהם' נדפס לראשונה בלייפציג בשנת ת"ר, ותיכף יצאו נגדו גדולי ישראל⁴¹.

תגובה ישירה לפולמוס התפילין בחוה"מ מצאנו אצל רבי אליהו בן אמוזג, מחכמי ליורנו⁴², שלמד קבלה והתדבק בתורתה, ואף הדפיס פעמיים את ספרי הזהר, בספרו 'אימת מפגיע על ארי' שהדפיס בשנת תרט"ו, בו בא במשפט נגד ה'ארי נוהם'. בחיבורו זה הוא מנסה להפריך את דבריו, פרק אחר פרק, באריכות יתירה.

בהגיעו לפרק יג, האריך כדי להפריך את ראייתו מתשובת מהרש"ל, בדברים שאינם משכנעים את הלב. הוא מנסה לנתח כל קטע של הפרק. ריא"ם פותח עם תשובת מהרש"ל: המזלזל ב'חדשים מקרוב באו ורוצים להיות מכת המקובלים' בא ריא"ם ומכניס תוך פי מהרש"ל כאילו שהוא מזלזל בקבלה ולומדיה⁴³, ולא כך, אין כוונתו למקובלים עצמם, אלא לאחרים 'זולתם הרוצים להתדמות להם כקוף

⁴⁰ הרב יוסף אביבי, 'מאמר הויכוח לרמח"ל', המעין, תשרי תשל"ה, עמ' 49-58; 'י תשבי, קובץ של כתבי קבלה מגוני רמח"ל, בכת"י אוקספורד, קרית ספר, ירושלים תשל"ח, עמ' 193-198; מ' בניהו, כתבי הקבלה לרמח"ל, מאמר עשירי. וראה הקדמתו של הרב חיים פרידלנדר ל'מאמר הויכוח', שער רמח"ל, בני ברק תשמ"ו, עמ' כד-כה. איסוף וניתוח של שלל הבעיות בייחס החיבור לרמח"ל, אצל יהונתן גארב, כתביו האמתיים של רמח"ל בקבלה, כת"ע 'קבלה', כה, לוס אנג'לס תשע"ב, עמ' 186-199.

ולאחר שיחות ארוכות שניהלתי עם מכובדי הרב יוסף ספינר והרב יוסף אביבי שליט"א גדולי המומחים בדורנו בתורת רמח"ל אכן שוכנעתי שמאמר הויכוח שבדפוס, לא רק שאינו החיבור הפולמוסי שרמח"ל רצה להדפיס, אלא שלא יצא מתחת ידיו, אלא הוא, כנראה, יצירה של תלמידיו.

⁴¹ רבי נתן מברסלב סיים את כתיבת חלק הראשון של 'ליקוטי הלכות' לפני שנת ת"ר, והובא לדפוס בתר"ג. בין הסיוע לבין הבאתו לדפוס הוסיף כמה הוספות עם סימני סוגריים. בהלכות ברכת השחר, האריך רבות בגנות המשכילים, כידוע. בפיסקא אחת הוא שופך סוללה של זפת רותחת בניהם של הרשעים מסיתים ומדיחים הלועגים למסורת התורה וקבלתה וסודותיה מדור דור. בכך שכל מי שעניו בקדקודו רואה במוחשי שכל זה הוא דבר ה'. ומוסיף בסוגריים: "עד שזה סמוך גילו נבלתן לעין כל ומדפיסים בקרחיהם הרעים שכופרים לגמרי בכל דברי הזהר הק' ובכל דרכי הקבלה ומחציפים פניהם ואומרים שכל ס' הזוה"ק ותיקונים לא יצא מפי רשב"י וחביריו והדפיסו איזה קרח על זה וכו'. אשר כל בר דעת מבין שהזוה"ק והתיקונים אי"א להתגלות כ"א ע"פ רוח"ק גבוה ונורא מאוד...". כך הנוסח בכל ספרי 'ליקוטי הלכות', ברכת השחר, ס"ו עב, המצויינת בידנו. ברם, כד מעיינים בדפוס הראשון מבחינים שיד הצנזורה נעה כאן, ובמקום וכו' נדפס בדפוס הראשון א"נ, שכמובן כוונתו ל'ארי נוהם', העירני על כך ידידי הרב שמואל אברהם תפילינסקי.

⁴² תולדותיו יבוארו בארוכה במאמר הבא.

⁴³ וזה לשונו: "המחבר הלז [ריא"ם] אשר יארוב במסתר כאריה בסוכו לחטוף מכל מחבר אם ימצא חרש להתגרד בו, אשר היה מכמין לו עדים אחורי הגדר לתפוס אותו בנכלי דתות, ולבנות עליו דיק ולשפוך עליו סוללה נגד חכמת הקבלה נתהפך לו אויב באויב בדברי מהרש"ל"

משולחנו של יחיאל גולדהבר

פרשת בשלח תשע"ח

בפני אדם ולהוליד מעיקרי הקבלה דינים מחודשים אשר לא יאותו לכללי הפסקי⁴⁴. כל בר דעת יבין מעצמו שדבריו אלו הם דברי חלומות. כמובן שיש הבדל עצום בין עצם הלימוד לבין ההתנהגות על פיה, וכפי שהארכנו במאמר השני, אבל רוח הדברים בתשובת מהרש"ל היא להתרחק ממנה! וק"ו לא לקבל את שינוי מנהגיה.

ר' אליהו ממשיך, שאין מדברי זוהר אלו שום קושי עם פשטות הסוגיא בגמרא, שהרי אפילו אם יבוא רשב"י בעצמו וצווח שלא להניח תפילין, לא צייתין ליה, לפי שיכלל גדול בידינו שדברי הזוהר אין לחוש לו נגד הגמרא, והיות שלפי מהרש"ל יוצא שלפי התלמוד מותר להניח תפילין בחוה"מ, אין דברי הזוהר כלום נגד התלמוד! גם דבריו אלו, חסרות הבנה, הלא רוב מנין ובנים של המקובלים בתקופת מהרש"ל סברו שיש לאמץ את שינוי המנהגים! ועוד הרי זוהי טענת ריא"ם שאין הלכה כרשב"י בתלמוד!

בסעיף הבא ממשיך בדברים תמוהים: שגם אם רשב"י בא ורואה איך שהמקובלים מתנהגים כשיטתו 'היה גוער בו!' וכלשונו: "היה מכריחו בחזקת היד להתנהג כדת של תורה על פי דברי החולקים עליו על אשר יהיה שמה רוח כללי ההוראה ללכת, כי זה דרכם דרך הקודש יקרא לה לכל חכמי ישראל ובפרט חכמי המשנה והתלמוד לשום מגמת פניהם לא אל אהבת הניצוח והקנטר... אשר יגיע ממנו קלקול התורה והפסד האמונה, אלא להתהלך בתום לבבם על גבר אמת ולשום סברתם הפרטית וקבלתם היחידית מרמס תחת רגלי המרובים...". ומכביר במילים שגם רשב"י מודה בכלל: שאין הלכה כר' שמעון נגד ר' יהודה⁴⁵.

ביריעה הבאה נדון בתגובת הפילוסופים משנת ת"ק ואילך.

בברכת שבת שלום, יחיאל גולדהבר

⁴⁴ ואלו דבריו: 'חדשים לחוד ומקובלים לחוד, והם שני דברים מתחלפים בסוג ובאיכות, גם מתנגדים זה לזה בעצם. א' כי החדשים האלה כל מגמת פניהם להתדמות למקובלים ומה דמות נערוך לדעת מהרש"ל בין החדשים מקובלים? דמות הקוף בפני אדם בפני אדן. ואם שמענו בקול רעש גדול, מתקומם נגד החדשים, המחדשים גזרותיהם, לא שמענו נגד המקובלים האמיתיים.'

⁴⁵ אימת מפגיע על ארי, ליוורנו תרט"ו, דפים ה-ט.